

2024 (№3)

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutı Nókis filialı

**KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT
XABARSHÍSÍ**

Ilimiy-metodikaliq jurnal

SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali
KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikaliq jurnali

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI
ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский филиал Государственного института искусств и
культуры Узбекистана**
ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ
научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture
ART AND CULTURE BULLETIN
Scientific methodology journal

№3

2024

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı hám jurnal redakciyası jámaátı.

Bas redaktor: **AYAPOV Amanjol Tilepovich** – ÓZMKÓMI Nókis filialı direktorı, filologiya ilimleriniń kandidantı.

Bas redaktor ornbasarı: **YUSUPOV Kuanishbay Baltabaevich** – Filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent.

Juwaplı xatker: **OTEPBERGENOVA Guzzal Omirbaevna.**

REDKOLLEGIYA AĞZALARI:

SAYFULLAYEV Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidantı, professor, **ANSATBAEV Najimatdin** – Ózbekstan xalıq artisti, professor, **ZARETDINOV Qurbanbay** – Ózbekstan kórkem óner ğayratkeri, professor, **TODJIBOEVA Oltinoy Qosimovna** – kórkem ónertanıw ilimleri doktorı (DSc), professor, **AKILOVA Kamola Baltabaevna** – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktorı, professor, **KARIMOVA Nigora Ganievna** – kórkem ónertanıw ilimleri doktorı (DSc), **NURMUXAMEDOVA Shaira Zaxidovna** – arxitektura ilimleri doktorı, professor, **BERDIMURATOVA Alima Qarlıbaevna** – filosofiya ilimleri doktorı, professor, **BALTANIYAZOV Sarsenbay Aytmuratovich** – Qaraqalpaqstan xalıq artisti, professor, **TURGUNOVA Nasiba Mamatovna** – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, **YAKUBOV Baxtiyor Choriyevich** – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, **TESHABAYEVA Umida Alimdjanovna** – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), **TURDIEV Qalbay Abievich** – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent, **SHANIYAZOV Jenisbay Ongarbaevich** – filologiya ilimleri kandidantı, docent, **KHODJAMETOVA Gulchira Ilishевна** – tariyx ilimleri kandidantı, professor, **ISMAILOVA Maryash Xojabergenovna** – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artist, professor, **URAZMBETOVA Lizaxan Taspolatovna** – professor, **KALEKEEV Kuanishbay Jartibaevich** – filologiya ilimleri kandidantı, docent, **PAXRATDINOV Dauletmurat Yunisovich** – filologiya ilimleri kandidantı, docent, **XAMIDOV Nuratdin Shamshetdinovich** – filologiya ilimleriniń kandidantı, docent, **PREKEYEVA Amangul Ansatbayevna** – filologiya ilimleri kandidantı, docent, **AXİMBETOVA Gulbaxar Kanatbaevna** – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor, **MUNTEEVA Gulnara Uzakbaevna** – Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti, professor, **ZARETDINOV Karamatdin Kurbanbayevich** – docent, **SAPARBAYEVA Gulshira Abatbayevna** – docent, **TILEGENOV Asqar** – pedagogika ilimleri kandidantı, professor, **URAZOVA Larisa Karamovna** – tariyx ilimleri kandidantı, docent, **EREJEPOV Artıqbay Abillaevich** – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, **BEKJANOVA Aynura Marxabaevna** – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent, **RAJABOV To‘xtasin Ibodovich** – pedagogika ilimleri doktorı (DSc), professor, **YUSUPALIYEVA Dilafruz Kaxramonovna** – siyasattanıw ilimleri doktorı (DSc), docent.

Juwaplı redaktorlar: Prekeeva A. – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha, Bekjanova A. – inglis tili boyınsha

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındağı Málimleme hám ğalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında *2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı* menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómenдеgi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

- *Teatr hám muzıka*
- *Kino hám dramaturgiya*
- *Bibliografiya hám mádeniyat*
- *Jámıyetlik-gumanitar pánler*

BAS MAQALA

БИЗ ДОСЛЫҚТЫ ЖЫРЛАЙМЫЗ

Аманжол Аяпов

*ӨзМКӨМИ Нөкис филиалы директоры,
филология илимлериниң кандидаты*

Соңғы жыллары елимизде Президентимиздиң басшылығында миллетлераралық дослықты хэм татыўлықты бекемлеў, халықлар арасында өз-ара аўызбиршилик, кеңпейиллик хэм мийрим-шәпәт орталығын еле де күшейтиў, олардың миллий мәдениятын, үрп-әдет хэм дәстүрлерин қәстерлеп-сақлаў хэм раўажландырыў, сондай-ақ, шет еллер менен руўхий-ағартыўшылық байланысларды кенейтиўге бағдарланған кең көлемли жұмыслар әмелге асырылмақта.

30-июль – Халықаралық дослық күни сыпатында кең белгиленеди. Бул сәне 2011-жыл 3-майда Бирлескен миллетлер шөлкеми Бас ассамблеясы тәрәпинен жәрияланған болып, усы мәселе бойынша резолюцияда «халықлар, мәмлекетлер, мәдениятлар хэм шахслар арасындағы дослықты, тынышлықты тәмийинлеў бағдарындағы хәрекетлерге илхам бериўши және мәдений көп түрлиликти хүрмет ететүғын жәмийетлер арасында көпир орнатыў имканиятын жаратыўы мүмкин», деп атап өтилген.

Президентимиздиң 2021-жылдың 3-февраль сәнесиндеги «2017-2021-жыллары Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкарғы бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясын «Жасларды қоллап-қуўатлаў хэм халықтың денсаўлығын сақлаў жылы»нда әмелге асырыўға байланыслы мәмлекетлик бағдарламасы ҳаққындағы ПП-6155-санлы Пәрманы менен 30-июль – халықаралық дослық күнин елимизде «Халықлар дослығы күни» сыпатында белгиленди. Соның менен бирге, 2021-жылдың 10-февралында Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Нызамшылық палатасының «Халықлар дослығы күнин белгилеў ҳаққындағы нызамы қабыл етилди. Елимизде бул сәне кең түрде белгиленип, «Өзбекстан улыўма үйимиз» атамасында руўхий хэм мәдений илажлар өткерилип келинбекте. Бул бағдардағы илажлар шеңберинде Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

жәмәәти хэм студент-жаслары да халықлар дослығын, миллетлераралық татыўлықты жырлаўшы концерт бағдарламалары менен белсене қатнасып келмекте.

Елимизде 130 дан алсам миллет ўәкиллери бар болып, олар әйне пайытта биз бенен бирге тынышлық хэм татыўлықта жасап, елимиздиң барлық тараўларында теңдей ҳуқықларда, хәр қыйлы тараўларда жемисли мийнет етип, Ұатанымыздың гүллеп-жаснаўына хэм оның ғәрезсизлигин бекемлеўге, Республикамыздың халықаралық майдандағы абырайын арттырыўда мүнәсип үлес қосып келмекте. Хәзирги күнде Өзбекстан Республикасы бойынша 150 мәдений орайлар жұмыс алып барып атырған болса, Қарақалпақстанда Рус, Украин, Қазақ хэм Түркмен миллий мәдений орайлары және Корейслер ассоциациясының жұмысы жолға қойылған. Соның менен бирге Республика аймағында Белорус, Әзербайжан, Қырғыз, Тәжик, Татар хэм басқа да миллет ўәкиллери бир шаңарақтың перзентлериндей тынышлық хэм татыўлықта, аўызбиршиликте турмыс кеширеди. Олардың үрп-әдет хэм дәстүрлерине хүрмет пенен қарап, хәр бир миллетке тийисли байрамларды кең түрде белгилеўге айрықша итибар қаратылған.

Әлбетте, бул бағдарда әмелге асырылып атырған илажлар ең тийкарғы байлығымыз болған елимиз тынышлығын сақлаўда, халықлар дослығын, миллетлераралық татыўлықты және де бекемлеўде әҳмийетли есапланады. Бүгинги күнде елимизде жасап атырған түрли миллет ўәкиллери бир мақсет жолында бирлесип, ана-Ұатанымызды еле де раўажландырыў жолында аянбай мийнет етип, жоқары табысларды қолға киргизип келмекте.

Жуўмақлап айтқанда биз көп миллетли хэм кеңпейил үлкеде жасар екенбиз, Өзбекстан Республикасының гүллеп-жаснаўы ушын буннан былай да миллетлераралық татыўлықта хэм аўызбиршиликте өз дәретиўшилик жұмысларымызды даўам етемиз.

Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi janındaǵı «Mámleketlik emes kommerciyalıq emes shólkemler hám puqaralıq jámiyetiniń basqa da institutların qollap-quwatlaw» jámiyetlik fondınıń «Jaslar hám biznesti qollap-quwatlaw» jılı mámleketlik baǵdarlamasın orınlawda №QR-01/11-2024-sanlı «Biz - doslıqtı jırlaymız!» Mámleketlik grantı boyınsha sekciyası

МИЛЛЕТЛЕР АРАЛЫҚ ТАТЫЎЛЫҚ ХӘМ КЕҢ ПЕЙИЛЛИК – РАЎАЖЛАНЫЎ КЕПИЛИ

К.Б.Юсупов – *философия илимлери бойынша философия докторы (PhD)*
Ўзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: миллетлер хәм конфессиялар аралық татыўлық, глобалласыў процесси, тынышлықтың қәдири, диний кеңпейиллик.

Ключевые слова: межнациональное согласие, процесс глобализации, ценность мира, религиозная толерантность.

Key words: interethnic and religious harmony, the process of globalization, the value of peace, religious tolerance.

Бүгинги глобалласыў дәўиринде миллетлер аралық татыўлық хәм кеңпейиллик түсиниклери тек ғана социаллық турақлылық емес, ал экономикалық хәм мәдений раўажланыўдың әхмийетли факторына айланбақта. Ўзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң сөзлери де бул идеяның қаншелли әхмийетли екенин және бир мәрте тастыйықлайды: «Бизиң әйемги хәм сақаўатлы жеримизде көп әсирлер даўамында түрли миллет хәм халық, мәденият хәм дин ўәкиллери тыныш-татыў жасап келген. Миймандослық, жақсылық, кеўил сақаўаты хәм шын мәнисиндеги кеңпейиллик бизиң халқымызға бәрқулла тән болған хәм оның менталитетиниң тийкарын курайды».

Глобалласыў процесси турмысымызға тез пәт пенен кирип келиўиниң тийкарғы факторы хәм себеби ҳаққында сөз болғанда буны объектив тән алыў керек - бүгинги күнде хәр қайсы мәмлекеттиң раўажланыўында тек ғана жақын яки узақ қоңсылар, бәлки дүньядағы басқа аймақлар менен сондай тығыз байланысып барыўы қайсы бир мәмлекеттиң бул процесстен шетте турыўы унамлы нәтийжелерге алып келиўи мүмкин емес. Хәр бир раўажланыўдың унамлы хәм унамсыз тәрәпи болғанындай глобалласыў процесиде буннан тысқарыда емес. Әсиресе мәмлекетлер хәм халықлар ортасындағы интеграция хәм бирге ислесиў, байланыслардың күшейип барыўы шет елли инвестициялар капитал хәм товарлар жумысшы күшиниң еркин хәрәкети ушын имканиятлардың болыўы көплеп жумыс

орынларының жаратылыўы заманағәй коммуникация мәлимлеме хабар технологияларының илим-пән жетискенликлери тезлик пенен тарқалыўы, түрли қәдириятлардың улыўма инсаныйлық негизинде үйлесиўи цивилизациялар аралық байланыстың жаңаша көриниси, экологиялық апатшылық ўақтында өз ара жәрдем көрсетиў имканиятларының артыўы – тәбийий, булардың барлығы глобалласыў себепли болмақта. [1.111-112]

Мәмлекетимизде ҳүким сүрип атырған миллетлер хәм конфессиялар ара татыўлық өзезинен болып атырған хәдийсе емес, бул мәмлекетимиз тәрәпинен алып барылып атырған туўры сиясаттың жемиси болып есапланады.

Баўрыкеңлик хәм инсанпәрўарлық мәдениятын раўажландырыў миллетлер хәм конфессиялар аралық бирликти, жәмийетте пуқаралар арасындағы татыўлықты, бәрше пуқараларға миллети хәм диний көзқарасларына қарамастан тең ҳуқық хәм имканиятлар жаратыў, жас әўладты ўатан пәрўарлық, миллий улыўма инсаныйлық қәдириятларға хүрмет, Ўатанға мухаббат хәм садықлық руўхында тәрбиялаў Ўзбекстанда мәмлекет сиясатының тийкарғы әхмийетли бағдарларынан бири етип белгиленген.

Инсан хәм оның өмири тийкарғы қәдирият есапланады. Инсан еркинлиги оның қәдири-қымбаты жәмийеттиң жоқарғы қәдириятты болып конституциямызда мәмлекетимиздиң бәрше пуқаралары бирдей ҳуқық хәм еркинликлерге ийе болып, келип

шығыуы, миллети, дини, тили, исеними, шахсы, социаллық жағдайына қарамастан нызам алдында тең деп көрсетілген. Басқа миллет ўәкиллерине хўрмет-иззет пенен мўнәсибетте болыў халқымыздың миллий руўхының жоқарғы пазыйлети есапланады. Ғәрезсизлик жыллары ўатанымызда жасаўшы түрли халыққлар ортасында өз ара хўрмет тең хуқықлылық, бирликти беккемлеўге оның нызамлы тийкарын ислеп шығыўға айрықша итибар қаратылды. [2.12-14] Бул принциплер Өзбекстан Республикасы конституциясында хәм барлық нызамларда белгилеп қойылды.

Инсаният ушын ең үлкен байлық тынышлық болып буның тийкары өз ара аўызбиршилик есапланады. Өз ара татыўлық хәм дослық баўрыкеңлик инсанпәрўарлық принципери турақлы болғанда инсан еркин жасайды, арзыў-әрманларына жетиседи. Усы тәрәптен қарағанда бизиң ең үлкен байлығымыз, ең тийкарғы жеңисимиз Жўртбасшымыз атап өткениндей ең әўеле Ўатанымыз аспанының ашықлығы, миллетлер хәм пуқаралар арасындағы өз ара татыўлықтың хәм дослықтың беккемлигинен дерек береді. Бул жемислердиң қәдирине жетиў, түрли миллет хәм елат ўәкиллери бир шаңарақ перзентлериндей татыў дослықта жасап Ўатанымызды көз қарашығындай асырап-абайлаў ким екенлигимизге қарамастан муқаддес ўазыйпамыз есапланады. Бўгинги күнде қоңсылас мәмлекетлер менен кәўип-қәтерди сапластырыўда, раўажланыўға қаратылған мақсетти бирлестириў бўгинги дәўир талабы болып, шегаралас мәмлекетлер менен дослық қанша беккем болса мәмлекет раўажланыўы да сонша пуқта болары сөзсиз.

Миллетлер аралық дослық байланысларын раўажландырыў ҳаққында Президентимиздиң Олий Мажлиске мўрәжәтнамасында да келтирип өтип, Президентимиз тәрәпинен көтерилген мәселелер арасында аймағымызда жасап киятырған көп миллетли халқымыздың эзелий дослық мўнәсибетлерин еле де беккемлеўге қаратылған басламалары, усы тараўда мәмлекет басшысы алып барып атырған туўры сиясаттың үлгиси екенлигинен дерек береді. Мўрәжәтнамада 30-июль Дослық күни мўнәсибети менен Дослық хәптелигин шөлкемлестириў хәптелик шеңберинде Дослық халықаралық форумы фестивалларын шөлкемлестириў усынысы илгери сүрилди. Сондай-ақ, Халықлар дослығы көкирек нышанын енгизиў ҳаққындағы усынысы қоллап қуўатланды. Бул сәнени Өзбекстанда

Халыққлар дослығы күни деп белгилеў бойынша усыныс Өзбекстан Республикасы Сенаты ағзалары тәрәпинен мақулланып, Халықлар дослығы күнин белгилеў ҳаққындағы Нызамға Президент қол қойып, сол күннен баслап юридикалық күшке ийе болды. Бул күнди Байрам сыпатында белгилеў ҳаққындағы Пәрманға Президент тәрәпинен қол қойылып тастыйықланды. Бул күн рәсмий рәўиште хәр жылы белгиленип келинбекте. Халықлар дослығы мәмлекеттиң тийкарғы байлығы есапланады. Мәмлекетимиз раўажланыўына пидайылық пенен үлес қосып киятырған түрли миллет ўәкиллериниң орны үлкен, Президентимиз тәрәпинен көтерилген актуаль мәселелер қатарында жәмийетимизде миллетлер аралық татыўлық, диний баўрыкеңликти тәмийинлеў ўазыйпасына айрықша итибар қаратылып, бул бағдарда көлемли ўазыйпалар белгиленди.

Мәмлекетимизде жасап киятырған түрли миллет ўәкиллери Өзбекстан улыўма ўйимиз ураны астында жасап бирлесип той-тамашалар, байрам илажларын биргеликте белгилеп келмекте. Ең тийкарғысы Өзбекстан Республикасында миллети, дини, тили, үрп-әдет дәстүрине, мәдениатына қарамастан олар өзлигин сақлап қалыўы ушын барлық шәраятлар жаратылған.

Дослық узақ-жақын аралықлар таңламайды, тил, дин яки раса менен шегараланбайды. Ол тек ғана инсанларды емес, ал халықларды хәм мәмлекетлерди де өз ара хўрмет, исеним тийкарында бирлестиреди. Соның ушын бир қатар халықаралық структуралар, соның ишинде, БМШ жумысының түпкиликли тийкарында халықлар арасындағы дослықты беккемлеў мақсети жәмленген.

Шөлкем тәрәпинен қабыл етилген бир қатар қарарлар, соның ишинде, 2011-жылы БМШ Бас Ассамблеясының 65-сессиясында тастыйықланған халықаралық дослық күни ҳаққындағы резолюция усы мақсетлерге хызмет етеди. Резолюцияда инсанлар, халықлар, мәмлекетлер - улыўма алғанда жәмийеттиң түрли қатламлары хәм структуралары арасындағы дослықтың, бирге ислесиўдиң әҳмийети айрықша атап өтилген.

«Халықлар, мәмлекетлер, мәдениятлар хәм инсанлар арасындағы дослық тынышлықты тәмийинлеўге байланыслы хәрәкетлерге илхамландырыўы мүмкин хәм мәдений хәр түрлиликти хўрмет ететуғын жәмийетлер арасында көпирлер орнатыў имканиятын береді»-делинеди усы хўжетте.

Эзел-эзелден ата-бабаларымыздың үгит-нәсиятларында, мақал хәм гүрриңлеринде, сондай-ақ, шайыр хәм данышпанларымыздың шығармаларында дослық сезими уллыланған, егер айтыў керек болса, бундай көзқарас әсирлер даўамында қан-қанымызға сиңип кеткен. Бир сөз бенен айтқанда, халқымыз

эзелден қадирлеген дослық - мақсетлерди бирлестиретуғын, тынышлықты тәмийинлейтуғын байланыс. Халықаралық дослық күниниң кең көлемде белгилениўи бул байланысты және де бекемлеўге хызмет етеди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасы Президенти Мүрәжәәтнамасы 2020 ж.
2. И.А.Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. Т. 2009 й.
3. М.Куროнов. Дунёнинг мафкуравий манзараси Т.2 017 й.
4. <https://yuz.uz/news/millatlararo-totuvlik-va-hamjihatlik--tinchligimiz-garovidir>

РЕЗЮМЕ. Мақалада бүгинги күнде глобалласыў нәтийжесинде халқымыз турмысындағы өзгерислер, олардың унамлы хәм унамсыз тәреплери сөз етиледи. Республикамызда жасаўшы түрли миллет ўәкиллериниң аўызбиршилиги, дослығы хәм оны және де бекемлеўге қаратылған ислеп шығылған нызам-хүжжетлери мақсетли ислеўи, Инсаният ушын тынышлықтың қәдири ҳаққында сөз етиледи.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются изменения в жизни нашего народа в результате глобализации, их положительные и отрицательные стороны. Речь идет о единстве, дружбе представителей разных национальностей, проживающих в нашей республике, а также о целевом исполнении разработанных законодательных актов, направленных на его дальнейшее укрепление, о ценности мира для человечества.

SUMMARY. The article discusses the changes in the life of our people as a result of globalization, their positive and negative aspects. It speaks about the unity, friendship of representatives of different nationalities living in our republic and the purposeful work of the developed legislative acts aimed at its further strengthening, the value of peace for humanity.

DO‘STLIK – TINCHLIK TUMORI

Karamatdin Zaretidinov Qurbanbaevich – dotsent
«Texnogen va san’atshunoslik» fakulteti dekani

Tayanch so‘zlar: do‘stlik, tinchlik, millatlararo totuvlik, xalqaro hamkorlik, madaniy almashuv, millatlararo do‘stlik, barqarorlik.

Ключевые слова: дружба, мир, межнациональная гармония, международное сотрудничество, культурный обмен, межнациональная дружба, стабильность.

Key words: friendship, Peace, interethnic harmony, international cooperation, cultural exchange, interethnic friendship, stability.

Ota-bobolarimiz azal azaldan qo‘shnichilik munosabatlariga e’tibor bilan qarashgan. Diorimizdan Buyuk ipak yo‘li orqali chet davlatlardan savdo karvonlari orqali turli millat vakillari kelib va yurtdoshlarimiz boshqa davlatlarda savdo sotiқ bilan shug‘ullanishgan. Respublikamizda bir qancha millatlar Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab bag‘rikenglik va insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, millatlararo va konfessiyalararo hamjihatlikni, jamiyatda fuqarolar totuvligini mustahkamlash, barcha fuqarolarga millati va diniy e’tiqodidan qat’i nazar, teng huquq va imkoniyatlar yaratish, yosh avlodni

vatanparvarlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash O‘zbekistonda davlat siyosatining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilandi.

Bugungi kunda respublikamizda faol «xalq diplomatiyasi» asosida chet eldagi vatandoshlarimiz bilan muntazam va o‘zaro foydali munosabatlarni yo‘lga qo‘yish, xorijiy mamlakatlar bilan do‘stona munosabatlarni va madaniy-ma’rifiy aloqalarni mustahkamlash orqali o‘z faoliyatini O‘zbekistonda yashab kelayotgan barcha millat va etnik diasporalarning tarixi, madaniyati, ma’naviy qadriyatlari, milliy

an'analari va urf-odatlarini saqlash hamda har tomonlama rivojlantirish tamoyillariga asosan olib borayotgan Respublika baynalmilar madaniyat markazi, 138 ta milliy madaniy markazlar, O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik va madaniy-ma'rifiy aloqalar jamiyatlari kengashi, shuningdek, 34 ta do'stlik jamiyatlari muvaffaqiyatli faoliyat yuritib kelmoqda.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi va amalga oshirilishi, biz yashayotgan bugungi davrning o'zi davlatimiz mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, mamlakat atrofida xavfsizlik, barqarorlik va yaqin qo'shnichilik muhitini yaratishga qaratilgan puxta o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy siyosatni yuritish, shuningdek, aholi, ayniqsa, yoshlar ongida insonparvarlik qadriyatlarini, turli millat vakillari o'rtasida o'zaro hamjihatlikni yanada mustahkamlash, bu borada amalga oshirilayotgan ishlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishni taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni jamiyatda barqarorlik, tinchlik va totuvlikni ta'minlash, fuqarolar ongida katta, ko'p millatli yagona oilaga mansublik tuyg'usini mustahkamlash, milliy madaniy markazlar va do'stlik jamiyatlari faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash va yanada rivojlantirish, xorijiy mamlakatlar bilan madaniy-ma'rifiy aloqalarni kengaytirishga qaratilgan.

Do'stlik masofa tanlamaydi, til, din yoki irq bilan chegaralanmaydi. U nafaqat insonlarni, shuningdek xalqlarni va davlatlarni ham o'zaro hurmat, ishonch asosida birlashtiradi. Shu sababli qator xalqaro tuzilmalar, jumladan BMT faoliyatining tub negizida xalqlar aro do'stlikni mustahkamlash maqsadi mujassam. [1.]

Bugungi globallashtirish jarayonida insoniyat oldida turli murakkab ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolar paydo bo'layotgan bir davrda xalqlar va davlatlar o'rtasidagi do'stlik va hamkorlikni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Tinchlikni saqlash va mustahkamlashning asosiy omillaridan biri - xalqlar o'rtasidagi do'stlik rishtalarining bardavomligini ta'minlashdir.

Do'stlikning ahamiyati

Do'stlik-insoniy qadriyatlarning eng yuksak namoyonidir. U faqat alohida shaxslar o'rtasida emas, balki butun jamiyatlar, davlatlar va madaniyatlar o'rtasida ham mavjud bo'lishi

mumkin. Do'stlik tufayli xalqlar o'zaro bir-birini yaxshiroq anglaydi, madaniy va tarixiy merosni o'rganadi va qadrlaydi. O'zbekiston – ko'pmillatli davlat sifatida xalqlar do'stligining yorqin namunasi hisoblanadi. Bu yerda turli millat va elatlar vakillari bir oiladek tinch-totuv hayot kechirmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida ham millatlararo totuvlikni ta'minlashga qaratilgan asosiy tamoyillar mustahkamlangan. O'zbekistonning bu boradagi tajribasi xalqaro miqyosda ham yuqori baholanmoqda. Jumladan, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida xalqlar do'stligini mustahkamlash bo'yicha qator xalqaro tadbirlar tashkil etilib kelinmoqda. Bu tadbirlar nafaqat mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash, balki iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda.

Tinchlikning kafolati sifatida do'stlik

Tinchlikni saqlash – butun dunyo hamjamiyatining muhim vazifalaridan biridir. Do'stlik rishtalari esa tinchlikning kafolati hisoblanadi. Tarixda ko'plab mojaro va urushlar xalqlar o'rtasidagi tushunmovchilik va dushmanlik sabab yuzaga kelgan. Do'stlik esa bu kabi kelishmovchiliklarni bartaraf etish, murosaga erishishning eng samarali yo'lidir. Xususan, O'zbekiston tashqi siyosatida qo'shni davlatlar bilan do'stlikni mustahkamlash masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan mintaqa davlatlari o'rtasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan qator dasturlar ishlab chiqildi va muvaffaqiyatli amalga oshirilmogda. Bu tashabbuslar nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilmoqda. Do'stlikni rivojlantirish uchun quyidagi amaliy chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **Madaniy almashuvlar:** Turli millatlar va davlatlar o'rtasida madaniy tadbirlar o'tkazish, festival va ko'rgazmalar tashkil etish xalqlarni yaqinlashtirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda har yili tashkil etiladigan «Xalqlar do'stligi» festivali bu borada yorqin misoldir.

2. **Ta'lim va ilmiy hamkorlik:** Talabalar almashinuvi, birgalikda ilmiy loyihalar va tadqiqotlar olib borish orqali xalqlar o'rtasida do'stlik aloqalari mustahkamlanadi. Xususan, xalqaro universitetlar va ilmiy markazlar bilan hamkorlik doirasida ko'plab qo'shma dasturlar amalga oshirilmogda.

3. **Sport musobaqalari:** Sport xalqlarni birlashtiruvchi kuch sifatida do'stlik va totuvlikni targ'ib qiladi. Xalqaro sport musobaqalarida

O‘zbekiston sportchilari turli millatlar vakillari bilan hamkorlik ruhida ishtirok etmoqda.

4. **OAV orqali targ‘ibot:** Teleradio va matbuot orqali xalqlar do‘stligi mavzusida ko‘rsatuv va maqolalar tayyorlash, ijobiy misollarni yoritish muhimdir. Jumladan, O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining «Do‘stlik rishtalari» dasturi bu borada yaxshi natijalar bermoqda.

5. **Ijtimoiy loyihalar:** Turli millat vakillarining hamkorligini ta‘minlashga qaratilgan ijtimoiy loyihalar do‘stlikni mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, qishloq joylarda millatlararo madaniy markazlar ochilishi bu borada muhim qadamlardan biridir.

Tarixiy tajriba va zamonaviy qarashlar

O‘zbekiston tarixida millatlararo do‘stlikni mustahkamlash borasida boy tajriba mavjud. Ayniqsa, Ikkinchi Jahon urushi davrida boshqa

millat vakillarining O‘zbekistonga ko‘chirilishi va ularning bu yerda iliq kutib olinishi xalqlar do‘stligining yorqin namunasi sifatida e‘tirof etiladi. Bugungi kunda bu an‘analar zamonaviy sharoitlarda yangi bosqichga ko‘tarilmoqda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkun. Do‘stlik – tinchlik tumori, uni asrash va rivojlantirish esa har bir davlat va jamiyatning ustuvor vazifasi bo‘lishi lozim. O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatadiki, millatlararo totuvlik va do‘stlikni ta‘minlash orqali barqarorlikka erishish mumkin. Xalqaro miqyosda tinchlik va do‘stlikni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan sa‘y-harakatlar kelajak avlodlar uchun yanada tinch va farovon dunyo yaratishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham do‘stlikni rivojlantirishga qaratilgan barcha tashabbuslarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. (2020). *O‘zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasi*. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
2. Karimov I. A. (2011). *Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma‘naviyat.
3. Ahmedov A. (2018). *Markaziy Osiyoda xalqaro munosabatlar*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. Saidova N. (2021). «Millatlararo totuvlikni mustahkamlashning dolzarb masalalari». *Ilmiy-Amaliy Anjuman Materiallari*, 5(2), 34-38.

REZYUME. Mazkur maqolada do‘stlikning jamiyat va davlatlar rivojida ahamiyati yoritilgan. Xususan, O‘zbekistondagi millatlararo totuvlik tajribasi, xalqaro do‘stlikni mustahkamlash yo‘lidagi chora-tadbirlar va tinchlikni ta‘minlashning asosiy omillari tahlil qilingan. Madaniy almashuv, ta‘lim va sport orqali xalqlarni yaqinlashtirishning ahamiyati ko‘rsatilib, O‘zbekiston tajribasi xalqaro miqyosda yuqori baholangani ta‘kidlangan. Ushbu maqola do‘stlik rishtalarini mustahkamlashga qaratilgan tashabbuslarning dolzarbligini ochib beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещается значение дружбы в развитии общества и государств. В частности, был проанализирован опыт межнационального согласия в Узбекистане, меры по укреплению международной дружбы и основные факторы обеспечения мира. Подчеркнута важность сближения народов через культурный обмен, образование и спорт, высоко оценен опыт Узбекистана на международном уровне. Эта статья раскрывает актуальность инициатив, направленных на укрепление узы дружбы.

SUMMARY. This article covers the importance of friendship in the development of society and states. In particular, the experience of interethnic harmony in Uzbekistan, measures to strengthen international friendship and the main factors for ensuring peace have been analyzed. The importance of bringing peoples closer through cultural exchange, education and Sports has been shown and the experience of Uzbekistan has been highly appreciated internationally. This article reveals the relevance of initiatives aimed at strengthening friendship ties.

СОВМЕСТНО СНЯТЫЕ ФИЛЬМЫ КАК СИМВОЛ ДРУЖБЫ НАРОДОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Манас Абдреймов Бекполатович

заведующий отделом «Техногенное искусство» Нукусского филиала Государственного института искусства и культуры Узбекистана

Таянч сўзлар: халклар дўстлиги, ўзбек киноси, маданий бирлик, кўп миллатли жамият, ижтимоий мулоқот.

Ключевые слова: Дружба народов, узбекское кино, культурное единство, многонациональное общество, социальный диалог.

Key words: Friendship of peoples, Uzbek cinema, cultural unity, multinational society, social dialogue.

Узбекистан, как страна с многонациональным населением и богатым культурным наследием, всегда был примером взаимопонимания и уважения между различными народами. Одним из важнейших элементов в укреплении дружбы народов являются совместно снятые фильмы, которые служат важным культурным мостом, связывающим различные народы, традиции и языки. В последние десятилетия Узбекистан активно развивает кинематографическую индустрию и участвует в международных кинематографических проектах, создавая совместные фильмы с другими странами. Эти фильмы не только отражают многообразие культур, но и способствуют укреплению международных связей, демонстрируя примеры сотрудничества и взаимного уважения.

История совместных кинематографических проектов в Узбекистане

После независимости Узбекистана в 1991 году кинематографическая индустрия страны столкнулась с новыми вызовами, включая необходимость восстановления и развития собственной киноиндустрии. Однако, несмотря на эти трудности, Узбекистан продолжил активно сотрудничать с зарубежными партнерами в сфере кино. Совместные фильмы стали важной частью культурной дипломатии, помогая налаживать отношения с соседними странами и международным сообществом.

Узбекистан активно развивает сотрудничество с такими странами, как Россия, Турция, Казахстан, Индия и другие. В этом контексте, фильм “Небо на ладони” (2019), снятый в сотрудничестве с российскими и узбекскими студиями, стал важным примером успешного совместного проекта. Этот фильм о любви и понимании между людьми разных культур был тепло принят как в Узбекистане, так и за рубежом,

демонстрируя, как кинематограф может стать эффективным инструментом объединения людей.

Примеры совместных кинематографических проектов

На сегодняшний день Узбекистан активно участвует в совместных кинопроектах с такими странами, как Россия, Казахстан, Турция, Индия и другие. Эти фильмы, как правило, касаются важных тем, таких как дружба народов, культурное наследие, исторические события и современные проблемы, объединяя разные национальности и культуры.

Также стоит отметить фильм “Бахт” (2021), который был снят в совместном производстве с Турцией. В нем рассказывается о жизни нескольких поколений семей, проживающих в Узбекистане и Турции. Фильм затрагивает темы любви, традиций и культурных различий, подчеркивая важность сохранения идентичности и уважения к различным народам.

Роль совместных фильмов в укреплении дружбы народов

Совместно снятые фильмы играют важную роль в укреплении дружбы народов. Они не только служат культурным выражением взаимного уважения и сотрудничества, но и помогают развенчать стереотипы и предвзятые представления, которые могут существовать между различными этническими и культурными группами.

Символика дружбы народов в кинематографе заключается в том, что фильмы, снятые в партнерстве, показывают, как различные народы могут работать вместе ради общей цели, несмотря на различия в языке, религии или традициях. Через кинематограф зрители могут увидеть, что хотя народности и различаются в культуре, все

люди стремятся к общим ценностям — любви, дружбе, миру и процветанию.

Кинематограф как инструмент культурной дипломатии

Совместные фильмы также становятся важным инструментом культурной дипломатии.

Узбекистан активно использует кино для укрепления связей с другими странами. Киноиндустрия играет важную роль в продвижении культурных ценностей на международной арене, и с помощью совместных кинопроектов Узбекистан укрепляет свою роль на мировой культурной карте.

Например, участие узбекских кинематографистов в международных кинофестивалях и кинопроектах помогает привлечь внимание к культуре Узбекистана, расширяя горизонты для сотрудничества в области искусства и культуры. Совместные фильмы с Россией, Турцией или Казахстаном открывают новые возможности для культурного обмена, предоставляя платформу для глубокого диалога между различными народами и странами.

Перспективы развития совместных фильмов в Узбекистане

Сегодня Узбекистан продолжает развивать свою киноиндустрию, активно ищет новые формы сотрудничества и улучшает условия для создания совместных проектов. Развитие технологий и рост интереса к кино как культурной дипломатии открывают новые возможности для кинематографистов, позволяя им создавать более качественные и интересные фильмы.

Заключение

Совместно снятые фильмы играют важную роль в укреплении дружбы народов в Узбекистане. Через кино создается пространство для взаимопонимания и уважения, преодоления культурных различий и стереотипов. В дальнейшем эта практика будет развиваться, способствуя не только культурному обмену, но и укреплению международных связей. Совместные фильмы станут неотъемлемой частью культурной дипломатии Узбекистана и помогут выстроить мосты между народами, которые объединяют общие ценности и идеалы.

Список статей и литературы

1. Рахимов М. «Тема дружбы народов в советском кино». // Журнал исследований в области искусства, 2019, №4.
2. Кадыров С. «Узбекское кино и его роль в культурной интеграции». // Культурная жизнь Узбекистана, 2021, №2.
3. Абдурахимова Д. «Отражение национальных и культурных ценностей в кино». // Кино и культура, 2020, №3.
4. Каримов А. «Исторические этапы узбекского кино и опыт международного сотрудничества». // Искусство и общество, 2018, №1.
5. Турсунова З. «Символы международной дружбы в узбекском кино: анализ и опыт». // Культура и кино, 2022, №5.
6. Мирзаева Н. «Межкультурный диалог через кино». // Архив кино Узбекистана, 2019, №7.
7. Бекмуродов Х. «Роль национального и международного сотрудничества в развитии узбекского кино». // История кинематографа, 2021, №6.
8. Усманов И. «Опыт освещения идей дружбы народов через кино». // Искусствоведение и теория, 2020, №2.
9. Назаров У. «Совместные фильмы в Советском Узбекистане». // Интеграция кино и культуры, 2017, №8.
10. Собирова Г. «Гармония культур и кинематография». // Современная культура, 2018, №4.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Ўзбекистонда яратилган филмлар халқлар дўстлигининг рамзи сифатида кўриб чиқилади. Асосий эътибор кўп миллатли жамиятда маданий бирлик ва ўзаро муносабатларни мустаҳкамлашда кинематографиянинг ролига қаратилган. Мақолада турли миллат вакиллари ҳаёти ва маданиятини акс эттирувчи филмларнинг аҳамияти таҳлил қилинади, уларнинг сценарий тузилиши, образларни талқин қилиш ва жамоат алоқаларини шакллантиришда санъатнинг ўрни ёритилган. Ушбу филмлар асрлар давомида нафақат маданий меросни сақлашга хизмат қилди, балки халқлар ўртасидаги бирдамлик ва ҳамкорлик ғояларини тарғиб қилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются фильмы, снятые в Узбекистане как символ дружбы народов. Основное внимание уделяется роли киноискусства в укреплении культурного

единства и взаимодействия в многонациональном обществе. В статье анализируется значение фильмов, роль искусства в формировании общественного общения. Эти фильмы не только служили сохранению культурного наследия на протяжении веков, но и пропагандировали идеи солидарности и сотрудничества между народами.

SUMMARY. This article examines films made in Uzbekistan as a symbol of friendship between peoples. The main focus is on the role of cinematography in strengthening cultural unity and interaction in a multinational society. The article analyzes the significance of films reflecting the life and culture of people of different nationalities, and the role of art in shaping public communication. These films have not only served to preserve cultural heritage for centuries, but also promoted the ideas of solidarity and cooperation between peoples.

BÚINGI QARAQALPAQSTAN TELEJURNALISTIKASÍNDÁ MILLETLERARALIQLÍQ TATIWLÍQTÍ ULLÍLAWSHÍ FILMLERDÍŇ JARÍTÍLÍWÍ

Aziz Askarov – *assistant oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanısh sózler: kino, televidenie, rejıssyor, film, hújjetli fim, kórkem film, postanovkashı rejıssyor, operator.

Ключевые слова: кино, телевидение, режиссер, фильм, документальный фильм, художественный фильм, режиссер-постановщик, оператор.

Key words: cinema, television, director, film, documentary film, feature film, production director, cameraman.

Ótken ásirdegi eń úlken jańalıqlardıń biri-bul alıs aralıqtan hawazǵa qosa kórinislerdi jetkerip beriwshi televidenienniń turmısımızǵa kirip keliwi boldı hám ol demniń arasında ómirimizdiń ajıralmas bir bólegine aylandı. Búgin derlik heshbir kúnimiz telekanallarsız ótpeydi. Olardı úydegi keń formatlı tele ekranlardan baslap internet tarmaqlarındaǵı web-saytlar arqalı da gúzetiwiwimiz múmkin. Burınları tek ǵana mámleketlik telekanallar jumıs islegen bolsa, endi kommerciyalıq menshik kanallar kóplep efir saatlarına iye. Mine, usınday XX ásir jańalıǵı, yaǵnıy televidenie 1964-jılı noyabr ayında Qaraqalpaqstanda da óziniń birinshi kórsetiwleri menen óz jılnamasın basladı. Dáslepki telekórsetiwler tek eki tildegi jańalıqlar, kórkem filmler, balalar ushın multfilimler menen baslaǵan bolsa, bara-bara telekórsetiwlerdiń atamaları da, efir waqıtları da kóbeyip baraberdı. Búgingi kúнге kelip Qaraqalpaqstan telekanalı bir kúnde 18 saat kórsetiw alıp baradı. Álbette bulardı xabar informaciyalıq baǵdarlaması - qaraqalpaq, ózbek, rus tillerinde, hár qıylı siyasiy-ekonomikalıq, saz-sáwbetli kewil ashar kórsetiwler menen qatar multiplikaciyalıq, kórkem, hújjetli filmler, teleseriallar, koncert baǵdarlamaları, reklama blokları hám taǵı basqalardı quraydı. Bunday kólemdegi kórsetiwlerdi tayarlawda telekanalıń kóp sanlı dóretiwshilik jámaáti jumıs alıp baradı. Telekanalda tiykarǵı úsh redakciya bar. Bular xabar, siyasat hám saz-sáwbetli demalis, kino

baǵdarlamalar redakciyaları. Bunnan tısqari dublyaj toparı, jobalastırıw bólimi, rejıssyorlar hám operatorlar bólimi jumıs alıp baradı. Respublikamızdıń barlıq rayonlarında telekanalıń óz xabarshıları bar. Olar negizinen xabar baǵdarlaması ushın materiyyallar tayarlaydı hám bazı waqıtları arnawlı kórsetiwlerdi tayarlawda da járdem kórsetedi. Qaraqalpaqstan telekanalı dóretiwshilik jámaáti óz kórsetiwleriniń scenariylerin tayarlap bolǵannan soń qalǵan jumıs barısın tikkeley Nókis teleorayı injener-texnikleri menen birge alıp baradı. Sebebi, olar paydalanatuǵın studiya, kameralar, shıraqlar, montaj stolları, kompyuterler, dawıs jazıw texnikaları, avtotransportlar hám taǵı basqalardı teleoray televidenienniń buyırtpası menen ámelge asıradı. Al, tayar ónimlerdi yaǵnıy, kórsetiwlerdi efirden jiberiwdi Releyka, TU-7 kárxanaları ámelge asıradı.

Demek hárbir kórsetiwdi tayarlap hám onı teletamashagóylerdiń názerine jetkerip beriw isleri - bul úlken jámaátlerdi biriktiredi hám kóp waqıttı talap etedi. Biraq, solay bolsa da búgingi televidenie báribir hárbir waqıyanı operativ túrde anıq, sapalı etip ekranlarǵa shıǵarıp beriwı kerek boladı. 1964-jıl noyabr aymınan beri Qaraqalpaqstan telekanalıń hár kúngi kórsetiwlerin tek ǵana respublikada emes, al qońsılas Xorezm hám Túrkmennıstannıń Tashawız wálayatlarınıń turǵınları da tamashalaydı. Bul jıllar ishinde Qaraqalpaqstan telejurnalistika

mektebi qalıplesip bardı. Kóplegen óz isiniń maman jurnalistleri ósip jetilisti. Olar tayarlaǵan hárbir kórsetiw úlken áhmiyetke iye boldı. Xabarshılar orınlardan reportajlar tayarladı, hókümetimizdiń alıp barıp atırǵan siyasatın xalıq arasında úgit-násiyatladı. Sonıń menen birge olar qolǵa kiritilip atırǵan jetiskenlikler menen birge orın alıp atırǵan mashqalalardı saplastırırǵa túrtki bolatuǵın ótkir kritikalıq materiallarda tayarlap bardı. Televidenie jurnalistleri báhama eldegi qıyınshılıqlar menen jetiskenliklerdiń basqasında boldı hám bunıń menen televidenienniń xalıq arasındaǵı abırayı ósip basladı. Burınları tek ǵana keshqurınları óz jumısın baslaytuǵın televidenie endi tańǵı 6:00 dan, túngi 24:00 ge shekem teletamashagóyler ushın xızmet etti. Televidenienniń dóretiwshilik jámááti keńeyip bardı. Jańadan úlken studiya qurılıp, kórsetiwlerdi tayarlaw ushın kerekli texnikalıq úskenerler menen tolıqtırıldı. 2013-jıl 1-iyun kúni birinshi márte Qaraqalpaqstan telekanalında redakciya baslıǵı, jazıwshı Marat Tawmuratovtıń awdarması menen P.Baltabaevtıń rejissyorlıǵında «Shadman palwan» multfilimi qaraqalpaqshaǵa awdarılıp efirden jiberildi. Usınnan baslap telekanalda dublyaj jumısları ámelge asırıla basladı. Búgingi kúнге shekem birneshe multfilmler, kórkem filmler hám hújjetli filmler qaraqalpaq tiline awdarıldı. Qaraqalpaqstan televideniyesi tariyxında jurnalistika mektebi shólkemlestirildi. Bul baǵdarda kóplegen belgili jurnalistlerdiń miyneti bar. Olardan Sh.Usnatdinov, S.Abbazov, O.Baylepesov, A.Abdimuratov, K.Nazarbekov, X.Allambergenov, A.Ótewliev, T.Madreymov, R.Jabbarbergenov, S.Aytmuratov, M.Qosekeev, K.Madreymov, M.Sadullaevlardı atap ótiwge boladı. Bul jıllar ishinde hár qıylı atamalardaǵı kórsetiwler efirge jiberildi. Olardan «Dáwir», «Ata mákan», «Ashıqtan ashıq sóylesiw», «Qarar hám onıń orınlanıwı», «Ekshembi aqshamı», «Jaslıq», «Mıyras» hám taǵı basqalardı atap ótiwge boladı. Solardan tikkeley efir arqalı bir saat dawamında mashqalalardı sorawlar boyınsha juwap beriwge qurılǵan «Ashıqtan ashıq sóylesiw» kórsetiwi xalıq arasında joqarı reytingke iye boldı. Bul kórsetiwdi belgili jurnalistler M.Qosekeev, J.Nawrızaev, M.Tawmuratovlar alıp bardı. Kórsetiw házirge

shekem óz aktuallıǵın joytpadı. Bunday kórsetiwler barshılıq. Biraq soǵan qaramastan televidenie jumısında da geypara kemshiliklerdi kóremiz, bayqaymız. Birinshiden, ásirese xabar baǵdarlamasında operativlik tómen, sebebi geyde eki-úsh kún burın bolıp ketken waqıyalar beriledi. Ekinshiden, búgin efirden ketken materiallar yaǵnıy, sóz qurılısı, waqıyalardıń izbe-izligi keshede efirden jiberilgen boladı, erteńde qaytalanadı. Bunda tek ǵana waqıyalardıń mánzilleri hám sánesi ózgertilgen boladı, demek jurnalistler materiallardı tayarlaǵanda kóbirek bir úlgi boyınsha jazadı degen pikir tastıyıqlanadı. Úshinshiden, diktörler oqıǵan tekst penen sońnan shıǵatuǵın reportajdaǵı sózler bir-birin qaytalaydı, tekstlerde ózbekshe sózler kóp ketedi yamasa olardı ózlerinshe qáte awdarmalap paydalanadı. Tórtinshiden, jurnalist birewden intervyu alǵanda kúndelikli sorawlardı qayta-qayta bere beredi. Máselen, «Búgingi tabıslarıńız haqqında aytıp berseńiz», «Aldaǵı rejelerıńız qanday» hám taǵı basqa sorawlar. Bunnan jurnalistlerdiń intervyu alıw ushın obyektke barǵanda olardıń sol obyekt tuwralı maǵlıwmatqa iye bolmaǵanlıǵı kórinip turadı. Ulıwma alǵanda, jurnalist xalıqtıń wákili, onıń sóyler tili, esiter qulaǵı, kórer kózi, jurttıń máplerin qorǵawshı dóretiwshilik kásip iyesi. Solay eken, bul kásipti tańlaǵan insannıń pikirlew sheńberi hám til baylıǵı oǵada keń bolıwı kerek. Al, dublyajlarda jiberilip atırǵan qátelerdi kórip esitip hayran qalasań. Turpayı qáteler júda kóp ushırasadı. Bunnan ol jerde tildi jaqsı biletuǵın redaktorlardıń joqlıǵı sezilip turadı. Álbette bunday kemshilikler 56 jıllıq tariyxqa iye televidenienniń abırayına keri tásir tiygizedi. Qıyınnan qıyıstırıp, sóz saplaw, tórelı sózlerdiń menen xalıqtıń kewlinen shıǵıw ańsat emes álbette. Jurnalistika tarawı da iyne menen qudıq qazǵanday qıyın hám mashaqqatlı jumıs. Solay bolsa da Qaraqalpaqstan telekanalı jámááti alǵa qoyǵan wazıypalardıń juwapkershiligin teńdey túsiniw, óz jumısların alıp barmaqta. Qaraqalpaqstan telekanalı aldaǵı waqıtlarda elimizdegi jańalıqlardı waqtında teletamashagóylerdiń názerine jetkeriwde belsendilik kórsetip, kórsetiwlerdiń sapası bunnanda jaqsılanıwına isenemiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. I.Meliqo'ziev. Kinoteleoperatorlik mahorati (badiiy fotografiya: shakllanish va taraqqiyot jarayonlari) Sabaqlıq. Tashkent, 2017-j.
2. Никитина О. О. (2020). Тренды smm-продвижения и их влияние на решения бизнеса. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки, (4 (841)), 268-279.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq telejurnalistikasınıń kelip shıǵıwı hám búgingi jaǵdayı haqqında sóz etiledi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье говорится о современном состоянии каракалпакской тележурналистики.

SUMMARY. This article talks about the current state of Karakalpak television journalism.

BÚGINGI KÚNNIŃ MÁDENIYATÍ HÁM DOSLÍQ, TÍNÍSHLÍQ BELGISI-KINO KÓRKEM ÓNERI

Bawetdinov Sharafatdin Kazimbekovich – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: kino, qarar, festival, doslıq qatnasıqlar, dóretiwshilik, konferenciya, kórkem óner.

Ключевые слова: кино, кинотеатры, фестивалы, дружеские встречи, конференции, художественное искусство.

Key words: cinema, film theatres, festivals, friendly meetings, conferences, and the fine arts.

Ózbekstan kino kórkem óneriniń ornı hám dárejesin jáne de asırıw sońǵı jıllar tarawda alıp barılıp atırǵan reformalardıń bas kriteriyasın qurap atır. Keyingi dáwirde shólkemlestirilgen-huqıqiy tárepten ámelge asırılıp atırǵan umtıw-háreketler bul maqsettiń qanshelli qatánlıǵın tastıyıqlaw menen birge, tarawǵa tiyisli hárkimniń moyınına úlken juwapkershilik júkleydi. Usı mánisten alıp qaraǵanda, «Oraylıq Aziya filmlerinde dástúrler hám jańalıqqa umtıw tendenciyalari» temasında ótkerilip atırǵan xalıqaralıq konferenciya zárúrli ilimiy-ámeliy áhmiyetke iye. Ásirese, konferenciyanıń xalıqaralıq kólem kásip etkeni hám tema sheńberinde pútkil Oraylıq Aziya kino kórkem óneri máseleleri qamtıp alınǵanı mámleket basshısı baslaması menen baslanǵan perspektivalı jobalardı júzege shıǵarıw jolında taǵı bir zárúrli adımlardan bolıp atır.

2017-jıl avgust ayında mámleket basshısınıń dóretiwshi insanlar menen ushırıwı kórkem óner hám mádeniyat tarawların sezilerli rawajlandırıwǵa sebep bolǵanlıǵı kópshilikke jaqsı málim. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-avgusttaǵı «Milliy kinematografiyanı jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında»ǵı PQ-3176-sanlı, 2018-jıl 24-iyuldaǵı «Milliy kinoindustriyanı rawajlandırıw boyınsha qosımsha ilajlar haqqında»ǵı PQ-3880-sanlı qararları tarawdı jáne de rawajlandırıw jolında zárúr nızamlı normalardı belgilegen bolsa, 2021-jıl 7-apreldegi «Kino kórkem óneri hám sanaatın jańa basqıshqa alıp shıǵıw, tarawdı mámleket tárepten qollap-quwatlaw sistemasın jáne de jetilistiriw tuwrısında»ǵı PF-6202-sanlı Pármanı hám de «Kinematografiya tarawında mámleket basqarıwı sistemasın jetilistiriw hám de tarawdıń wákilleriniń dóretiwshilik iskerligi ushın

múnásip sharayat jaratıw haqqında»ǵı PQ-5060-sanlı qararı kino kórkem ónerin jańa basqıshqa kóteriwde sheshiwshi ornı tuttı.

Joqarıdaǵı hújjetler menen kino kórkem óneri hám sanaatı wákilleriniń baslamaları qollap-quwatlanǵan halda, «OLTIN HUMO» milliy kino sıylıǵın hár jılı dástúrlı túrde ótkeriw belgilengen.

Nátıyjede, kóp waqıt ótpey, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 19-iyundaǵı «Tashkent xalıqaralıq kinofestivalın qayta tiklew hám ótkeriw haqqında»ǵı PQ-5151-sanlı qararı qabıl etilip, 1968-1997-jıllar dawamında Aziya, Afrika hám Latin Amerikası sıyaqlı úlken úsh kontinent kino ıqlaspentleri Ózbekstanǵa jıynaǵan xalıqaralıq festival pútkilley jańa formatta qayta tiklendi hám barlıq kontinent wákillerin «Tınıshlıq, rawajlanıw hám bilim» uranı astında birlestiriwge eristi.

Tashkent xalıqaralıq kinofestivalınıń qayta tikleniwı eń belgili filmlerdi sıylıqlaw menen ǵana sheklenbeydi, onıń maqset hám ideyaları talay uzaqtı gózlegen. Festival tiykarında milliy kino kórkem ónerin jáne de rawajlandırıw hám xalıqaralıq jámiyetshiliktegi orının asırıw, bul kórkem óner túri arqalı xalqımızdıń bay tariyxı hám ayırıqsha mádeniyatın dúnyaǵa keń en jaydırıw; shet elli kino kórkem óneri wákilleri menen sheriklikte bul tarawda ilimiy izertlew hám izertlewlerdi ámelge asırıw, óz ara tájiriye almasıw, belgili kino wákilleri qatnasıwında konferenciya, prezentaciya hám dóretiwshilik sabaqların shólkemlestiriw; kinofestival Ramazan yaki Qurban hayttan aldınıǵı kúnde shet mámleketlerde ózbek kino kórkem óneri kúnleri hám de Ózbekstanda shet el mámleketlerdiń kino kórkem óneri kúnlerin shólkemlestiriw; Aziya kontinenti hám áyyemgi Jipek jolı boylap jaylasqan mámleketler jas kino dóretiwshileriniń

qısqa metrajlı filmleri festivalın ótkeriw hám jeńimpazlardı sıylıqlaw, onıń sheńberinde konferenciya, ashıq sáwbetler, dúnyaǵa belgili kinodóretiwshiler qatnasıwında sheberlik sabaqları hám treningler, dóretiwshilik ushırasıwlar shólkemlestiriw; shet elli hám jergilikli kinokompaniyalar, kinostudiyalar hám telekompaniyalar qatnasıwında kinobazarın shólkemlestiriw, olardıń filmler, seriallar hám basqa audiovizual ónimlerdi óz ara almaslawı, satıp alıwı hám satıwına kómeklesiw; mámleketimiz kinolokaciya kórsetiw, Ózbekstanıń kino hám turizm tarawlarındaǵı potencialın keń en jaydırıw hám de usıǵan baylanıslıǵı keń múmkinshiliklerden nátiyjeli paydalanıwǵa qaratılǵan ilajlardı ótkeriw sıyaqlı kóplegen wazıypalar alǵa súrildi. Ótken úsh jıllıq dáwirde «Festivallar festivalı» formasında islengen Tashkent xalıqaralıq kinofestivalı mısasında bolsa bul wazıypalardıń ámeliyatqa qollanıwı, shıń mániste, milliy kinomız ornın jáne de asırıwǵa xızmet etip kiyatırǵanı óz tastıyǵın tawıp atır.

«Oraylıq Aziya filmlerinde dástúrler hám jańalıqqa umtılıw tendenciya» temasındaǵı xalıqaralıq konferenciyanıń tiykarınan Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutında shólkemlestirilgenligi de biykarǵa emes. Joqarı maman kino tarawı qánigelerin tayarlawshı jetekshi joqarı tálim oqıw ornı retinde institut usı konferenciya arqalı jas izertlewshilerdiń názerin kino kórkem óneriniń aktual máselelerine qaratıwdı hám bunı xalıqaralıq ekspertler qatnasıwında óz ara pikir alısqan halda ámelge asırıwdı maqset etken. Búgingi kino procesleri haqqında oy-pikir

júrgiziw, onıń mashqalalı táreplerin analizlew hám sheshim tabıw, bul konferenciyanıń ilimiy-teoriyalıq áhmiyetin de asıradı.

Milliy kinomızdı jáne de rawajlandırıw, onı san hám sapa tárepinen jańa basqıshqa alıp shıǵıw jolında ámelge asırılıp atırǵan áne sonday kólemlı jumıslarǵa Ózbekstan mámleket kórkem óner hám mádeniyat institutınıń jankúyer ustaz-pedagoglardı, jańalıqqa umtılıwshı studentleri, ulıwma, instituttıń pútkil jámaáti múnásip úles qosıp kelmekte. Institutta kino kórkem óneriniń barlıq tarawları ushın kadrlar jetisip shıqpaqta. Búgingi kúnde institutımızda hám de instituttıń filiallarında kinoteleoperatorlıq, kino hám televidenie rejissyorlıǵı, ses rejissyorlıǵı, kórkem ónerde animaciya hám multimediya, kinotanıwshılıq sıyaqlı jónelislerde júzlegen jaslar oqıp atır. Ózleriniń dóretiwshilik jumısları menen mámleketimiz hám shet eldegi kóplegen tańlaw hám festivallarda tabıslardı qolǵa kirkizip atır.

Ózbekstan mámleket kórkem óner hám mádeniyat institutında dóretiwshilik jumıslar hám de ilimiy jumıslarǵa da úlken itibar qaratılıp kelinmekte. Kóplegen jaslarımız instituttaǵı qánigelesken ilimiy keńeste ózleriniń doktorlıq dissertaciya qorǵaw sonıń menen birge, kinotanıwshılarımız respublika hám shet eldegi kóplegen konferenciyalarda qatnasıp, mámleketimiz kino kórkem óneriniń rawajlanıwına úles qosıp atır.

Juwmaqlastırıp aytqanda, bul tarawdıń rawajlanıwında baslı maqset mádeniyat hám kórkem óner tarawın rawajlandırıw, doslıq baylanıslardı bekkemlew, jáne de xalqımız ushın dóretiwshilik jumıslar alıp barıp dúnya júzinde kino tarawında jańa filmler dóretiw esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Sh.Amanmuratov, D. Mirsaidova «Ses rejissyorlıǵı sheberligi» Tashkent. 2019.
2. D.Azamov «Kino jetiskenlikleri» Tashkent 2016 3.b.

REZYUME. Bul maqala arqalı siz kino haqqında jaqınnan bilip alasız. Kino tarawında alıp barılıp atırǵan doslıq baylanıslar sóz etiledi.

РЕЗИОМЕ. Благодаря этой статье вы сможете узнать больше о кино. Обсуждаются дружеские связи, сложившиеся в киноиндустрии.

SUMMARY. Thanks to this article, you can learn more about the film. Friendships that have developed in the film industry are discussed.

MILLIY QÁDIRYATLARDÍ SÁWLELENDIRIWDE XALÍQLAR DOSLÍGÍNÍN ÁHMIYETI

Bayniyazov Jańabay Kenesbaevich – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: milliy qádiryat, mádeniyat, kórkem óner, muzıka óneri, sociallıq, milletleraralıqlıq tatıwlıq, mámleketlik siyasat, milliy dástúr.

Ключевые слова: национальные ценности, культура, художественное искусство, искусство музыки, социальный, межнациональное единство, национальная политика, национальная программа.

Key words: national values, culture, artistic art, music art, social, international unity, national polity, national program.

Bárshemizge belgili, milletleraralıq tatıwlıq hám xalıqlar doslıgı máselesi mámleketlik siyasatı dárejesine kóterilgen. Búgingi kúnde Ózbekstanda jasawshı birneshe millet wákilleri tatıw turmıs keshirmekte. Hárbir millettin qalıplesiwinde basıan keshirgen tariyxı, mádeniyatı, tili, úrp-ádet dástúrleri hám qádiriyatları bar. Xalıqlar doslıgı qaraqalpaq xalqında qádiriyat dárejesinde ásirler dawamında qalıplesip, usı kúnge jetip kelgen.

Ğárezsizlik jıllarında bul hárbir xalıqtın milliy ózgesheligin tanıtw, ózine tán milliy qádiriyatlardı kórsetiw biraz jańa basqıshlarğa kóterildi. Bunın ayqın dálili sıpatında elimizde alıp barılıp atırğan izbe-izlik reformalar, konsepciyalar tiykarında kóriwimizge boladı. Bunda 2017-2021-jılları Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdın eń tiykarǵı bes baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası hám onıń besinshi qáwipsizlik, milletleraralıq tatıwlıq hám diniy bawırı keńlikti támiyinlew haqqında aytıp ótiw orınlı.

Bul boyınsha Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tárepine ayırıqsha itibar qaratilıp elimizde «30-iyul - Xalıqlar doslıgı kúniń belgilew haqqında»ǵı Ozbekstan Respublikasınıń Nızamı qabıl qılınǵanlıǵınıń ózi tariyxıy waqıya bolıp esaplanadı. Xalıqlar doslıgınıń kórinislerin elimizde rawajlanıwına úles qosıp atırğan bárshe tarawlarında tálim, densawlıq, ilim-pán hám mádeniyat sıyaqlı jámiyetlik tarawlarda jemisli miynet etip, Ana watanımızdın gúllep, jaynap-jasnawına, párawan turmısın támiyinlewine, respublikanıń xalıqlar maydanındaǵı abırayın ele de, asırıwǵa óz úlesin qosıp kelmekte. Biz bul maqalamızda milliy qádiriyatlardı sáwlelendiriwde xalıqlar doslıgı áhmiyetine toqtap ótemiz. Onıń kórinislerin xalıq awızeki dóretpelerinen dástanlar, terme-tolǵawlar, kórkem ádebiyat, milliy úrp-ádetlerimiz, ayaq-oyın kórkem óneri, milliy muzıka, baqsıshlıq hám jırawshılıq ónerleri arqalı kórsetip ótsek boladı.

Muzıkalıq tárbiya - bul muzıkanttı tárbiyalaw emes, eń aldı menen adamdı tárbiyalaw bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq pedagogıkası muzıkalıq qurallar menen barlıq waqıt jaslardı estetikalıq jaqtan tárbiyalawǵa háreket qılǵan. Aytıp ótiw kerek, qaraqalpaq xalqınıń ápsanalıq namalarınń biri «Qara jorǵa» dúnyadaǵı teńlesi joq nama. Jılcını, atı húrmet qılǵan qaraqalpaq xalıq jorǵa minip, kewil kóteriwdi ayırıqsha qızıq bahalaǵan. Namadaǵı jorǵa júrisi ápiwayı qarapayım ırǵaqlar menen tásirli etip jetkerip berilip adamǵa úlken yosh kúshli jiger beredi. Jáne bir aytıp ótetuǵın jeri muzıka milletke qaramastan, qaysı xalıqtın adamı bolsa da odan ózindegi muzıkaǵa jaqınlıqtı sezedi hám qaraqalpaq xalqınıń ózligin joytpaǵanına tań qaladı. Mine usı qaraqalpaq xalqınıń muzıkalıq mádeniyatın jetilistiriwde, jaslardın ónerge, sonıń ishinde muzıkaǵa degen kózqarasın qalıplestiriwde xalıq pedagogıkasınıń xızmeti ayırıqsha úlken. Qaysı namanı alıp qarasaq ta olar atqarıwshılıq ózgeshelikleri menen, ózine tán hár túrliligi, muzıkalıq bezetiliwleri menen bir-birinen ayırıp turadı.

Putkil xalıq dóretywshilik jemisiniń nátiyjesi, pedagogikalıq mádeniyat tiykarǵı ańlatpası bolıp, onıń túbiri áyyemgi-áyyemgilerge barıp taqaladı. Ol ózinde xalıqtın árman-tilekleri, insan, shańaraq, jaslardın tárbiyası haqqındaǵı qıyallardı sáwlelendiredi. Ilimpazlardın pikirine kóre xalıq pedagogıkası miynetkesh xalıq hám xalıq oyshılıǵınıń jaslardı árman maqsetke muwapıq insanlar etip jetistiriwdegi tárbiyanıń maqset hám wazıypalarına bolǵan qarawları hám de xalıq kópshiligi tárepinen tálim-tárbiyanı ámelge asırıw boyınsha qollanıw kelingeni usıl, kónlikpe hám ilimiy tájiriybeler birigin ańlatıwshı tájiriybeler tiykarında toplanǵan bilim hám maǵlıwmatlar kompleksi bolıp tabıladı. Basqasha etip aytqanda, xalıq pedagogıkası xalıq awızeki tárizde jaratqan hám áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan tárbiya haqqındaǵı maǵlıwmatları deregi esaplanadı [1].

Haqıyqatında jaslardı tárbıyalawda eń aldǵı menen olardı óziniń kindik qanı tógilgen Ana watanın súyiwshilikke, sadıqlıq, pıdayılıqqa, mehir-aqıbetli etip tárbıyalawdıń bir kórinisi olardı xalıqtıń belgili shayırları, jazıwshıları tárepinen dóregen qosıqları arqalı olardı úgıt-násiyatlap otırǵan. Shıńında da, Ajiniyazdıń «Bozataw» naması poetikalıq teksti menen muńlı, tásirli nama organikalıq ráwishte baylanısp ketken. Bul nama taza, anıq, ashıq lirikanıń ájayıp kórinisi bolıp esaplanadı. Bul «Bozataw» qosıǵı arqalı tuwılǵan jerden ayrılıw, qıynshılıqta turmıs keshiriwleri sáwlelengen bolsa, shayırdıń «Ellerim bardı» qosıǵı bolsa jaslarda Watanǵa bolǵan muhabbatın, maqtanış sezimlerin oyatıp otırǵan. Búgingi kúnde bul qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Ajiniyaz Qosıbay ulınıń 200 jıllıǵı qarısında onıń tańlamalı shıǵarmalarınń Túrki hám Azerbaijan tillerine awdarmalanıp, onıń miyrasları Xalıqaralıq kólemde úyrenilip atır. Bunday eń tiykarǵı baslamalı Prezidentimizdiń 2024-jıl 16-iyuldegi «Ataqlı qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ajiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵanlıǵınıń 200 jıllıǵın keń belgilew haqqında»ǵı arnawlı qararı tiykarında respublikamız boylap ilajlar ótkerildi. Shayırdıń miyrasların onıń dóretiwshiligi xalqımızdıń mádeniyatın, kórkem ónerin hám ádebiyatın rawajlandırıw, ásiyese jas áwladtı watan súyiwshilikke hám iygilikli ideyalar ruwxında tárbıyalawda úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Ilımpaz A.E.Izmaylovtıń kórsetiwinshe xalıq miyrasları ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótken tárbıya haqqındaǵı bilimlerdiń jıyındısına emes, bálki xalıqtıń tálim-tárbıyalıq iskerligi tájiribesi tiykarında usı bilimlerdiń ilmiy tájiribe hám kónlikpege aylanıw kompleksi bolıp tabıladı. Haqıyqatında da xalıq pedagogikası tek tálim-tárbıya procesi emes, bálki tálim procesinde tiykarǵı derek sıpatında úlken áhmiyetke iye boladı [2]. Solay eken, alımınıń atap ótiwinshe xalıq pedagogikası tárbıyasında tálim hám tárbıya

óz ara procesi sıpatında óz ańlatpasın tabıwı kerek. Yaǵnıy, xalıq pedagogikası xalıq jámaátiniń tariyxıy jáne socialıq tájiribesi retinde awızeki formada áwladtan-áwladqa ótip kelgen tájiribede sinap kórilgen hám jıyılǵan ómirlik bilimler, maǵlıwmatlar, ilimiy tájiribe hám kónlikpeler kompleksi, keń qamılǵan, kóp qırlı bolıp, izertlewshilerdiń onıń dereklerin tómendegilerden ibarat dep kórsetedi [3].

Xalıq awızeki dóretiwshiligi, dástanlar, milliy úrp-ádetler dástúrleri, xalıq oynları, xalıq ámeliy kórkem óneri hám ónermentshilik, milliy muzıka, ayaq oın kórkem óneri, baqsı hám jurawshılıq, terme-tolǵawlar biz bul dereklerdiń kóbisi bólek emes, bir-birine uqsas halda táriyiplenedi. Mısalı, xalıq awızeki dóretiwshiligi quramında milliy úrp-ádetler dástúrlerin, xalıq namaların, xalıq oınların, xalıq ámeliy kórkem ónerin hám ónermentshiligine tiyisli, milliy oın kórkem óneri, jurawshılıq kórkem óneri hám basqa derekleri de úyreniw múmkin. Biz sol dereklerden eń zárúrli xalıq awızeki dóretiwshiligi bolıp, xalqımızdıń óz tariyxıy-social rawajlanıwı dawamında áwladtan-áwladqa ótip, jetip kiyatırǵan, jaslardıń ruwxıy-ádep ikramlıq tálim-tárbıya rawajlanıwında ózine say tásir sheńberine iye dep bilemiz.

Xalıq awızeki dóretiwshiligi xalıq ómiriniń kórkem ańlatpası bolıp, xalıqtıń sociallıq ómir haqqındaǵı túsiniqlerin, oın-zawqın, social-tariyxıy, filosofiyalıq, kórkem-estetik tarawların ózinde sáwlelendiredi. Sol sebepli de xalıq awızeki dóretiwshiliginiń social qımbatı, onıń bilimlendiriw, ideologiyalıq tárbıyalıq hám estetikalıq áhmiyetke iye ekenligi menen belgilenedi. Ol xalıqtıń uzaq tariyxı, úrp-ádeti, sociallıq ómiri, dúnyaǵa kózqarasınıń keńligi, social múnásibetiniń hár túrliligi, arzu-úmitleriniń dańqlı hám tereńligi menen bilim beredi hám ruwxıy-etikalıq tárbıya deregi bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mirtursunov Z.O'zbek xalq pedagogikası (folklor materialları asosida). Toshkent, Fan.1973.-24 b.
2. Izmaylovning A.E.Narodnaya pedagogika: Idei vospitaniya narodov Sredney Azii Kazaxsta-na. M.Pedagogika 1992 yil.
3. Tilegenov A. Xalq dostonlari vositasida o'smirlarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash (Alpomish dostoni misolida): Ped.fan.nom. Dis. ... – T.: O'zPFITI, 1997. –B.140.

REZYUME. Xalıqlar doslıǵı hám milletleraralıq tatıwlıq máselesi mámleketlik siyasatı dárejesine kóterilgen. Búgingi kúnde Ózbekstanda jasawshı birneshe millet wákileri tatıw turmıs keshirmekte. Hárbir millettiń qalıplesiwinde basıman keshirgen tariyxı, mádeniyatı, tili, úrp-ádet dástúrleri hám qádiriyatları bar. Xalıqlar doslıǵı qaraqalpaq xalqında qádiriyat dárejesinde ásirler dawamında qalıplesip, usı künge jetip kelgen. Gárezsizlik jıllarında bul hárbir xalıqtıń milliy ózgesheligin tanıtıw, ózine tán milliy qádiriyatlardı

kórsetiw biraz jańa basqışlarǵa kóterildi. Bul maqalada xalıq awızeki dóretpelerin, muzıka ónerin, milliy qádıratlardı olardıń úyreniwde ózine tán ózgesheliklerin toqtap ótıledi.

РЕЗЮМЕ. Дружба народов и межнациональная проблема подняты на уровень государственной политики. В эти дни в Узбекистане проходят торжественные мероприятия представителей нескольких национальностей. Каждая нация имеет свою историю, культуру, язык, обычаи и традиции, которые она пережила на своем пути. Дружба народов в разбойничьем народе, в силе вооруженных сил, в перевозке пленных продолжается и по сей день. В годы независимости это поднялся на новые уровни, продемонстрировав национальные особенности каждого народа, показав свои национальные способности. В этой статье люди рассказывают о музыкальных традициях, искусстве музыки, национальных достоинствах, о том, как они отличаются друг от друга.

SUMMARY. Raising of the national and ethnic problem to the level of state policy. Solemn events of representatives of several nationalities take place in Uzbekistan. Each nation has its own history, culture, language, customs and traditions, which it has survived on its own way. Friendship of peoples in the robbery of the people, in the armed forces, in the transportation of prisoners continues to this day. In the years of independence, this harbinger has risen to a new level, demonstrating the national peculiarities of the people, showing its national capabilities. In this article, people talk about musical traditions, music art, national values, how they differ from each other.

ПРАЗДНИКИ ДРУГИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ В УЗБЕКИСТАНЕ КАК СИМВОЛ ДРУЖБЫ НАРОДОВ

Жуманов Куўаныш

Кафедра техногенной искусства

Tayanch soʻzlar: etnik guruhlar orasidagi munosabatlar, madaniy hilma-hillik, madaniy garmoniya, tolerant, milliy bayramlar, etnik kelishuv, Oʻzbekiston etnik guruhları.

Ключевые слова: Межэтнические отношения, культурное разнообразие, межкультурная гармония, толерантность, национальные праздники, межнациональное согласие, этнические группы Узбекистана

Key words: Interethnic relations, cultural diversity, intercultural harmony, tolerance, national holidays, interethnic agreement, ethnic groups of Uzbekistan.

Узбекистан — многонациональная страна, в которой проживает более 130 этнических групп. Это государство является примером гармонии и мирного сосуществования различных народов и культур. Одним из важнейших аспектов межнационального согласия и дружбы является уважение к традициям и праздникам всех народов, живущих на территории Узбекистана. Праздники различных национальностей становятся важной частью общественной жизни, объединяя людей, создавая атмосферу взаимопонимания и поддержки. В этой статье мы рассмотрим, как праздники других национальностей, проживающих в Узбекистане, способствуют укреплению дружбы народов и гармонии в обществе.

Многонациональность Узбекистана: исторический контекст

Узбекистан всегда был местом пересечения разных культур и народов. Благодаря своему расположению на Великом

шелковом пути, через территорию страны проходили торговые и культурные потоки, в результате которых сформировалась уникальная этническая картина. В Узбекистане проживают узбеки, русские, таджики, казахи, корейцы, татары, армяне, евреи и другие народы, каждый из которых привнес в культуру страны свою особенность.

С момента независимости Узбекистан активно развивает политику многонационального государства, делая акцент на сохранении культурных традиций всех народов, проживающих в стране. Важной частью этой политики является признание и празднование праздников разных этнических групп, что способствует укреплению взаимного уважения и дружбы.

Праздники узбекского народа и их значение для дружбы народов

Главными национальными праздниками Узбекистана являются Навруз — древний праздник весны и обновления, и День независимости. Эти события имеют глубокие

исторические корни и играют важную роль в жизни всех граждан страны, независимо от их этнической принадлежности. Они символизируют единство и силу народа, стремящегося к процветанию и гармонии. Однако важность праздников не ограничивается только национальными традициями. В Узбекистане также широко отмечаются и праздники других народов, что отражает многообразие культур и способствует сохранению мира и согласия в обществе.

Праздники других национальностей: уважение и признание традиций

Одним из ярких примеров межкультурной гармонии является празднование Нового года по Григорианскому календарю (для русских и других христиан), а также Рождество и Крещение. Эти праздники, традиционные для русскоязычных жителей Узбекистана, с каждым годом становятся все более популярными и часто отмечаются на государственном уровне. Важным событием является и День Победы 9 мая, который широко отмечается как в Узбекистане, так и в других странах бывшего Советского Союза, объединяя ветеранов и их семьи, а также являясь днем памяти для всех народов, переживших Вторую мировую войну.

Для корейцев, проживающих в Узбекистане, значимым праздником является Солаль — корейский Новый год, который отмечается по лунному календарю. Праздник включает в себя традиционные обряды, музыку и блюда корейской кухни, и является важным моментом для корейской диаспоры, которая активно участвует в культурной жизни Узбекистана.

Праздники татар и другие народности

Татарская община Узбекистана также имеет свои уникальные праздники. Один из них — Сабантуй, праздник, который символизирует окончание весенних полевых работ. Этот праздник, наполненный играми, песнями и традиционными блюдами, активно отмечается в Узбекистане, особенно в Ташкенте и других крупных городах, где проживают татары. Сабантуй стал не только народным, но и межнациональным праздником, который собирает людей всех национальностей.

Армянская община в Узбекистане также сохраняет традиции своих предков, и важными для них являются Рождество и Пасха, которые отмечаются с религиозными обрядами. Эти праздники имеют большое значение для

армян, проживающих в Узбекистане, и служат способом поддержания связи с исторической родиной, а также важным элементом культурной самобытности.

Праздники других национальностей в Узбекистане не только становятся поводом для народных торжеств, но и важным механизмом межкультурного диалога. Они помогают сохранить разнообразие культурных традиций и позволяют гражданам страны лучше понять и уважать особенности друг друга. Праздники становятся мостом, который соединяет людей, создавая атмосферу толерантности и взаимного уважения.

Кроме того, межнациональные фестивали и праздники, такие как Фестиваль культуры народов Узбекистана, способствуют популяризации традиций различных этнических групп и служат примером того, как можно с уважением и интересом относиться к культуре другого народа. Эти события привлекают внимание не только жителей Узбекистана, но и гостей из других стран, укрепляя имидж Узбекистана как государства, которое ценит и развивает многонациональное общество.

Современные инициативы по укреплению дружбы народов через праздники

Сегодня Узбекистан активно развивает культурные инициативы, направленные на укрепление дружбы народов. Например, в последние годы в стране все чаще проводятся межнациональные фестивали, на которых национальные меньшинства могут продемонстрировать свои обычаи, традиции и ремесла. Такими фестивалями стали уже упомянутые Сабантуй, День корейской культуры, а также праздники, посвященные таджикским и армянским традициям.

Кроме того, внимание уделяется сохранению и популяризации традиционных ремесел и искусств, таких как рукоделие, народные танцы и музыка, что позволяет не только сохранить культурное наследие, но и поддерживать дух единства и братства среди народов Узбекистана.

Праздники других национальностей в Узбекистане играют важную роль в укреплении дружбы народов и поддержании мирного сосуществования различных этнических групп. Через праздники и культурные мероприятия граждане Узбекистана могут лучше узнать друг друга, укрепить межкультурное взаимопонимание и уважение. В условиях глобализации и межкультурного обмена, такие праздники

становятся не только яркими событиями в жизни общества, но и важными инструментами формирования атмосферы мира и гармонии. Узбекистан – пример того, как

многонациональное общество может быть успешным и процветающим, если в основе лежат взаимное уважение и дружба.

Литературы

1. А.Р. Валиева. «Этнические группы Узбекистана: история, культура, современность».
 2. Ш.М. Хашимов. «Многонациональный Узбекистан: проблемы и перспективы».
 3. Г.П. Шевченко. «Толерантность в современном обществе».
- А.С. Задорнова. «Праздничные обычаи народов Узбекистана».

REZYUME. Ko‘p millatli O‘zbekiston xalqi o‘ziga xos madaniyatlar va millatlar uyg‘unligini namoyon etadi, har bir millat o‘zining boy an‘analari va urf-odatlarini saqlab qolgan. Maqolada milliy va diniy bayramlarning nishonlanishi O‘zbekistonda yashovchi xalqlar o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlashga qanday hissa qo‘shishi o‘rganiladi. Tadqiqot jarayonida umumiy yondashuv ularning millatlararo totuvlikni mustahkamlashdagi ahamiyatini va zamonaviy jamiyatda bag‘rikenglik va uyg‘unlik ramzi rolini ochib beradi. Material talabalar, tadqiqotchilar va madaniy xilma-xillik hamda xalqaro hamkorlik bilan qiziquvchi keng o‘quvchilar auditoriyasi uchun mo‘ljallangan.

РЕЗЮМЕ. Многонациональный народ Узбекистана демонстрирует уникальное единство культур и народов, при этом каждая нация сохраняет свои богатые традиции и обычаи. В статье изучается, как празднование национальных и религиозных торжеств способствует укреплению дружбы между народами, проживающими в Узбекистане. В ходе исследования комплексный подход раскрывает их значимость в укреплении межнационального согласия, а также роль как символа толерантности и гармонии в современном обществе. Материал предназначен для студентов, исследователей и широкой аудитории, интересующейся культурным многообразием и международным сотрудничеством.

SUMMARY. The multinational people of Uzbekistan demonstrate a unique unity of cultures and nations, while each ethnic group preserves its rich traditions and customs. This article explores how the celebration of national and religious holidays contributes to strengthening the friendship among the peoples living in Uzbekistan. Through a comprehensive approach, the study highlights the significance of these celebrations in promoting interethnic harmony and their role as symbols of tolerance and harmony in contemporary society. The material is intended for students, researchers, and a wide audience interested in cultural diversity and international cooperation.

JANA ÓZBEKSTANDA XALIQLAR DOSLIGINIŇ ÁHMIYETI

Qdirbaev Islambek Qutlibaevich – *assistent oqituvshi*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanish sózler: civilizaciya, ekonomika, social, mádeniyat, programma, global.

Ключевые слова: цивилизация, экономика, социальная, культура, программа, глобальный.

Key words: civilization, economy, social, culture, program, global.

Xalıqlar doslıǵı tereń tariyxıy túbirlerge iye bolıp, ol túrli dáwirlerde birlespeler, óz ara mápli sawda baylanısları, mádeniy almasıwlar hám basqa kóplegen kórinislerde kórinetuǵın bolǵan. Jáhán tariyxındaǵı kóplegen civilizaciya qońılas hám uzaq xalıqlar menen qatnasların óz ara húrmet, tájiriye almasıw hám sheriklik tiykarında qurılǵan.

Áyyemgi civilizaciya bilim, texnologiya hám mádeniy tabıslar menen aktiv almasqan. Shıǵıstı Batıs penen baylanıstırǵan Ullı Jipek jolı buǵan mısál bola aladı. Bul jol arqalı tek ǵana

tovarlar, bálki ideyalar hám ilim almasıwı da ámelge asırılǵan. Qaǵaz hám dári sıyaqlı Qıtayda oylap tabılıwı bul sawda jolı arqalı Evropaǵa tarqaldı. Sol dáwirdegi túrli xalıqlar arasındaǵı doslıq hám óz ara túsiniw ámeldegi geografıyalıq hám mádeniy ayırmashılıqlarǵa qaramay, sawda hám mádeniy almasıwlar ushın tınısh sharayatlardı támiyinlewe múmkinshilik berdi.

Orta ásirler de xalıqlar doslıǵına mısál bola aladı. Mısalı, sol dáwirde ilim orayı bolǵan arab dúnyası Evropa menen aktiv baylanısta bolǵan. Sol dáwir arabları hám evropalılar arasındaǵı

qatnaslar mádeniy almasıwlarǵa da, ilimiy jańa ashılıwlarǵa da bay bolǵan. Arablar áyyemgi dáwir ilimpazlarınıń kóplegen dóretpelerin arab tiline awdarma islegen, bul bolsa Oyanıw dáwirinde Evropa pániniń rawajlanıwına sezilerli tásir kórsetti.

Globalıasıw dáwirinde xalıqlar doslıǵı, jáhán ekonomikasınıń globalıasıwı hám integraciyalasıwı, mádeniy hám sociallıq baylanıslardıń rawajlanıwı menen xalıqlar doslıǵı túsiniǵi jańa mánis-mazmunǵa iye boldı. Házirgi waqıtta ulıwma qáwipsizlik, ekonomikalıq ósiw, qorshaǵan-ortalıqtı qorǵaw hám insan huqıqların qorǵaw máseleleri boyınsha xalıqlar bargan sayın kóbirek sheriklik qılıp atır.

BMSH, Evropa Birlespesi hám Jáhán sawda shólkemi sıyaqlı xalıqaralıq shólkemler iskerligi zamanagóy dúnyada xalıqlar doslıǵınıń jaqtı úlğilerinen biri bolıp tabıladı. Bul institutlar tınıshlıq hám qáwipsizlikti bekkemlew, mámleketler arasında jaqsı qońsılısq qatnasların ornatiw hám qollap-quwatlawda zárúrli rol oynaydı.

Zamanagóy xalıqlar doslıǵı tómendegilerdi óz ishine aladı:

1. Xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar. Zamanagóy dúnya - bul óz ara baylanıslı global ekonomika bolıp, ol jaǵdayda túrli mámleketler sawda, investiciya hám texnologiyalar almasıwı arqalı óz ara baylanıslı boladı. Ekonomikalıq qarama-qarsılıqlardıń aldın alıw hám óz ara párawanlıqqa úles qosıw ushın xalıqlar arasında tınısh hám konstruktiv qatnaslardı qollap-quwatlaw zárúrli bolıp tabıladı.

2. Búgingi kúnde xalıqaralıq studentler almasıwı programmaları, mádeniy festivallar hám ilimiy konferenciya xalıqlar arasında óz ara ańǵarıw hám doslıqtı rawajlandırıwda zárúrli quralǵa aylanıp atır. Dúnyanıń túrli múyeshlerinen kelgen adamlar bir-birlerine tálim, pán hám mádeniyatda jańa jantasıwları uyretedi, bul bolsa óz ara húrmet hám jetisiwge járdem beredi.

Mádeniy almasıw xalıqlar doslıǵınıń tiykarǵı strukturalıq bólegi retinde, xalıqlar doslıǵın bekkemlewge xızmet etetuǵın eń zárúrli

táreplerden biri mádeniy almasıw bolıp tabıladı. Basqa xalıqlardıń dástúrleri, kórkem óneri hám tariyxı menen óz ara tanısıw stereotiplerdi joq etiwge hám isenim ortalıǵın jaratılıwına járdem beredi.

Evropada Erasmus yamasa AQShda Fulbrayt sıyaqlı mádeniy almasıw programmaları túrli mámleketlerden kelgen studentler hám ilimpazlarǵa tájiriye hám bilim almasıw, keyinirek uzaq múddetli sheriklikke aylanatuǵın qatnaslardı qurıw imkanıyatın beredi. Bul programmalar basqa mámleket mádeniyatın túsiniw hám húrmet etiwge járdem beredi, bul ásirese kóp mádeniyatlı jámiyetlerde zárúrli bolıp tabıladı.

Xalıqaralıq kinofestivallar, kórgizbeler, teatr tamashaları tek ǵana mádeniy almasıw, bálki tınıshlıq ornatiw quralı bolıp xızmet etip atır. Mısalı, Kann kinofestivalı sıyaqlı mádeniy ilajlar túrli mádeniyat wákillerin bir jerge toplanıp, óz ara awızbirshilik maydanına aylanadı.

Xalıqlar arasındaǵı qatnaslardı qalıplestiriwde ǵalaba xabar qurallarınıń ornı unamli hám unamsız táreplerge iye. Bir tárepten, zamanagóy media tınıshlıq, húrmet hám sheriklik ideyaların tarqatıwda qúdiretli qural bolıp xızmet etiwı múmkin. Basqa tárepten, olar jalǵan maǵlıwmatlardı tarqatıwı múmkin.

Xalıqlar doslıǵın ornatiwda tálimniń ornı, oqıw programmalarına xalıqaralıq sheriklik, insan huqıqları, mádeniy hár túrlilik hám global máselelerge arnalǵan temalardıń kiritiliwi ósip kiyatırǵan jas áwladtı rawajlandırıwǵa járdem beredi. Xalıqaralıq almasıw programmaları, qospa ilimiy izertlewler hám volontyorlıq iskerligi xalıqaralıq kontekstte isley alatuǵın bolajaq jetekshilerdi tárbiyalawda zárúrli qural bolıwı múmkin. Xalıqlar doslıǵı zamanagóy dúnya sharayatında tınıshlıq hám párawanlıqtı támiyinlewde áhmiyetli bolıp tabıladı. Tariyxtan qalıplesken sheriklik dástúrleri, sonıń menen birge, mádeniyat, tálim hám ilim tarawlarındaǵı zamanagóy baslamalar jaqsı qońsılıq qatnasların bekkemlewde zárúrli orın tutadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. T. Karimova - Xalqlar do'stligining tarixiy ildizlari.
2. T. Karimova - Millatlararo muloqot va do'stlik.

Saytlar

www.ikpedia.com
www.kun.uz
www.ziyonet.uz

REZYUME. Xalıqlar doslıǵı - túrli etnikalıq hám mádeniy toparlar arasındaǵı jaqın sheriklik, óz-ara húrmet hám awızbirshilikti ańlatatuǵın túsiniq bolıp tabıladı. Bul xalıqaralıq qatnaslardıń zárúrli tárepi

bolıp, dúnyada tınıshlıq, turaqlılıq hám párawanlıqtı bekkemlewge xızmet etedi. Globalasıw hám kóplegen global máseleler sharayatında xalıqlar arasındaǵı doslıq hám de aktual áhmiyetke iye bolıp atır. Bul maqalada xalıqlar doslıǵınıń áhmiyeti, onıń tariyxıy túbirleri, onı ámelge asırıw jolındaǵı máseleler hám zamanagóy dúnyada mádeniy roli haqqında sóz júritiledi.

РЕЗЮМЕ. Дружба народов подразумевает тесное партнерство, взаимное уважение и сотрудничество между различными этническими и культурными группами. Эти народы становятся мощными опорами взаимных соглашений, способствуя установлению мира, справедливости и процветания в мире. В условиях нарастания глобальных проблем дружба между народами приобретает все большую актуальность. В данной статье рассматривается значение дружбы народов, ее исторические основы, проблемы ее реализации и культурная роль в современном мире.

SUMMARY. The friendship of nations entails close partnership, mutual respect, and cooperation among diverse ethnic and cultural groups. These nations become powerful pillars of mutual agreements, fostering peace, justice, and prosperity worldwide. As global challenges escalate, the friendship between nations grows increasingly significant. This article explores the importance of international friendship, its historical foundations, the challenges in its implementation, and its cultural role in the contemporary world.

RESPUBLIKAMÍZDÍN SOCIALLÍQ - SIYASIY TURMÍSINDAǴÍ RAWAJLANÍWLAR HÁM DE DOSLÍQ QATNASÍQLAR

Qurbaniyazov Rufat – *assistent oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: tariyx, kórkem óner, muzıka, mámleket, shólkem, tınıshlıq, paytaxt.

Ключевые слова: история искусства, музыка, государство, мода, спокойствие, архитектура.

Key words: the history of art, music, the state, fashion, tranquility, architecture.

Usı maqalada mámleketimizdegi diniy bawırkeńlik hám óz-ara tuwısqanlıq múnásibetlerin ta'ripke salıwda, milletleraralıq tatıwlıqtı támiyinlewdegi tiykarǵı wazıypası boyınsha 2017-2021-jılları Ózbekstan Respublikasınıń rawajlantırıwınıń 5 tiykarǵı jónelisi boyınsha Háreketler strategiyasınıń shólkemlestiriwshı tiykarǵı hám sociallıq huqıqıy áhmiyeti haqqında pikirler bildirilgen.

Qaraqalpaq xalqınıń bay ótmish tariyxı, joqarı mádeniyatı hám kórkem óneri, ruwxıylıǵın, qońsı xalıqlar menen tariyxıy hám mádeniy baylanısların hár tárepleme úyreniw watanımız tariyxınıń aktual mashqalarınan biri esaplanadı. Búgingi kúnde watanımızda barlıq millet hám xalıqlarǵa óz mádeniyatın úgit-násiyatlaw hám de tariyxın úyreniw ushın keń imkaniyatlar jaratılǵan. Milliy ózlikti ańlaw, tariyxıy eslewdi qayta tiklew, xalqımız tariyxına tiyisli jazba dereklerdi asırıp-abaylaw, olardı izertlew hám mádeniy-tariyxıy miyrasımızdı xalqımız arasında keń kólemde úgit-násiyatlaw máseleleri tariyxshı ilimpazlarımızǵa úlken juwapkershilik júkleydi.

Janajan watanımız – Ózbekstan Respublikası óziniń 33 jıllıq ġárezsiz rawajlanıwı dawamında ásirlerge bara-bar joldı basıp ótti. Tariyxıy qısqa usı dáwirde qala hám awıllarımızdıń, pútkil mámleketimizdiń kelbeti, jámiyetimizdegi sociallıq-siyasiy múnásibetler

pútkilley ózgerdi. Turmısımızdıń barlıq tarawları menen tarmaqlarında turaqlı ósiw pátleri kózge taslanbaqta. Eń áhmiyetlisi, xalqımız qálbinde óz jurtına iyelik etiw sezimi, usı ullı watannıń búgingi hám erteńgi kúni maǵan da baylanıslı degen juwapkershilik tuyǵıları kúsheyip, onıń sana-sezimi menen dúnyǵa kóz-qarası keńeyip barmaqta.

Ótken 33 jıllıq dáwir pútkil mámleketimiz qatarı ondaǵı hárbir aymaqtıń rawajlanıwında da óshpes iz qaldırǵanın ayrıqsha atap ótiw zárúr. Buniń tastıyǵın Ózbekstanımızdıń arqa bóleginde jaylasqan Qaraqalpaqstan Respublikası misalında da ayqın kóriw múmkin. Saqıy hám biytákirar qaraqalpaq topıraǵı mámleketimizdiń social-ekonomikalıq rawajlanıwında ayrıqsha orın iyeleydi.

ġárezsizlik jıllarında basqa aymaqlar qatarında Qaraqalpaqstanınıń rawajlanıwına da úlken itibar berilmekte. Mine usınday dıqqat itibar arqasında búgingi kúnde respublika paytaxtı – Nókis qalasınan baslap, rayon orayları, qala hám awıllar, hátte eń túpkirdegi awıllarǵa shekem hár tárepleme ózgerip, rawajlanıp barmaqta. Bunda, ásirese, mámleketimiz basshısınıń tikkeley baslaması menen islep shıǵılıp, úzliksiz ámelge asırılıp atırǵan Qaraqalpaqstan Respublikasınıń social-ekonomikalıq rawajlandırıw baǵdarlaması úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

Ǵárezsizlik jılları bul jerde ámelge asırılǵan úlken social-ekonomikalıq ózgerisler, qurılıs hám abadanlastırıw jumısların sanap shegine jetiw múmkin emes. Oraylıq Aziyada birden-bir esaplanǵan, sahra qoynındaǵı káramat dep atılǵan Qońırat soda zavodı, Xojeli shiyshe zavodı, «Oraylıq Aziya bezew tasları» qospa kárxanası, Qońırattaǵı kabid, Nókistegi mramor hám kabel zavodları, Úrge gaz káni, «Elteks» hám «Kateks» kompleksleri sıyaqlı zamanagóy óndirislik obyektleri, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi, Tashkent málimleme texnologiyaları universitetiniń Nókis filiali, Olimpiya rezervleri kolledji imaratları, 345 kilometrlik Nawayı – Nókis temir jolı, Nókis penen Xojelini baylanıstırıwshı úlken kópir, Qońırat avtomobil jolı, onlap ulıwma bilim beriw mektepleri, licey hám kolledjler, balalar sportı, muzıka hám kórkem óner mektepleri sıyaqlı kóplegen imaratlar – bulardıń hámmesi ǵárezsizliktiń jemisi bolıp

esaplanadı. Eń áhmiyetlisi, qaraqalpaq xalqı ásirler dawamında árman etip, umtılıp kelgen iygiliqli maqsetine jetti, azat hám erkin, tınısh-tatıw turmısqa eristi, óz tariyxı, mádeniy miyrası, milliy dástúrleri menen qádiriyatların tiklew, ózligin ańlaw imkaniyatına iye boldı.

Nókis – mámleketimizdiń náwqıran, zamanagóy hám jedel rawajlanıp baratırǵan qalalardıń biri. Bul jerde milliy hám jáhán arxitekturalıq mádeniyatınıń aldınǵı jetis-kenliklerin ózinde jámlegen kóplep sawlatlı hákimshilik, mádeniy-turmısliq imaratlar, turaq jaylar, medicina, bilimlendiriw hám sport orayları boy tiklegen. Qalada iri sanaat kárxanaları, bankler, Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bólimi, Ózbekstan kórkem óner akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bólimi, Jazıwshılar, Kompozitorlar, Arxitektorlar birlespeleri, teatr hám muzeyler, kinostudiya, ǵalaba-xabar quralları xızmet kórsetpekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning PF-5876 - son «Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikası davlat siyosati konsepsiyasını tasdiqlash to‘g‘risida» farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikası Konstitusiyasi.

REZYUME. Bul maqalada xalıqlar doslıǵınıń áhmiyeti haqqında jáne de mámleketler arasındǵı baylanıslar sonday-aq, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tarawlarınıń rawajlanıwı haqqında ayılıp ótiledi.

РЕЗИОМЕ. В этой статье говорится о важности дружбы народов и об отношениях между государствами, а также о развитии частей Республики Каракалпакстан.

SUMMARY. This article talks about the importance of the friendship of peoples and the relations between states, as well as the development of parts of the Republic of Karakalpakstan.

ДРУЖБА НАРОДОВ В УЗБЕКИСТАНЕ ЧЕРЕЗ ТЕЛЕШОУ

Рустем Ниетуллаев

Кафедра техногенной искусства

Tayanch so‘zlar: madaniy hilma-hillik, televizion va madaniyat, ommaviy axborot vositalari va jamiyat, teleshoular, madaniy garmoniya, ommaviy axborot vositalari va etnik guruhlar, televidenieyening jamiyatdagi roli.

Ключевые слова: культурное разнообразие, телевидение и культура, масс-медиа и общество, телешоу, толерантность, межкультурная гармония, медиа и этнические группы, роль телевидения в обществе.

Key words: cultural diversity, television and culture, mass media and society, television shows, tolerance, intercultural harmony, media and ethnic groups, the role of television in society.

Ўзбекистан — многонациональная страна, где проживает более 130 этнических групп, включая узбеков, русских, таджиков, казахов, корейцев, армян и другие. Такое этническое разнообразие требует особого внимания к поддержанию межнационального согласия и взаимопонимания. Одним из эффективных средств укрепления дружбы

народов в современном мире является телевидение, которое может стать мощным инструментом в продвижении ценностей единства и многообразия. В Узбекистане телевидение активно работает на создание атмосферы взаимного уважения и дружбы между народами через различные телешоу,

программы и проекты, отражающие культурное богатство страны.

Телевидение как инструмент формирования общественного мнения

Телевидение всегда занимало важное место в жизни общества, особенно в постсоветский период, когда оно стало основным каналом коммуникации и информационным ресурсом для широкой аудитории. В Узбекистане телевидение служит не только для развлечения, но и как важный инструмент формирования общественного мнения. Важной частью работы телеканалов страны является пропаганда идей дружбы народов, гармоничного сосуществования различных этнических групп и уважения к культурному наследию.

В последние десятилетия телевидение стало активно использовать свои возможности для создания телешоу, которые способствуют укреплению межнационального мира и согласия. Такие программы часто отражают реальность многонационального общества Узбекистана, в котором уважение к традициям и культуре других народов играет ключевую роль.

Телешоу способствующие укреплению дружбы народов

Одним из ярких примеров телешоу, посвященных дружбе народов, является “Дружба народов” — программа, которая представляет собой конкурс, в котором участвуют команды, состоящие из представителей разных этнических групп Узбекистана. Задача участников — не только продемонстрировать свои таланты, но и показать, как можно с уважением относиться к культуре других народов, совместно работать и создавать нечто новое, объединяя различные традиции и стили.

Программа “Турнир народов”, организованная на одном из узбекских телеканалов, также представляет собой яркий пример того, как телевидение может укреплять дружбу народов. В ходе телешоу участники из разных этнических групп Узбекистана соревнуются в интеллектуальных и культурных конкурсах, на которых им необходимо продемонстрировать знание истории, культуры и традиций других народов, живущих в стране. Это не только развлекает зрителей, но и дает возможность им узнать больше о многообразии культур, поддерживая дух единства и уважения.

Еще одним примером является “Межнациональная встреча”, проект, в рамках которого представители разных национальностей Узбекистана встречаются для обсуждения культурных традиций, обычаев и важным событиям своей жизни. Это телешоу помогает зрителям понять, насколько разнообразными и одновременно схожими могут быть традиции разных народов, что способствует взаимному уважению и принятию.

Праздники и обычаи народов Узбекистана в телешоу

Телевизионные программы, посвященные праздникам народов Узбекистана, играют важную роль в поддержании и укреплении дружбы народов. Программы, показывающие традиции праздников, таких как Навруз, Сабантуй, Таджикский Новый год или День Победы, дают возможность зрителям увидеть, как эти праздники отмечаются в разных уголках страны. Эти программы подчеркивают общие ценности, которые объединяют людей, несмотря на их различия.

Примером может служить программа “Праздники народов Узбекистана”, в которой рассказывается о традиционных праздниках и обычаях различных этнических групп страны. Каждое издание программы посвящено одному празднику, и в ней показывают не только как он отмечается, но и рассказывают о его значении для людей, которые его празднуют. Такой подход помогает зрителям более глубоко понять культуру и традиции других народов, преодолевая стереотипы и создавая атмосферу уважения и дружбы.

Современные телешоу и культурное многообразие

Современные телешоу в Узбекистане также активно отражают культурное многообразие страны. Например, популярные музыкальные шоу, такие как “Шарк жулдузи” (Звезда Востока), предоставляют возможность участникам из разных этнических групп продемонстрировать свои таланты и песни на разных языках, включая узбекский, русский, таджикский, казахский и другие. Это помогает зрителям не только наслаждаться музыкой, но и лучше понять и ценить музыкальные традиции других народов.

В последних годах большое внимание уделяется реалити-шоу, в которых участники из разных национальностей взаимодействуют

друг с другом, выполняют задания и учат друг друга традициям и языкам. Такие программы способствуют интеграции и укреплению дружбы народов, а также показывают, как люди разных культур могут работать и жить вместе, уважая и поддерживая традиции друг друга.

Влияние телешоу на молодежь

Молодежь — это одна из самых восприимчивых аудиторий для телевизионных программ. Телешоу, направленные на укрепление дружбы народов, играют ключевую роль в формировании у молодежи толерантности и уважения к многообразию культур. Программы, которые демонстрируют примеры совместной работы представителей разных этнических групп, помогают преодолевать предвзятость и стереотипы, формируя у молодых людей более открытое и инклюзивное восприятие мира.

Телевизионные проекты, такие как «Молодежная столица Узбекистана», в

которых участники из разных уголков страны и этнических групп соревнуются в различных сферах, позволяют молодежи учиться работать в командах, уважать мнение других и открывать для себя уникальные черты других народов и их культур.

Телевидение играет важную роль в укреплении дружбы народов в Узбекистане. Телешоу, ориентированные на демонстрацию культурного многообразия и традиций разных этнических групп, создают пространство для взаимного уважения, понимания и сотрудничества. Через такие программы зрители могут глубже узнать культуру и обычаи соседей, что способствует интеграции, поддержанию мира и согласия в многонациональном обществе. Важно отметить, что телевидение является не только развлекательным, но и образовательным ресурсом, который помогает укреплять отношения между различными народами и формировать положительные образы культурных различий.

Литературы

1. М.Ш.Убайдуллаев. «Межэтнические отношения в Центральной Азии».
2. Н.И.Лобанов. «Телевидение и его влияние на культуру и общество».
3. А.В.Беляев. «Культурное многообразие и медиа».
4. Ю.Н.Карасев. «Масс-медиа и межкультурная коммуникация».
5. С.А.Азимов. «Роль телевидения в укреплении межнационального согласия».

REZYUME. O‘zbekistonda, ko‘p millatli va ko‘p madaniy jamiyatda, televizion dasturlar etniklar o‘rtasidagi do‘stlik va garmoniya mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Teleshoular, ommaviy aloqalar vositasi sifatida, mamlakatning turli etnik guruhlari o‘rtasida tolerantlik va o‘zaro tushunishni hosil qilishga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Maqolada, teleshoularning do‘stlik va hamkorlik qadriyatlarini keng tarqatishda, madaniy hilma-hillikni yoritishda va umumiy mavzular — an‘analar, urf-odatlar va bayramlar orqali odamlarni birlashtirishdagi rolini ko‘rib chiqiladi.

РЕЗИОМЕ. В Узбекистане, многокультурном и многонациональном обществе, телевизионные программы играют важную роль в укреплении дружбы и гармонии между этническими группами. Телешоу, как средство массовой коммуникации, оказывают значительное влияние на формирование толерантности и взаимопонимания между различными этническими группами страны. В статье рассматривается, как телешоу способствуют распространению ценностей дружбы и сотрудничества, освещая культурное разнообразие и объединяя людей через общие темы — традиции, обычаи и праздники.

SUMMARY. In Uzbekistan, a multicultural and multiethnic society, television programs play an important role in strengthening friendship and harmony between ethnic groups. Televised shows, as a means of mass communication, have a significant impact on fostering tolerance and mutual understanding among the various ethnic groups of the country. This article examines how television shows contribute to spreading the values of friendship and cooperation, highlighting cultural diversity and uniting people through common themes such as traditions, customs, and holidays.

EKI MÁMLEKET XALÍQLARÍ ARASÍNDAGÍ KÓP ÁSIRLIK DOSLIQ, BIRADARLIQ BAYLANÍSLAR NÁTIYJESI (ÓZBEKSTAN TURKMENSTAN MÍSAÍLÍNDÁ)

Tilepov Quatbay Nukusbaevich – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanısh sózler: kórkem óner, sheriklik, mámleket, shólkem, tınıshlıq, awıl xojalıǵı, ekonomika.

Ключевые слова: художественное искусство, товарищество, государство, гуманизм, спокойствие, животноводство, экономика.

Key words: art, company, the state, humanism, peace, livestock, the economy.

Ózbekstan Túrkménstan menen qatnaslar tereń tariyxıy túbirler hám dinge sıyınıw, til, mádeniyat, milliy dástúr hám úrp-ádetler uqsaslıǵına tiykarlanǵan sheriklikti bekkemlewge úlken áhmiyet berilmekte. Ásirler dawamında tınıshlıq, awızbirshilik hám óz ara qollap-quwatlawda jasap kiyatırǵan eki biradar xalıq arasındagı qatnaslar sońǵı jıllarda jáne de bekkemlendi.

Búgingi kúnde mámleketlerimiz arasındagı kóp qırılı sheriklik ásirler dawam etken bekkem doslıq, óz-ara húrmet hám jaqsı qońsıshılıq principleri tiykarında tabıslı rawajlanıp atırǵanına isenimli bolıwımız múmkin. Ózbekstan-Túrkménstan sherikliginiń intensivligin sáwlelendiriw ushın bir neshe faktlerdi keltiriw jetkilikli.

Mısalı, 2016-jıldan beri 13 mámleket basshılarınıń óz-ara saparları bolıp ótti. 2022-jıl basınan berli Ózbekstan hám Turkmenstan basshıları arasında altı ret telefon arqalı baylanıs ótkerildi. Bunda sonı atap ótiw oǵada zárúrli, baylanıslar tek rásmiy hám protokol tusinde emes, bálki mudamı óz ara hám kóp tárepleme kún tártibindegi barlıq aktual máseleler talqılau qılınıp atırǵanda anıq ámeliy mazmun menen toldırılǵan. Ózbekstan Prezidentiniń 2017-jıl mart ayında Turkmenstanǵa ámelge asırǵan birinshi shet el saparı eki aǵayın mámleket arasındagı qatnaslardıń házirgi jaǵdayına bekkem tiykar boldı. Eki mámleket Prezidentleri arasında ornatılǵan ashıq hám isenimli baylanıs, sonıń menen birge, jaqın doslıq barlıq tarawlardagı óz ara qatnaslarımızdı sezilerli dárejede keńeytiw ushın imkaniyat jarattı.

Joqarı dárejedeги óz ara kelisimlerdiń tiykarǵı nátiyjelerinen biri siyasiy, sawda-ekonomikalıq, transport-kommunikaciya hám mádeniy-gumanitar tarawlarda keń kólemlı sheriklik boyınsha táreplerdiń úlken potencialın izbe-iz ámelge asırıwdı názerde tutatuǵın strategiyalıq sheriklik haqqındaǵı shártnamaǵa qol qoyılıwı boldı. Anıq, óz ara sheriklikti jáne de bekkemlew hám rawajlandırıw regionda tınıshlıq,

turaqlılıq hám ulıwma párawanlıqtı támiyinlewge xızmet etedi.

Tashkent hám Ashxabad sırtqı siyasat tarawında bir-birin qollap-quwatlap, xalıqaralıq hám regionlıq shólkemler, atap aytqanda, BMSH, GMDA, AFSA, Ekonomikalıq sheriklik shólkemi, IHT hám basqa strukturalar sheńberinde izbe-iz sheriklik etip, baylanıstı aktiv alıp barmaqta. Ózbekstan Prezidenti baslaması menen islengen Oraylıq Aziya mámleketleri basshılarınıń Másláhát ushırasıwları sheńberinde táreplerdiń zárúrli sherikligi, aqırǵı sammit 2021-jıl avgust ayında Túrkménbashida bolıp ótti. Usı ilajda Turkmenstan basshısı baslaması menen birinshi ret Oraylıq Aziya hayal-qızlarına baylanısı jıynalıstı, Ekonomikalıq forum, ónim kórgizbesi, milliy tamaqlar festivalı hám bes mámleket kórkem óner ustalarınıń qospa koncerti bolıp ótti. Mámleketlerimiz arasındagı qatnaslarda sawda - ekonomikalıq sheriklik zárúrli orın tutadı.

Ózbekstan hám Turkmenstan Prezidentleriniń birge-islesiwı hám oylap tabılǵan siyasatı sebepli sherikliktiń bul baǵdarı aldın bolmaǵan rawajlanıw pátin aldı. Eki mámleket basshıları tárepien mámleketler arasındagı sawda kólemin asırıw boyınsha anıq belgilep berilgen wazıypalar óz nátiyjesin berip atır. Mısalı, 2016-jıl óz-ara sawda kórsetkishleri 200 million dollardan sál kóbirekti quraǵan bolsa, 2021-jıl juwmaqlarına kóre bul kórsetkish 902 million dollarǵa jetti. Sonı atap ótiw kerek, bunnan aldın heshqashan tovar ayırbaslawdıń bunday dinamikası kórinetuǵın bolmaǵan.

Túrkménstan mámleketimizdiń regiondaǵı tiykarǵı sawda sheriklerinen biri bolıp tabıladı. Ózbekstannan Turkmenstanǵa awıl xojalıǵı texnikası, miywe-palız eginleri ónimleri, mineral tóginler, qurılıs materialları, ximiyalıq hám toqımashılıq ónimleri, túrli xızmetler eksport etiledi. Túrkménstannan mámleketimizge neft ónimleri, mexanikalıq úskenerler, polimerler hám basqa ximiyalıq ónimler import etiledi. Eki mámleket sawda-ekonomikalıq sherikligin rawajlandırıwǵa sanaat kooperaciyasına tiyisli

qospa joybarlar, sonıń menen birge, mámleketlerimiz aymaǵında iskerlik kórsetip atırǵan túrli xojalıq tarawlarındaǵı qospa kárxanalar úlken úles qosıp atır. Mısalı, sońǵı jıllarında Ózbekstanda Turkmenstan kapitalı qatnasıwındaǵı kárxanalar sanı 15 ese kóbeyip, 11 den 160 ǵa jetti.

Turkmenstan aymaǵında Ózbekstan rezidentleri qatnasıwındaǵı 61 kompaniya, sonday-aq, «Ózavtosanoat» AJ hám «O‘zagrotexsanoat-xolding» AJ iskerlik kórsetip atır. Shegara aldı sawdası, sonıń menen birge, regionlardıń tuwrıdan-tuwrı baylanısları aktiv rawajlanıp atır, regionlar aralıq forum úzliksiz ótkeriledi. Atap aytqanda, 2018-jıl avgust ayında Xorezm hám Buxara wálayatları hákimleri bassılıǵındaǵı delegaciya Dashogóz hám Lebapqa keldi.

2021-jıl sentyabr ayında bolsa Dashogóz hám Lebap wálayatları wákilleri Xorezm hám Buxara wálayatlarına keldi. Sol hápte birinshi Ózbekstan-Turkmenstan regionlar aralıq sheriklik forumın ótkeriw jobalastırılǵan. Ózbekstan hám Turkmenstan Sawda-sanaat palataları isbilermenlik baylanısların rawajlandırıwǵa qosımsha

úles qosıp atır, olar eki mámleket isbilermenler keńesi jıynalısların úzliksiz túrde ótkeredi, kishi hám orta isbilermenlik wákilleri qospa ilajlarda qatnaspaqta.

Eki mámleket xalıqları arasındaǵı kóp ásirlik doslıq, biradarlıq hám sheriklik sabaqların saqlaw hám bekkemlew boyınsha tárepler ana tili, mádeniyatı, dástúrleri hám úrp-ádetlerin rawajlandırıw ushın qolaylı shárt-shárayatlar jaratıw, ádebiyat klassikalari hám zamanagóy avtorlar shıǵarmalarınıń óz-ara awdarmaların ámelge asırıwdı qollap-quwatlamaqta.

Ózbekstan hám Turkmenstan mádeniyatı hám kinosı kúnlerin úzliksiz túrde ótkeriw, sonıń menen birge, ilimiy mákemeler, kórkem hám teatr toparları arasındaǵı aktiv baylanıslar mádeniy almasıwları jáne de keńeytiwge xızmet etedi. Qanaatlanıwshılıq penen atap ótiw kerek, tárepler eki mámleket jasların qollap-quwatlawǵa, sonday-aq, olardıń ruwxıy-etikalıq tárbiyasına, huqıqların qorǵawǵa hám olardıń uqıpları hám umtısların jámiyet mápleri jolında xoshametlewge qaratilǵan qospa ilajlardı shólkemlestiriwge hár tárepleme kómeklesiw niyetinde ekenligi bizdi quwandıradı.

Paydalanılǵan ádebiyat

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning PF-5876- sonli “Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” farmoni.
2. Internet saytları tiykarında.

REZYUME. Xalıqlar doslıǵı - túrli etnikalıq hám mádeniy toparlar arasındaǵı jaqın sheriklik, óz ara húrmet hám awızbirshilikti ańlatatuǵın túsiniq bolıp tabıladı. Bul maqalada xalıqlar doslıǵınıń áhmiyeti haqqında jáne de mámleketler arasındaǵı baylanıslar haqqında sóz júritiledi.

РЕЗЮМЕ. Дружба народов - это тесное партнерство между различными этническими и культурными группами, взаимное уважение и взаимопонимание. В этой статье речь пойдет о важности дружбы народов и о связях между государствами.

SUMMARY. Friendship between peoples is a close partnership between different ethnic and cultural groups, mutual respect and understanding. This article will talk about the importance of friendship between peoples and the ties between states.

BAYAN-AKKORDEON MUZÍKA ÁSBABÍ SÍPATÍDA

Rustam Allambergenov - *úlkem oqıtıwshı**Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali***Tayanış sózler:** bayan, akkordeon, garmonika, klaviatura sistemaları, xalıq ásbabı.**Ключевые слова:** баян, аккордеон, гармоника, системы клавиатур, народный инструмент.**Key words:** accordion, harmonica, keyboards, folk instrument.

Búgingi kúnde bayan saz ásbabınıń áhmiyeti qanday? Rossiyanıń qálegen puqarasınan sorasańız, ol, álbette, bayan - bul rus xalıq ásbabı, biziń súyikli hám tuwısqan xalıqlar saz ásbabı - dep juwap beredi. Urıs jılların eslese: «Hámme bayan saz ásbabı atqarıwshılıǵında óz ornında, urısqa barǵanbız, dushpanǵa qarsı shıqqanbız», «Oyna bayan» súrenin esley baslaydı hám Ivan Terkindi esley baslaydı. Hámmesi haqıyqat. Bayan haqıyqatında da xalıqtıń ulıwma súyikli saz ásbabına ılayıq boldı.

Biraq, negizinde bayan xromatikalıq garmonikanıń V sistemasınan paydalanıwshı shártli ataması bolıp tabıladı. Biz bayanda, sózdiń ilimiy mánisinde qollanamız, al Petro Frossini (italyan, 1912-jılı Amerikaǵa kóship kelgen) oynap atırǵan v-grif penen akkordeonda oynap atırımız, búgingi kúnde belgiya, norvegiya hám hátteki ayırım anglichan muzikantlarınıń bir bólimi, al eń áhmiyetlisi, ótmishte hám házirde bolsa Rossiya bayanshılarınıń absolyut kópsılıǵı qollanıp atır. Ol (V-sistema) Rossiyaǵa qalay kirip kelgen - bul basqa tema. Ol bizge usı túrdegi saz ásbabı ushın belgili bir rawajlanıw júz bergen, garmonikalar ulıwma Rossiyaǵa tarqala baslaǵan, xalıq sazı sociallıq áhmiyetli dárejege kóterilgen waqıtta alıp kelingeni edi. Bayan garmonika túrleriniń eń jetiliskeń túri bolıp tabıladı. Sol dáwir garmoniklerinde diatonikalıq dúzilis, sheklengen tonallıqlar, hár túrli «tutılıwlar» (Leningrad, Moskva hám basqalar) bar edi. Moskva sisteması yaki tutqası, yaǵniy V-sisteması bayanı jámiyettiń hár qıylı qatlamlarınıń, hár qıylı mádeniy dástúrlerdıń talapların qanaatlandırıwǵa uqıplı bolǵan qurılıstıń universallıǵı menen ajralıp turadı. Garmonikanıń hár túrleriniń klavish konstrukciyalarınan fortepiano klaviaturası menen baylanısın túsinemiz, al hár qıylı knopkalı sistemalar kóp edi. Bayanlar hátteki toǵız qatardan ibarat edi (men ózim Batıstaǵı ayırım kollekciyalarda kórgenmen). Demek, másele tek instrument klaviaturasındaǵı knopkalar qalay jaylasqanında. Tariyxıy selekcıya nátiyesinde búgingi kúnde biz ataǵan S-grif hám V-grifli konstrukciyalar qaldı. Biraq bul latin

álipbesindegi háripler sıyaqlı B, S emes, al B-belgiya háribi, S bolsa italyan-francuz háribi bolıp, ol yamasa bul qatardaǵı «do» notasınıń ornın bildiredi. Rossiyada B-sistema qabil etildi hám onı bayan dep atadı. XX ásirdeń 20-jıllarındaǵı tańlawlardıń kóplegen jeńimpazları bunday saz ásbapların birinshi bolıp atırǵan. Biraq 20-30-jıllardaǵı bayan P.E.Sterligov 1907-jılı tayarlaǵan bayan emes edi. Onıń ásbabı tórt qatarlı bolıp, onı búgingi kúnde shertiw ulıwma qıyın bolǵan. Bul qolaysızlıq Sankt-Peterburg «juwapkershiligi» qatarlarınıń ózine tán beyimligin kórsetti. Bunnan on jıl burın qaytıus bolǵan peterburgli Ivan Tixonov sońǵı márte usınday saz shertip atırǵan edi. Onıń ásbabınıń klavishleri sada reńli, hámmesi birdey, ol jerde pútkilley basqasha tartqısh kerek boldı. Bayan klaviaturasınıń Peterburg sisteması usı bolǵan.

Búgingi kúnde Rossiyada keń tarqalǵan úsh qatarlı yamasa koncert variantında bes qatarlı bayan - bul V-grifli konstrukciya. Onnan parıqlı túrde, Batısta S-grifli klaviatura sisteması keń tarqalǵan bolıp, klaviatura klavishleri túptiykarınan basqasha jaylasqan hám qatarları ózgeshe qıya formada. Menińshe, S, V yaki qanday da bir basqa sistemalardan paydalanıladı degendey atı da áhmiyetli emes. Áhmiyetlisi, saz ásbabında ne hám qalay atqarılıp atırǵanlıǵı hám ol kimge xızmet etedi. Sebebi, bayan payda bolıwı menen ózine tán saz ásbabı, sonıń ishinde, hátteki orkestr (qandayda bir mikroorchester) ornın basqan. Sol dáwirdeń bayanı - XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń baslarındaǵı kompyuter. Birinshi haqıyqıy professional Petro Frossini áyne V-grif sistemasında sherte baslaǵanı tosınan emes.

Qıtaylılar házir kóbirek rus bayanına ótip atır: olar aqıllı xalıq. Londonda Jon Lesli bar - bir ómiri boyın tek biziń bayan qollanatuǵın sistemamızda atqarıwshı jankúyer pedagog. Yamasa Norvegiyadaǵı konservatoriyada usı sistemanıń tárepdarı - professor Ion Fokstat jumıs isleydi. Biraq olar onı bayan dep atamaydı, ol V-grif dep ataladı. B-grif S-grifke qaraǵanda jetiliskeń. Bunıń birneshe sebepleri bar. Birinshiden, biz onı klaviaturada xromatikalıq

gammanı shertip atırǵanımda, atqarıwshılıq halatı tábiyy boladı. Barmaqları yarım búgilgen, kóz almasları hámnesinen úlken. Franciya sistemasında bolsa kerisinshe. Ol jerde xromatika basqa tárepke baǵdarlangan hám sonıń ushın, tábiyy túrde, barmaqlar aqırına qaray sozilǵan. Ekinshiden, shep klaviaturada francuz sistemasında tańlangan saz ásbapta on klaviaturaǵa parallel, bizde bolsa shep tómenen, on bolsa joqarıdan, yaǵnıy qarama-qarsı baǵıtta baradı. Sonıń ushın biz klassikanı yamasa qandayda bir faktura elementlerin joqarı registrde shertip atırǵanımda, qollar ásbabın hár qıylı bólimlerinde (tómengi hám joqarı bólimlerinde) jaylasqan boladı, bul máselen, eki qol tómengi bólimde bolǵanına qaraǵanda ádewir qolaylı boladı. Úshinshiden, francuz sistemasında tańlap alıwshı klaviatura joqarıdan tómenge qaratilǵanlıǵı sebepli joqarıda jaylasqan bas plankaları úskenenıń shep yarımınıń joqarısın awırlastıradı. Muń menen isley baslaǵannan soń, ol inerciyalıq túrde az háreketshen bolıp qaladı. Biziń konstrukciyamızda kerisinshe, yaǵnıy bayanlarımızda hárqanday túrdegi háreketlerdi mex penen atqarıw ańsat hám qolaylı boladı. Batistıń barlıq akkordeonshıları úlken qıyınshılıq penen shertip, biraz on tárepke awısıp otırǵanına itibar berin. Bizde bul joq, sebebi inerciya shertiwge járdem beredi. Joqarıda shep korpus awır bolsa - bul inerciyalıq qolaysız. Biraq klaviatura túrleri, konstrukciyanıń abzallıqları hám kemshilikleri haqqındaǵı bul barlıq – professionallardıń pikirleri, koncertte yamasa ǵalabalıq ilajda tuńlawshı ushın onıń sisteması qanday ekenligi pútkilley parıqsız, onıń ushın bayan - ózine tán tembr hám repertuarǵa iye saz ásbabı, awıllıq klubta da, «Shembi keshesi» telekórsetiwinde de, toyda da, paytaxt konservatoriyasınıń concert «Bayan» ataması «oylap tabıldı» hám garmonikanıń tolıq túrine qarata bizde, Rossiyada da qollanıla basladı. Sońınan kulaklardıń qımbat bahalı garmonlarına qarsı gúreste kollektivlestiriw jolǵa qoyıldı. Bayan bolsa xalıqqa ashıq edi. Ol arnawlı túrde ayırım aldınǵı kolxozlarǵa ótkerildi. Jaqsı bayanlarda ózimizdiń qosıqlar bar edi. Bul tema boyınsha institutta birneshe dissertaciya jazılǵan. Mısal ushın, kandidatlıq dissertaciya ótken ásirdeń 20-jılları garmonikanıń rawajlanıw tariyxın ashıp beredi. Kórkem dissertaciya: onda garmonikanıń sociallıq áhmiyeti, onıń socialistlik ideyalardı úgit-násiyatlawdaǵı ornı kórsetilgen. Bul jılları jańa hákimiyat ideologları «Garmon - jaslar xızmetine» súrenin alǵa qoyǵanı hám instrument (oqı, garmonistler) oǵan júklengen wazıypanı maqtanısh penen ornlaǵanlıǵı tosınan emes.

Bayan mámlekettiń eń alıs múyeshlerine shekem kirip baratuǵın haqıyqıy xalıq ásbabı sıpatında oǵada zárúr bolıp shıqtı. Asbaptıń sociallıq áhmiyetin onıń jumıs islewi ushın júdá zárúr. Bizge belgili, XX ásirdeń aqırında birden bandoneon tarqalıp ketti. Men 1988-jılı «Gran Pri» tańlawında A.Pyatcolla menen ushırastım hám oǵan bandoneonıń belgili bolıwı sebepleri haqqında soraw berdim. Ol bılay dedi: «Siziń bayanıńızdıń dawısı quwanışlı, al mendegi saz ásbabı ózine tán tembrge iye. Ol ulıwma alǵanda portugalsha». Men soradım: «Ne ushın portugalsha? Ol Argentinada keń tarqalgan ba?» Ol juwap berdi: «Nostalgiya portugal tilinde». Olar qul sawdası menen shuǵıllanıp, turaqlı túrli jerlerde júrgen. Olardıń arasında gitara XIX ásirde tarqala baslaǵan. Biraq, bandoneon da olarǵa óz waqtında tuwrı kelip qalǵanlıǵı anıqlandı. Onıń, maestro A.Pyatcollıń sózi boyınsha, ózine tán tembr - Watan saǵınıshı. Onı da xalıqlıq dep esapladı. Portugaliya xalıq ásbabı sıpatında - házirgi waqtta heshkim bunday aytpaydı, sebebi ol xalıqaralıq tarqalıwǵa erisken. Bayandı da sonday táǵdir kútip tur edi. Garmonika túrleriniń júdá kóp túrli ekenligin jaqsı túsiniw gerek. Akkordeon yamasa bayanıń hár bir túri hám kishi túri evropalıardıń kózqarasınan bári bir akkordeon bolıp tabıladı. Ulıwma alǵanda, akkordeon - garmoniya. Yaǵnıy, garmonika til ásbabınıń bir túri. Inglis konsertinoları, bandoneonları, nemec konsertinoları, inglis-shved konsertinoları, házirgi waqtta joq bolıp ketken hár qıylı sistemalar, eski francuz muzıkası hám basqa qanday da bir sistemalar - bulardıń hámnesi garmonikanıń túrleri bolǵan. Álbette, garmonikanıń onlaǵan variantları bar: bir qatarlı, eki qatarlı, úsh qatarlı. Sonda da qurılıs túrlishe edi. Bir aymaqta hayallar tómenirek dawıs penen qosıq aytıptı – saz ásbap olardıń astına qurılǵan. Eger eki garmonist birge ushırasa, olar kóbinese bir-biri menen ansambl bola almas edi, sebebi olardıń sazlamaları hám tonallıqları hár qıylı edi. Sonıń ushın bayanǵa baylanıslı qollanıw atırǵan «xalıqlıq» degen túsinikti oǵada durıs emes – dep esaplayman. Bayan - janr jaǵınan da kóshpeli saz ásbabı bolıp, oǵan Bax fugası da, jaz kompoziciyaları da, qızıqlı rus ayaq oyını da, kamer muzıkası da, estradalıq miniatyura da boysınadı. Bayan xalıq ásbabı bolıp, xalıqqa tán. D. I.Varlamovtıń teoriyalıq sisteması bar, onda ol «xalıq ásbabı» túsiniǵin sociallıq-mádeniy hám kórkemlik kózqarastan qaraydı. Bul xalıq saz ásbapların rawajlandırıw strategiyasını belgilep beretuǵanlıǵı menen qızıqlı. Ilimpaz ásbap funkciyaların, janr, usıl baǵdarların keńeyiwi milliy ózine tán, yaǵnıy dástúrlerdi saqlap qalıw

shárti menen onń xalıqlıq poziciyasın bekkemleytuǵının dálilleydi. Biraq sazende ushın bul barlıǵı júdá qıyın. Professional muzıkant ushın muzıka saz ásbabınıń kórkemlik hám texnikalıq imkaniyatları áhmiyetli. Búgin biz texnologiyalıq hám muzıkalıq jaqtan pútkil bayan saz ásbabı degen juwmaqqa kelemiz. Garmonika belgili bir basqışta óz túrin jetilistiriwde toqtadı. Folklor garmoniyası konstruktivlik jaqtan jetilisiw perspektivalarına iye emes. Orelde garmonika registrler menen hám saylap qoyılatuǵın garmonikalar menen qollanılauǵın boldı. «Ne ushın?» dep soraydı. Tek házil ushın ǵana.

Instrumental konstrukciyalardı jetilistiriwge bunday urınıslar tariyxta bolǵan. Mısalı, gudok, svirel, jaleykalardı jetilistiriw. Gúdirekten jaman skripka payda boladı, shaqmaqta bolsa goboy payda boladı. «Bayanǵa tańlap alınǵan klaviatura ne ushın kerek? Xalıq muzıkasın shertiń». Bayan - usınday saz ásbabı, onda orkestrden, royaldan (kóp dawıslı), demli saz ásbablardan (sebebi dawıstı kóteriwi múmkin) hám hátteki vokal sesleri de bar. Hár bir xalıqtıń xabarı bar, usınday erkin, registr keńligi, jetiliske seslerdi esitemiz hám jáhán mádeniyatında bayan hám akkordeon saz ásbabı júdá áhmiyetli esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мақсимов Е. И. Гармоника в культурно-просветительской работе как важное средство воспитания трудящихся (на материале деятельности учреждений культуры в 1920-х годах): дис.... канд. пед. наук. - М., 1972.
2. Варламов Д. И. Метаморфози народного музыкального инструментария: Монография. - М.: Композитор, 2009.

REZYUME. Maqalada bayan hám akkordeon funkciyasınıń kóp túrli tárepleri: konstruktivlik ózgeshelikleri, kórkemlik imkaniyatları, sociallıq roli kórip shıǵıladı. Avtor garmonika túrindegi klavish-pnevmatikalıq ásbablarınıń mazmun-mánisi haqqında erkin pikir júrgizedi.

PEZIOME. В статье рассматриваются многообразные аспекты функционирования баяна и аккордеона: конструктивные особенности, художественные возможности, социальная роль. Автор в свободной форме размышляет о сущности клавишно-пневматических инструментов типа гармоник.

SUMMARY. The article discusses various aspects of Bayan and accordion: design features, artistic opportunities, social role. The author of free-form thinking about the nature keyboards-pneumatic tools like harmonics.

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNÍN QÁLIPLESİWI

*Askarova Ziywar Kóshkinbaevna - úlken oqıtıwshı
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali*

Tayanch so‘zlar: san’at, musiqa, xalq ashulalari, milliy qo‘shiqlar.

Ключевые слова: культура, музыка, народные песни, национальные песни.

Key words: national art, music, folk songs, national songs.

Xalıq óziniń basınan ótkergen hár qıylı tariyxıy waqıyalarǵa bay turmısın, ruwxıy kewil keshirmelerin hám psixologiyasın qosıqlar arqalı sáwlelendirgen. Qosıq hám saz arqalı insan quwanışın, shadlıǵın, qayǵısın, arzıw-ármanların, ishki sezimlerin, debdiwlerin shıǵara alǵan. Qosıq adamdı sıyqırlap alatuǵın kúshke iye ekenligi hámmege belgili. Sonlıqtan da, sóz benen jetkere almaǵan názik oyların saz arqalı jetkeren.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyevtıń 2018-jul 14-avgusttaǵı 3907-sanlı Qararında [1] oqıwshı – jaslardıń bos waqıtın mazmunlı shólkemlestiriw, orınlarda túrli dóretiliwshilik hám bilimlendiriw dógerekleri iskerligin jaqsılaw, ǵalaba xabar quralları, kino,

teatr hám muzıka kórkem ónerinde jaslar ortasında xalqımız ruwxıylıǵın, milliy ǵárezsizlik ideyasın en jaydırıw, búgingi reformalardıń mánisin túsindiriwge qaratılǵan sistemalı islerdi shólkemlestiriw máseleleriniń ayrıqsha tastıyqlanǵanlıǵı biykarǵa emes. Bul máselelerge toqtalmastan aldın, qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń payda bolıwı hám de házirgi kúнге shekem qalayınsha jetip kelgenligi boyınsha azǵana tariyxıy, ilmiy hám teoriyalıq maǵlıwmatlar keltirip ótemiz. Milliy qosıqlar xalıqtıń turmıs tirishiligi menen birgelikte tıǵız baylanısp rawajlanıp kelgen. Olar hár qıylı toy-tamashalarda, geshteklerde atqarılǵan. Bir awılǵa juraw, baqsı, qıssaxanlar kelse alıs - jaqın awıllardan adam

qalmaq qurǵa jıynalǵan. Jıynalǵan jámaát milliy dóretpelerimiz bolǵan dástanlarımızdı, milliy qosıqlar menen namalarımızdı uyıp otırıp tuılaytuǵın bolǵan. Mine usınday mádeniy dem alıslar sol waqıttaǵı xalıq turmısında úlken tárbiya mektebi bolıw menen birge, olarǵa ruwxıy baylıq inám etken. Xalıq dóretpeleriniń hámmesi awızeki túrde áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa, alıs-alıs awıllardan izlep kelip ustaz-shákirt túsiw jolı menen biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların janrlıq jaqtan bóliwdi aldı menen xalıq muzıkasınıń atqarıwshılarınıń, baqsı, jıraw, sazende, qıssaxan, qosıqshı t.b. bolıp bóliniwlerine qaray onı xalıq qosıqları hám qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınń dóretpeleri dep eki úlken toparǵa bóliw zárúrligin izertlew jumısları dálilleydi. Xalıq qosıqlarınıń: miynet, tariyxıy, Watan, salt-dástúr (besik jırı, háwjar, yaramazan, joqlaw, sınsıw), muhabbat qosıqları, qızlar qosıqları, dinge baylanıslı qosıqlar t.b. birqansha túrleri ushırasadı. Olar keń xalıq massasınıń atqarıwına ılayıq bolıp, atqarıwshıdan awızeki professional muzıkası sıyaqlı ayrıqsha qánigelikti talap etpeydi. Xalıq qosıqların qosıq aytıwǵa uqıbı bar qálegen adam atqara beriwı múmkin. Xalıq qosıqlarınıń teksti de, naması da qıynaǵan turmıstan dóregen jámaátınıń miyneti, onı dóretiwshi de, atqarıwshı da xalıq. Qaraqalpaq xalıq muzıkasını usılayınsha eki toparǵa bóliw bir jaǵınan sol muzikalıq materialdıń óziniń specifikalıq ózgesheligine baylanıslı anıqlansa, ekinshi tárepten atqarıwshılardıń bóliniwine qaray anıqlanıladı. V.Shafrannikov «Каракалпакские народные песни» toplamında xalıq namaların lirikalıq, epikalıq, tariyxıy, socialıq qarsılıq kórsetiw, oyın-kúlki hám sazlar dep birneshe toparlarǵa bólgen. [2] Bul toplamda izertlewshi qaraqalpaq namalarınń kóp qırlı bolǵanlıǵı, onıń koloritiniń ráń-báreńligi hám de hárqıylı xarakterge bay bolǵanlıǵın esapqa alıp, qosıq qatarlarına qaraǵanda namalarǵa kóbirek itibar berip, onı ózi islep shıqqan sistemaǵa tuwrı jaylastırıwǵa háreket etken.

Qaraqalpaq muzıka kórkem óneriniń qalıplesiw tariyxında qıssaxanlar da óz ornına iye. Qıssaxan óz naması hám atqarıwshılıq jolları menen kózge túsetuǵın ózgeshe óner iyesi. Ózleriniń sheber atqarıwshılıǵı menen el arasında tereń húrmetke iye bolǵan bir qatar qıssaxanlardıń ótkenligi málim. Qıssaxanlar baqsı-jırawlar bolmaǵan waqıtları, olardıń ornın bildirmey xalıqqa tamasha bergen. Olar óz qosıqlarınıń namasın jeke ózi atqaradı. Qıssaxanlardıń repertuarlarına tiykarınan klassik shayırlardıń, dástanlardan úzindiler hám xalıq qosıqları kiredi.

Olar tiykarınan, el arasında keńnen málim bolǵan bir namaǵa yaǵnıy qıssaxan namasına salıp atqaradı. Ol namalardıń aytarlıqtay ózgeshelikke iye bolǵan 2-3 túri ushırasadı. Bul tekstte hárbir qıssaxanını atqarıwshılıǵındaǵı individuallıq ózgesheligine kelip shıqqan bolıwı múmkin. Dástúrli qıssaxanlardıń wákıllerine shayır Abbaz Dabılow, Sadıq Nurımbetov, Xalila Dáwletnazarov hám Ram shayırlardı keltiriwge boladı. Folklorist alım E.V.Chistovtıń muzıka hám dástúrlardıń folklorlıq dóretpelerge qatnası haqqındaǵı tómendegi pikiri diqqatqa ılayıq. Ilimpaz dástúr, drama, muzıka hám xoreografiyanıń folklorlıq dóretpelerdin qosımsha komponentleri ekenligi haqqında aytadı. [3] Bul elementlerdiń hámmesi belgili bir folklorlıq janr átirapında birigedi dep esaplaydı hám bul júdá orınlı. 70-90-jılları alımlar arasında xalıqlıq folklorı izertlewde etnografiya, muzıkatanıw, folkloristika ilimleriniń xalıq awızeki ádebiyatına qatnası maselesinde kóp ǵana ilimiy miynetler dórelgen edi. Sebebi, folklorlıq dóretpeler bul tarawlardıń da izertlew obyektı bolıp esaplanadı. Biz bul obyektlerdi xalıqlıq lirikalıq janrlıq jaqtan klassifikaciyalawda bir-biri menen aljastır-mawımız zárúr. Folklorlıq dóretpelerdi úyreniw etnografiya, tariyx, muzıkatanıw ilimleriniń obyektı bolıw menen birge ulıwma filologiya pániniń de obyektı esaplanadı.

Xalıq qosıqlarınıń dóretiliwı, jasawı, improvizaciya hám tradiciyası, poetikası onıń atqarıwshıları menen alıp júriwshileri, onı dóretiwshiler menen xalıq arasında jasaw jaǵdayı revolyuciyaǵa shekemgi dáwirde, yaki bunnan sońǵı tariyxıy, hárbir dáwirde sol tariyxıy dáwirdiń jaǵdayına qarap ózinshe jol menen jasaydı, bayıydı, rawajlanadı. XX ásirge shekemgi xalıq qosıqların izertlegen miynetlerde kórsetilgen janrlar jıllar ishinde kem rawajlanadı, yaki bolmasa rawajlanbay qaladı. Mısalı, diniy dástúrlerdi úyretiwshi folklor keńes húkimeti jılları rawajlanbay qaldı. Keńes húkimeti jılları ishinde baspa sózdiń, radio, televideniye, kitap shıǵarıw sanaatınıń rawajlanıwı menen xalıq dóretiwshiligi awızeki taralıwdan góre kitap arqalı, radio arqalı taralıw jaǵdayına ótti. Búgan qosımsha xalıq teatrları, mádeniy úyler, xalıq talantlarınıń festivallar, hár túrli jarıslar, konkurslar xalıq qosıqlarınıń rawajlanıwına jaǵday tuwdırdı, biraq onıń taralıw, dóreliw, jasaw jaǵdayı ózgerdi.

Al, ǵárezsizlik dáwirinde bul baǵdarǵa ayrıqsha itibar qaratılıp, milliy miyraslar qayta tiklendi. Mámleketimiz basshısınıń qararları nátiyjesinde qaraqalpaq xalıq muzıkası tiykarında oqıwshı-jaslardıń ruwxıy-estetikalıq pazıyletlerin

qáiplestiriw, qaraqalpaq eski kórkem óneri hám de jáhán ádebiyatınıń ullı kórkem úlgileri arqalı joqarı ruwxılıqlı, belsendi hám patriot jaslarǵı tárbiyalaw, olardı milliy hám ulıwma insaniyılıq qádiriyatlarǵa sadıqlıq, milletleraralıq tatıwlıq ruwxında tárbiyalawına da tiyisli ádewir jumıslar alıp barıldı. Mámleketimizde ósip kiyatırǵan jaslarǵı milliy hám jáhán muzıka mádeniyatı úlgilerinen keń paydalanıwı ushın zárúr shárt-shárayatlar jaratıw hám sol tiykarda muzıkalıq tálimdi jáne de rawajlandırıw, buǵan baylanıslı kadrlar tayarlaw sistemasın jetilistiriw boyınsha ámelge asırılatusın

wazıypalar kórsetip berildi. Jaslarǵı muzıkalıq uqıbı hám mádeniyatın kóteriń maqsetinde mámleketimizdiń hárbir qala hám rayonındaǵı muzıka hám kórkem óner mekteplerinde «Ustaz-shákirt» múnásibetlerin jáne de jetilistiriw, xalqımızdıń ruwxıy mádeniyatın rawajlandırıw, milliy muzıka kórkem óneri jetiskenliklerin úyreniw boyınsha úlken múmkinshilikler jaratılǵan. Bul bolsa óz náwbetinde qaraqalpaq muzıka kórkem óneriniń bunnan bılay da rawajlanıwına tiykar boları sózsiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ёшларни маънавий ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, ўларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2018 йил 14 августдаги 3907-сон Қарори. www.lex.uz.
2. Шафранников В. «Каракалпакские народные песни». Москва; Музгиз, 1959.
3. Чистов К.В Народные традиции и фольклор. - Л.: 1986.

REZYUME. Qoraqalpoq xalq ashularining kelib chiqishi va tarixiy manbalari o'rganiladi. Tariyxiy, ilmiy va nazariy manbalar keltirib o'tamiz. Qoraqalpoq jirovlari ijro etgan dostonlar variantlarini qiyoslash yo'li bilan o'rganiladi.

РЕЗЮМЕ. Изучаются происхождение и исторические источники каракалпакских песен. Они изучаются путем сравнения исторических, научно теоретических навыков.

SUMMARY. The origin and historical sources of the Karakalpak folk epic «Koblan» are studied. The Karakalpak jirovs are studied by comparing the variants of the epics performed.

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ ҚЎШИҚЧИЛИК САНЪАТИ ТАРИХИ

Сарсенбай Балтаниязов Айтмуратович – профессор

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: маданият тарихи, қўшиқчилик санъати тарихи, бастакорлар, музыка, оратория.

Ключевые слова: культура искусств, история песенного творчество, композитор, музыка, оратория.

Key words: art culture, history sing songs, compouser, music, orotory.

Ўзбекистонда мустақилликни мустаҳкамлаш маънавий ислохатларни амалга ошириш билан ҳамоҳангдир. Мустақиллик, истиқлол маънавий жиҳатдан мустаҳкамланмас экан, унинг келажаги йўқдир. Ўзбек халқининг узок тарихи бунга гувоҳдир, зеро маънавият, хусусан қўшиқчилик санъатисиз миллат тарихи, ҳозирги куни ва келажагини тасаввур қилиб бўлмайди. Шарқ мусикасининг жаҳон маданияти миқёсида тутган ўрни бениҳоя буюк. Бу мусика минг-минг йиллардан бери одамлар дилини поклаб, уларни рухан юксалтириб келмоқда. Ўзининг нозик шабадаси билан дунё маданиятига озука бериб, умумбашарий қадириятларга муносиб ҳисса қўшмоқда». Маълумки, ўзбек миллий маданияти тарихи ўзининг бой, мустаҳкам

анъаналари ва чуқур илдизларга эгадир. Айни пайтда жаҳон маданияти ўзбек миллий маданияти дурдоналаридан самарали равишда фойдаланиб, ўзининг маданиятини бойитиб борди. Худудимизда, умуман қўшиқчилик мусийқий саъатнинг шаклланишида кишиларнинг атрофидаги ходисаларни англашга интилишлари жуда муҳим аҳамият касб этган. Маълумки, табият кучларининг олдида кишиларнинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний жиҳатдан ожизлиги натижасида уларда илоҳий кучларга сиғиниш, сажда қилиш юзага кела бошлади. Табиийки, кишилар ўз қарашлари, орзуларини муайян маросим ва байрамларда акс эттиришга уринганлар. Жумладан, қурғоқчилик даврида «Ёмғир ти-лаш» (Суст хотин), шамол зарар келтирганда «шамолни

тўхтатиш» (Чой момо) ва шамол керак бўлганда - «шамол чақириш», бевакт совуқ тушганда - «куёшга сиғиниш», омад келмаганда, офат бўлганда қурбонлик қилиш ва ҳоказо маросимлар ўтказилган. Аммо бундай ҳодисаларни ҳали байрам, ёки санъат, ҳусусан қўшиқчилик саъатининг ибтидоий тарзда бўлсада кўриниши, деб бўлмасди. Кейинчалик эса ибтидоий одамлар бундай маросимларни табиий офатларнинг гўё олдини олиш мақсадида ўткази бошлашади.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қўшиқчилик санъати аслида ибтидоий одамларнинг табиат кучларига нисбатан муносабати тарзида юзага келиб, кейинчалик улар маълум маъно ва мазмунга эга бўла бошлади.

Марказий Осиё халқлари маданияти силсиласида қўшиқчилик санъатининг ўрни ва роли жуда катта бўлган. Дарҳақиқат, қўшиқчилик санъати инсоннинг узок тарихий даврлар давомида шаклланган ижтимоий фикри, ғоялари, дунёқараши маҳсулидир.

Аммо, таъкидлаш жойизки, Марказий Осиё халқларининг мусиқий санъати бошқа ҳудудларда яшаган халқларнинг айни шундай маданият туридан дастлаб шакл жиҳатидан фарқ қилган бўлса да, лекин мазмунан қадим даврларда турли халқлар мусиқа санъати шаклидаги фарқлар жиҳатлар ва мазмунан алоҳидаликдаги нисбийлик тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида мазмуннинг миллий хусусиятлар оқибатида тавсифланади. Бунинг бойиси эса турли халқлар ижтимоий ҳаётидаги, шахсий турмушидаги психологик ҳолатлар ва руҳий кечинмаларнинг қўшиқчилик санъати орқали ўзаро ўйғунлашувидир. Бундай ўхшашлик ва ўйғунлашиш кабилар, халқлар ҳаёти, маиший турмуш, фаровон истиқбол учун кураш, мураккаб ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш асосида янада кенг кўлам касб этган. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, сўнги йилларда мусиқий маданиятимиз тарихи жуда узок эканлигини исботловчи айрим ашъвий далиллар учраётганлиги бизнинг ушбу масалага оид илмий тасаввурларимизни биров бўлса да бойитмоқда. Жумладан археолог олимлар Самарқанд вилояти, Ургут туманининг Мўминобод қишлоғи яқинидаги қабрдан қазиб олинган аёл суяклари ва унинг ёнидаги турли хил тақинчоқлар орасидан топилган ажойиб бир най созини ана шундай ашъвий далиллар сирасига киритиш мумкин. Мутахассисларнинг фикрича, бу мусиқий соз бронза даврига оиддир. Ёши салкам 5 минг йил деб

белгиланган бу най сози яхлит суякдан ниҳоятда моҳирлик билан ишланган бўлиб, жуда яхши сақланган. Мазкур топилма илмий жиҳатдан қимматбаҳо бўлиб, ҳозир Самарқанддаги Республика маданият ва санъат музейида сақланмоқда. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қўшиқчилик мусиқа санъати тарихи жуда қўшма эканлигини юқорида таъкидлаган эдик. Ҳусусан бу нарсани бундан 27 аср илгари пайдо бўлган зардўштийликнинг муқаддас «Авесто» китоби ва унинг иккинчи «Бислард» қисмидаги 2 бобдан иборат қисмидаги зардўштийлик худолар ва маъбудларига бағишланган 22 қўшиқдан иборат манбалар тўла исботлайди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, Марказий Осиё ҳудудида кўплаб ажойиб санъаткорлар – соз чалувчилар, қўшиқчилар етишиб чиққан бўлиб, улар аслида ҳозирги ўзбек қўшиқчилик санъатининг тамал тошларини қўйишган. Ана шундайлардан бири туронзаминининг Марв вилоятида таваллуд топган илк оллома бастакор Борбад Марвазийдир. Мазкур санъаткорнинг ўзи туғилиб ўсган ҳудуддаги ижоди ҳамда Эрон сасонийлари шоҳи Ҳусрав Парвез II ҳузурига боргунга қадар кечган ҳаёти ҳақида жуда кам маълумотлар сақланган.

Марказий Осиё халқлари мусиқий-қўшиқчилик маданиятида Турк хоқонлиги даври ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Қудратли давлат бўлган Турк хоқонлигининг кучи ва таъсири VI аср охири ва VII аср бошларида айниқса сезилиб турди. Шу нарсага алоҳида эътибор бериш лозимки, Турк хоқонлиги даври қўшиқчилик саъатида кишиларни Ватанга садоқатли, комил инсонлар қилиб тарбиялаш масалаларга муҳим аҳамият берилган.

Қайд этиш лозимки, VII-VIII асрга келиб маҳаллий мусиқа анъаналари аниқ тус касб этди, халқ ва профессионал мусиқанинг оғзаки анъаналарга асос солинади. Яна шуниси маълумки, мазкур даврда мусиқа, рақс, қўшиқчилик, дорбозлик ва бошқа санъат турлари камол топган. Бу даврда Бухоро саъаткорлари, Самарқанд найчилари, Тошкент ўйинчи йигит ва қизлари, Хутан сурнайчилари ва Кўча бастакорлари билан шуҳрат топган эди. VIII аср бошларида Чоч, Самарқанд, Кеш ва Маймурғ раққоса қизлари ва ўйинчи йигитлари, Хуттал мақомчи аёллари Хитой императори саройига юбориб турилган. Туркий халқлар, ҳусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги қўшиқчилик-мусиқа санъати араблар истилоси даврида ўзининг жуда

мураккаб даврини бошдан кечирди. Умуман, бу давр туркий халқлар маънавий ва моддий маданияти бир томондан, илгари пайдо бўлган, шаклланган жиҳатлари ёппасига йўқотила бошланган бўлса, бўлак жиҳатдан туркий халқлар миллий манавияти ислом дини анъаналарига мойил бўлган янги қадриятлар билан бойий бошлади.

Маълумки, XI-XV асрлар Ўзбекистон тарихида Уйғониш даври номи билан маълумдир. Бу даврда Марказий Осиё самонийлар, қорақонийлар, ғазнавийлар салжухийлар ва хоразмийлардан иборат феодал давлатларнинг юзага келиши ўлкада уруғ-

қабила, улус-элатлар ўртасида нисбатан тинчлик, осойишталикни пайдо қилди. Бироз вақтдан сўнг халқ мусиқаси ансамблларида қашқар рубоби ва чанг сингари чолғуларнинг овози янгидан янгради. XIX аср ижрочилар амалиётида най, қушнайн, сурнай, дўмбира, сато, доира, ғижжак, дотор, танбур, қайроқ. сафоил каби чолғулар мустаҳкам ўрин олди. Чолғу ижрочилиги санъати тарихида XIX аср бир қатор мусиқа усталарининг етиштириб чиқарган давр бўлди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг ҳозирги худудида хонликлар даврида маънавий маданият ўзининг анъанавий усулларида ривож топди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳамидов Х. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
2. Юлдашева С.Х. Ўзбекистонда мусиқа тарбияси ва таълимнинг ривожланиши. Тошкент, Ўқитувчи, 1979.
3. Феруза Аскар. Мусиқа ва инсон маънавияти. Тошкент 2000 й.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада Ўзбекистон худудидаги мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о развитие музыки и песенного творчество в территории Ўзбекистана.

SUMMARY. In this article is spoken about development music and songs at the territory in Uzbekistan.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТОЙ ЖЫРЛАРЫ

Г.Худайбергенова – оқытыўшы

Қ.Сейтимбетов – магистр

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ кўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Халық қосықларының ишинде ең жанлы халқымыздың турмыслық дәстүрлери менен қарысып кеткен, этнографиялық дереклерге ийе дәстүр қосықлары (той қосықлары) үлкен орын тутады. Дәстүр қосықлары: хәўжар, сыңсыў, той баслаў, бет ашар хәм т.б. түрлери бар.

Ерте заманлардан бери той қосықлары ишинде бет ашар айтымлары халқымыздың турмыслық салт-дәстүрине, миллий руўхый дүньясына айланған. Той мәресиминде бет ашар айтымлары арқалы жаңа түскен келинди ағайин-туўғанға, қоңсы-қобаға, ел-халыққа таныстырыў, сол арқалы, аўыл-ел, ағайин-туўған хәм курбы-қурдаслардағы айырым жөнсиз адамлардың хәрекет-қылўаларын

(жеңил юморлық күлки менен) минеў, мийнеткеш, ақыл-парасатлы, мәрт-баҳадыр жигитлерди, гөззал қызларды, дана ел басшыларын, кәтқуда, кейўаны аналардың жемисли мийнетлерин, даналығын баҳалайтуғын халықлық минберге айланып үлгерген еди. Той қосықлары хәм бет ашар айтымлары өзлигин жоғалтпайтуғын, неше мың жыллардан берли халқымыздың миллий сана-сезиминиң ажыралмас руўхый мүлки болып елеге шекем даўам етип киятыр.

Той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри үлкен театрластырылған сахналық көриниске кейип беретүғын халықлық дәретпеге айланып, халықлық педагогика, жәмийетлик қатлам ўәкиллериниң

ауызбиршилигин, ел бирлигин тәмийин-лейтуғын дидактикалық ой-пикирлер жәмленген импровизациялық усыллар арқалы дөретилген бир пүтин фольклорлық шығарма болып табылады.

Өз гезегинде, бул дөретпе бир неше бөлимлерден ибарат болып, хәр бир бөлимнің өз орнына ийе тәкирарланбас көркем поэтикалық қуны көзге тасланады. Бет ашарда сәўлеленген (билдирилген, айтылған) көркем поэтикалық, дидактикалық ой-пикирлер, нәсиятлар, еслеўлер (дүньядан өткен ата-баба, ағайин туўған, ел ағалары хәм т.б.), уллы инсанлардың халықтың унамлы бахасы, марапаты, айырым адамлардың ис-хәрекетлериндеги қылўалары, жөнсизлиги, кемшиликлери тек ғана келиншек ушын айтылған жеке нәсият, таныстырыў дәстүри деп емес, пүткил жәмәат, ел-халық ушын дидактикалық, көркем-әдебий тәрбиялық дерек деп бахалаймыз.

Той қосықларының ишинде миллий этнографиялық дерек сыпатында айрықша бахаланатуғын бет ашар дәстүри бир неше бөлимлерден ибарат болып, оның кирисиў бөлимінде жаңа түскен келин менен ўақыт хәм мәкан, дәўир хәм заман бағыты, социаллық турмыс хәққында бир-еки ауыз сөз айтылып «аман-түўел сорасайық, амансызба келиншек?» - деп аман-есенлик соралады. Солай етип, нәсият айтыў бөлимине өтип, дидактикалық мазмунға қурылған бет ашар айтымы басланады.

Бир нәсият айтайын,
Өзиңе ғана келиншек,
Қосылған адамыңның,
Жанындай бол келиншек,
Ашытқан ақ бийдайдың,
Нанындай бол келиншек,
Жипектен ескен дуўтардың,
Тарындай бол келиншек. [3:44]

Бет ашар айтыўшының турмыслық тәжирийбеси, миллий руўхый дүньясы кең болғанлығы, импровизациялық таланты хәм поэтикалық шеберлиги нәтийжесинде усиндай қосық дөретиў уқыбына ерисе алады. Бет ашар айтыўшылар турған жеринде, сол аймақтағы ауыл-ел, қоңсы-қоба, ағайин-туўған, жора-жолдасларының улыўмалық минезлемесин, сол аймақтағы халықтың социаллық жасаў жағдайларын сол заматта билип, үйренип, импровизациялық усыллар арқалы дөретип отырады. Деген менен ким болса да, қаншели турмыслық тәжирийбеге ийе болғаны менен импровизациялық қубылысты жетилистире алмаўы мүмкин.

Соның ушын да, қазақ алымы Е.Исмайлов: - «...импровизация менен қосық айтыў ақынның жаратылысында, туўылыўдан бирге келетуғын қәсийет емес, бул да бурынғы дәстүрге, үйрениўге, шынығыўға байланыслы өнер» [1:27] - деп атап өткен еди.

Нәсият бөлиминен соң, келиншектің ата-енеси, ауыл-ел бий ағалар, кәтқудалар, кейўаны аналар хәм ағайин-туўғанларға сәлем айтыў дәстүри менен изи даўам етеди. Буннан соң ауыл-аймақтағы қатар-қурбылар, жора-жолдаслар, дайы-жийенлер, күйеўлердің гейде ерсиле көринген қылўалары, сыртқы дене пишимлери (тулғалары), минез-қулқы бет ашар айтыўшының жеңил күлки туўдыратуғын ништерине илинеди.

Тулыпқа тыққан торақтай,
Мурынлары орақтай,
Кеўлимжай деген қайнаған,
Оған берің бир сәлем. [3:53]

Және де:

Районның сотындай,
Трактордың хотындай,
Сөйлегенде сөз бермес,
Мақтағанды шеп көрмес,
Бийбигүл деген абысын,
Оған берің бир сәлем. [3:55]

Қарақалпақ фольклорында салт-дәстүр жырларының бет ашар дәстүри ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған этнофольклорлық дөретпе. Белгили поэтикалық формаға, өз музыкалық ырғағына, драмалық элементлери хәм атқарыўшысына, импровизациялық дөретилиўине ийе екенлиги себепли өз алдына жанр сыпатында қабыл етиў шәрт.

Мектепте бала оқытқан,
Билимнің сырын тоқытқан,
Атабай деген қайнаған,
Оған да берің жуп сәлем. [3:55]

Хәзирги заман бет ашарларының тематикалық, идеялық мазмуны кең мәнисте қолланылған болып, заманымыздың көркейип раўажланып атырған республикамыздың ауыл-қалаларына, халқымыздың барлық кәсип маманлығына арналып, олардың алға қойған мақсетлеринің орынланып атырғанлығы хәм кемшиликлерин ашып береді.

Той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри толығы менен импровизациялық усыллар арқалы дөретиледи. Бет ашар айтыўшының ишки руўхый дүньясындағы қайнап атырған толғаныслы ойларының жарыққа шығыўы усы дәстүр тийкарында пайда болады. Олардың көркем әдебий дөретиўшилиқ устаханасында тайын логи-

калык схема, поэтикалык көркем тил, көркемлеў кураллары хэм усыллары болады. Мине, усы схемаға өзиниң дөретиўшилилик

тәжирийбесинен, көркем поэтикалык дүньясынан импровизациялык усыллар арқалы атқарып шығыўға ересе алады.

Әдебиятлар

1. Исмайллов Е. Ақындар, – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
2. Мақсетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
3. Қарақалпақ фольклоры (көп томлык). Т. V. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақларнинг қадимий ва ҳозирги жараёндаги тўй кўшиқларининг импровизация дастури билан ижро этилганлиги сўз этилади. Қарақалпақ фольклорида дастур кўшиқларининг бир тури бет ашар (келин салом) дастури аждодларимиздан мерос бўлиб келатган этнофольклорлик оғзаки ижод намунаси. Бет ашар дастурининг импровизация усули билан ижод қилингани мисоллар билан баён этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпаком фольклоре, программа бет ашар (келин салом) представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков. На примерах поясняется создание программы «бет ашар» методом импровизации.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpaks are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program bet ashar (kelin salom) is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors. Examples explain the creation of the “bet ashar” program using the improvisation method.

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНА АЙЛАНҒАН ДӨРЕТПЕЛЕР

Жолдасбаева Тамара – оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халк кўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Халық қосықларының дөретилиўинде, раўажланыўында халық шайырларының тутқан орны үлкен. Халықлық өнерди ийелеген шайырлар поэзиясында қәлиплескен дәстүрлерден пайдаланып өз ҳаўазы менен шайырлық таланты менен халық қосықларын раўажландырады. XIX әсирде қарақалпақ сөз өнеринде халық аўызеки дөретиўшилиги менен жазба әдебият теңдей раўажланды. Халық оларды өзиниң мәдений, руўхый турмысында теңнен пайдаланды. Халық бир жағынан жыраўлардың атқарыўында батырлар жырын, толғаўларды, термелерди тыңласа, екінши жағынан ашықлық дөстанларын, қызық сюжетли қыссаларды, лирикалык қосықларды бақсылардың атқарыўында ямаса қәнигелескен китап оқыўшылар болған қыссаханлардың оқыўында тыңлады. Егер жыраўлар, бақсылар фольклорлық шығарманы атқарыўдың барысында импровизаторлық усылды көбирек қолланатуғын болса,

қыссаханлар оқып отырған китабының текстинен шетлеп кете алмайды. Жазба әдебият кең халыққа көбинесе усындай жол менен тарқалған. Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялык кубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыў, төкпе талантлылық қәсийетлерине, уқыпларына ийе болған. Бундай импровизациялык қәсийетке ийе болған дөретиўши тулғаларды биз ерте дәўирлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дөретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дөретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы, Доспанбет жыраў, Мўйтен жыраў, Жийренше шешен, Жийен жыраў) хэм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хэм кейинги дәўирлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хэм т.б. шайырлар дөре-

тиўшилигинде, күлкили сөз айтыўшыларды, лаққыларда, шешенлерде (ораторлар) ушыратыўға болады.

Қарақалпақ сөз өнериниң басы XVI-XVII әсирлер емес, ал әсирлердиң терең төрине кетеди, басқаша айтқанда қарақалпақ сөз өнериниң сағалары әййемги түркий фольклор менен әдебиятына барып тақалады. Усы бай мийрасқа түркий халықлары сыяқлы қарақалпақлар да шерик екенлиги узақ жыллар даўам еткен илимий изертлеўлер нәтийжесинде дәлилленди. [1]

XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары хәм бақсылық хәм қыссаханлық өнерлерин қоса ийелеген. Олар өз шығармаларын жазба түрде дөреткен хәм көширме дәптерлер түринде таратқан. Бирақ, шайырлардың шығармалары оқыў жолы менен тарқалғаннан гөре тыңлаў жолы арқалы көбирек мәлим болатуғын еди. Анығырақ айтқанда, авторлардың өзлери шығармаларын жазып, қағазға түсирип болғаннан кейин дуўтар менен намаға салып айтып берген ямаса қыссаханлық жолына салып оқып берген. Олардың шығармалары басқа да бақсылар ямаса қыссаханлар тәрәпинен көпшилиқ алдында атқарыла берген ямаса оқылған. Демек, XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары өз қосықларын хәм тыңлаўға хәм жеңил оқыўға бейимлестирип, халық поэзиясының дәстүрли силлабикалық қосық өлшемінде жазыўды үрдис еткен. Сонлықтан олардың поэзиясында жыраў, бақсылардың дөретиўшилигине тән синкретизм белгилерин аңлаў қыйын емес. Қарақалпақ сөз өнериниң тәбиятын жақсы билетуғын фольклоршы алым Қ. Айымбетов XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының жазба әдебияттың ўәкиллери болыўы менен қатар халық жыршыларының да ўәкиллери екенин, олардың «хәм шайыр, хәм жыршы, хәм қосықшы, хәм қыссахан болып» хәр тәрәплеме қәлиплескенин, бул нәрсе олар жасаған тарийхый дәўирдиң хәм мәдений шараятлардың талабы екенин, сонлықтан олардың дөретиўшилигин үйренгенде тек

жазба әдебияттың талаплары менен шекленип қалмастан халық поэзиясының талапларына да әмел қылыў керек екенин өзиниң халық шайырлары туўралы бир мақаласында дурыс ескертеди. [2.8] Халықтың миллий өзіншелиги, жан сезими, лиризм күнделикли өмири, турмысы-салты халық шайырлары поэзиясында барынша көринисин тапты. Халық шайырлары дөретиўшилигин халықтың қабыллаўы да күшли талғампазлық пенен өз раўажланыўын даўам етти.

Халық қосықлары халық өнерлериниң бири болып, узақ жыллардан берли халықтың руўхиятын байытып хызмет етип киятырған фольклор жанрларынан саналады. Халық қосықларындағы миллий колориттиң басымлығы, миллий өзгешеликти тереңнен сәўлелендирип хәр бир миллеттиң тәнха өзине тән болған сыпатларын халық шайырлары өзлестирип олардың раўажланыўына үлес қосып келди.

Фольклористикада фольклорлық шығармалар халық дөрәтпеси халық даналығының жыйындысы деп баҳа береді. Халықлық дөрәтпениң пайда болыўында индивидуал жеке автордың бар екенлигин илимпазлар айтып өтеди. «Фольклорды биз авторы намәлим, белгили бир жәмәәт тәрәпинен дөрәтилген дөрәтпелер деймиз. Деген менен авторы белгили шығармаларда фольклорға кирип кетиўи мүмкин. Әжинияздың, Бердақтың, Жаңабай шайырдың гейпара шығармалары усындай. Олар гейпара тил өзгешелиги бойынша фольклорға жақын, халық сүйип өз мүлки қылып алған, ядынан шығармай айтады. Мысалы, «Бозатаў», «Ақсүңгил», «Айжамал» хәм т.б. [3]. «Жәмәәтлик творчество тек жәмәәттиң творчествосы хәм жеке шайырлардың творчествосы болып ғана қалмастан - бул творчество улыўма көпшиликтиң де, жеке өнер адамының да, пүткил халықтың бирлесип дөрәткен мүлки болып қалады» [4] деп көрсетип өтеди.

Әдебиятлар

1. Сағитов И. Әдебият тарийхын қайсы дәўирден баслаў керек? «Әмиўдәрәя» № 11. 1968
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөрәтпелери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 4-бет.
4. Бердиев Р. Жыршылық дәстүр. -А.: 1980, 42-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақларнинг қадимий қўшиқларининг ижро этилганлиги сўз этилади. Қарақалпақ фольклориде халқ қўшиқларининг аждодларимиздан меърос бўлиб келатган этнофольклорлик оғзаки ижод намунаси.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпакском фольклоре, представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpak are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors.

ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДАҒЫ ХОШЛАСЫҰ ҚОСЫҚЛАРЫ

Куламбетова Жаңыл - оқытыушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халк кўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Эпослық дөретпелер тек оның идеялық мазмуну менен ғана емес, ал көркемлик формасы менен де баҳаланады. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеріндегі хошласыў қосықлары дәстанның идеялық мазмунында, соның менен бирге оның көркемлик формасында да айрықша орын тутады. Бул хаққында көрнекли алым Қ.Айымбетов былай деп көрсеткен еди: «Муң-шер жырларының бири хошласыў болып аталады. Муң-шер жырларының хошласыў түри өткендегі халық өмирінде аўызеки әдебиятында орын алған. Батырлар жаўға атланғанда жери менен, ата-аналары менен, ата-аналар балалары менен хошласыўлар халық дәстанларында көптеп ушырасып отырады». [1] Халық дәстанларының композициясы бир дәўирлердегі көркем дөретпелердің дөрелиў нызамлылықтары тийкарында пайда болып, сол дәўирдегі жәмийеттің тарийхый хэм де сиясий жағдайларына тығыз байланыслы болып келеди. Халық дөретпелеріндегі сыртқы жаўларға қарсы гүреслери, батырлар образының берилиўи арқалы көрсетилиўи менен дәстанның тийкарын курап, хақыйқат халықлық белгилерин дәлиллейди. Узақ дәўирлер даўамында пайда болған қахарманлық дәстанларда туўған жерди сырт ел басып алыўшыларынан қорғаған, хәр тәрәплеме жетиліскен қахарманлардың образлары сөз етиледі. Қахарманлық образлар хәр қыйлылығы жағынан таңландыратуғын аўызеки халық творчествосының бай әдебий усыллары арқалы дөретілген. Қахарманлық эпосларда, улыўма карақалпақ аўызеки халық дөретпелерінде қахарманлық образларының дөретилиўи тосаттан пайда болған емес.

Халықтың әдилликке умтылыў идеясы сол халықтың барлық руўхый эрманларын өз бойына синдирген. Бундай алдыңғы қатардағы идея халық тәрәпинен дөретілген батырлардың ең жақсы образлары менен иске асырылған. Қарақалпақ халқының арасында кеңнен таралған белгилі дәстанлардың бири «Алпамыс». Дәстанның тийкарығы идеясының ашылыўы, Алпамыстың Баршынды алыўы, оның батырлық, ер-жүреклик қәсийетлери, Қаражан менен досласыўы, Тайшыханға қарсы гүрес алып барыўы, ишки хэм сыртқы душпанлардың қыйратылыўы избе-излик пенен дәлилленіп отырады. Алпамыстың Тайшыханға қарсы гүреси, оның бул гүресте жеңіске ерисиўи бир жағынан зулым патшаларға қарсы халықтың гүресийүн хэм жеңийүн аңлатса, екіншиден, Алпамыстың Әшим менен досласып, оның әпиўайы шопанды хан көтерийи дәстанның халықлық идея менен суўғарылғанлығын көрсетеди. Дәстандағы кеўил аўдарарлық нәрсе Қаражан менен Алпамыстың дослығы. Бул дәстанның идеялық бағытының ең жақсы көрсеткішлеринен есапланады. Олардың дослығы тек еки батырдың дослығы болып қоймастан, әдиллик тәрәпдары еки халықтың бир-бирине ең жақын хэм дослық тилегин билдиреди. Дәстанда өткен дәўирдегі карақалпақ халқының күн көриси, үрп-әдеті, дәстүрлери, ойын-заўықлары кең сүүретленеди. Булардың хэммеси дәстанның идеялық бағыты, қахарман образлары, дәстанның көркемлик өзгешеликтери менен байланыста берілген. Бунда қахарманлардың ишки ой-сезимлери, қуўанышы-күйиниши, басқа да тилек-эрманлары салт-дәстүр жырлары арқалы жүдә жан-

ландырылып сүүретленгенин көриўге болады. Усындай сүүретлеўлерде хошласыў, жоқлаўлар жыраў тәрәпинен орынлы пайдаланылып, батырдың елден шығып баратырып, туўылып өскен жериниң, ата-анасының, туўысқанларының хәм яр-досларының қәдир-қымбатына жетип жүриў хәм де олардың хәр бири жүрегінде екенлигин хошласыў қосықлары арқалы дәстанда шеберлик пенен бериледи. Бундай хошласыўлар әсиресе, батырдыңалыс сапарларға атланар пайытларында айтылады. Бул ҳаққында белгили илимпаз Н.Дәўқараев былай деп көрсеткен еди: «Хошласыў ушын айтылатуғын қосықлардың түри көп. Булардың гейпаралары түрли сиясий-тарийхый жағдайлардың себебинен ерксиз басқа жақларға кетип баратырғанында туўған жери, атамканы менен хошласыў ушын айтылады». [2]

Муң-шер жырларының бири болған хошласыў дәстанның ўақыялар қурылысы хәм де көркемлик дәрежесиниң берилиўинде үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, қайсы бир қахарманлық дәстанда болмасын батырдың сапарға атланыўы ямаса елди қорғаў ушын жаўларға қарсы атланысларға барыўы, ямаса сүйген қызы яки түсинде көрген арыўларын дәў, перилердиң торынан босатып алыў ушын жолларға рәўана болыўы хәм т.б. себеплер менен туўған елден шығып кетиў пайытлары гезлеседи. Сол ўақытта ата-ана баласының сапарын сораўы, я сүйикли қарындаслары ағасына өз ахыў-зарларын хошласыў қосықлары арқалы билдириўлери жийи ушырасады. Бундай қосықлар сол қахарманның ишки кеширмелерин хәм де оның минез-кулқындағы айырым бизге белгисиз болып келген сырларын көрсетип бере алады. Халық дәрәтпелери болған дәстанлардың ўақыяның қурылысы, көркемлик кестеси жүдә қурамалы болып келеди. Себеби, халық неше әсирлер даўамында өзиниң басынан өткерип келген тарийхый турмысын, халық әрман етип келген абадан турмысқа ерисиў әрманларын усундай үлкен эпикалық дәрәтпелер арқалы бизге мийрас етип жеткере алған.

Алпамыс дәстаны халқымыздың сүйип тыңлайтуғын хәм оқыйтуғын шығармасы. Бул ҳаққында белгили илимпаз И.Сағыйтов былай көрсеткен еди: «Дәстанның халық арасына кеңтаралыўының себеби, дәрәтпениң идеялық хәм көркемлик сапасының жоқары дәрежеде болыўынан, дәстанның терең халықлық сыпатларға ийе болыўынан деп билиў керек». [3]

Ҳақыйқатында да дәстанның халықлық идеяларды берийде түрли турмыс көринислери шебер сүүретленген. Дәстанда тийкарынан халықтың ел қорғаўдағы батырлық, мәртлик, қахарманлық қәсийетлери көркем бағдарда жырланады. Усындай қахарманлық идеяларды берийде халықтың жүрегине жыллы тийетуғын сезимлер қахарманлардың қайғы-хәсирети, туўысқанлығы, опадарлығы, туўылған жерге мухаббаты үлкен шеберликте сүүретленеди. Дәстанда халық турмысының барлық тәрәпи, үрп-әдети, салт-дәстүрлери, ойын-заўықлары кең түрде көрсетилген. Буннан биз халық турмысының барлық сыпатларын көремиз. Жыраўлар Ытанға садықлық, ел қорғаў идеяларын сүүретлеўде халқымыздың салт-дәстүр жырларын жемисли пайдаланған. Дәстан композициясында ел қорғаў, руў-қәўим бирлигин, халықлар дослығын сақлаў идеяларын хәм батырлық образды жаратыўға баслы қахарманлар ис-хәрекетлерин сүүретлеўден басқа, оған қосымша түрли турмыслық көринислер бериледи.

Дәстанда Байбөри менен Байсарының аразласыўы, Байсарының өкпелеп қалмақ журтына көшип кетиў эпизодлары мазмунлы орынлардың бири. Байсарының қалмақ журтына көшип баратырғанда Гүлпаршын хәм оның анасы Алтыншаш Байсын жеринен қурбы-қурдасынан айра түсиўине қайғыланып туўған жерине, заманласына хошласыў айтады. Олар түйе үстинде кетип баратырып екеўи келгенде қалған теңқурбыларына хош аллаяр айтып, жылап хошласады. Бир-бирейди көрмек бар ма аллаяр, Мен жылайман Патма пирге зар-зар, Бул дүньяда елди көрмек болмады. Хош болыңыз ойнап өскен қурдаслар,

Айтсам, атам-ене тилин алмады,
Аллам басқа қанша қайғы салмады,
Хош болыңыз ойнап өскен қурдаслар,
Бул дүньяда енди көрмек болмады. [4]

Гүлпаршын усы сөзлерди айтыў арқалы ели-халқы менен хошласып, анасы Алтыншаш пенен зар-зар жылап, ойнап өскен елин, қурдасларын көзи қыймай қатты қыйналып, олар менен хошласып түйе үстине минип кете береді. Бул хошласыў қосығы арқалы қахарманның ишки сезимлери, елге болған сүйиспеншилиги, досларына болған садықлығы, меҳир-мухаббаты улыўма алғанда, оның өзине тән болған жеке өзгешеликлери образлы түрде ашылған. Қосықты таллап қарасаң ананың өз заманласларынан, Бар-шынның өз қурбы-қурдасларынан туўған ата мәканынан

айрылыуы себепли үлкен тэш-үйшке, қайғыға түскенлиги көринип тур. Бул жағдайларға қахарманлар қаншелли дәрежеде ашынады.

Олардың туўылған жерге, Ўатанға сүйиспеншилиги, оған деген садықлығы усын-дай хошласыу арқалы да берилген.

Әдебиятлар

1. Сағитов И. Әдебият тарийхын қайсы дәўирден баслау керек? «Әмиўдәрья» № 11. 1968
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 4-бет.
4. Бердиев Р. Жыршылық дәстүр. -А.: 1980, 42-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқларнинг қадимий кўшиқларининг ижро этилганлиги сўз этилади. Қорақалпоқ фольклорида халқ кўшиқларининг аждодларимиздан меърос бўлиб келатган этнофольклорлик оғзаки ижод намунаси.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпаком фольклоре, представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpaks are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors.

Ә.ТӘЖИМУРАТОВТЫҢ «АЙДЫНЛАР», «ГӨЗЗАЛ» ҚОСЫҚЛАРЫ ХАҚҚЫНДА

Г.Мунтеева – профессор

*Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты
Нөкис филиалы*

Таянч сўзлар: кўшиқчилик санъати тарихи, бастакорлар, музыка, оратория.

Ключевые слова: история песенного творчество, композитор, музыка, оратория.

Key words: history sing songs, comprouser, music, orotory.

Ә.Тәжимуратов поэзиясы идеялық-тематикалық жақтан жүдә кең, туўылған жер, ана Ўатан, халық, тәбият, тынышлық, дослық, мухаббат, дидактикалық, философиялық хәм т.б. темадағы қосықлар шайыр дөретиўшилигиниң тийкарын курайды. Лекин шайыр қайсы теманы жырламасын «шайыр болыу шәрт емес, азамат болыу ўазыйпан» деген идеяға садық болып қалады, бул идея шайырдың «Өтиниш» қосығында айқын сәўлелениўин табады.

Шайыр шайыр болып, шайырман десин,
Тыңлаўшысы тыңлап, қайылман десин,
Гәпти аўыр алмай, есинде сақла,
Сөзинди өлшеп айт, өзинди бақла,
Қәне, ислериңе қайыл қалайық,
Алды менен азамат бол, ылайық!

Шайыр Ә.Тәжимуратовтың поэзиясында ана Ўатан темасын жырлауға айрықша итибар қаратылады, әсиресе, шайырдың «киши ўатанына», яғный Арал теңизи жағалаўлары менен Мойнаққа болған иззет-хүрметі өз алдына десек қәтелеспеймиз. Усы тема

шайырдың «Ассалам», «Ақ қуў», «Шағала», «Мулайым Арал», «Асаў Арал», «Сен болмасаң Аралым», «Аралдың толқынлары» қосықларында сәўлеленеди. Бул тема раўажлана келе «Айдынлар», «Гөззал» қосықларында мухаббат темасы менен де ушласып кетеди.

«Айдынлар» балық аўлауға кеткен ярын сағынған қыздың қосығы ғана болып қалмастан, туўған елге болған сағынышты да жеткерип бере алады, сол ушын болса керек туўған елинен алысларда жүрген жерлеслеримиздиң өз ўатанына болған сағынышын сәўлелендириўши қосық сыпатында «Айдынлар» қосығы халық арасында жүдә кең тарқалып, хәттеки жаслардың гимни дәрежесине де көтерілген. «Айдынлар» қосығының лирикалық қахарманы, яғный ярын күткен қыздың образы бәршемизге жүдә жақсы таныс, оны көз алдымызға елеслете аламыз, шайыр усы қыздың сүйген ярының образына да дыққат

аўдарып, «Гөззал» ямаса балықшы жигит қосығын дөретеди.

Балық туттық Арал теңиз ишинде,
Сен турасаң гүл-гүл жайнап есимде,
Әйне бүгин толған айдың кешинде,
Асығаман саған жеткенше гөззал.
Гөззаллар ишинде өзиңсең жаным,
Өзиңсең тербелткен жүрегим тарын,
Муҳаббатым сенсең, сен ахыў-зарым,
Асығаман саған жеткенше гөззал.

Бул қосық «Айдынлар» қосығына жуўап сыпатында жазылғандай көринеди. Шайыр Ә.Тәжимуратов «Айдынлар» қосығын 1969-жылы сентябрь айында дөреткен болса, «Гөззал» қосығын сол жылы октябрь айында жазады. Демек, бул еки қосықты бир система, бири екіншисин толықтыратуғын шығармалар сыпатында таллаў арқалы муҳаббаттың шырайлы картинасы, яғный теңиз жағасында ярын сағынышлы күткен гөззал қыз хәм оған жеткенше асығып киятырған ашық жигит көз алдына елеслейди, усы жерде Әжинияз дөреткен «Гөззаллар» деген қосығын оқый отырып, Әжинияз дәўиринде жасаған карақалпақ қызларының портретин сызыў мүмкин деген художниклердің пикирлери есимизге келеди, сондай-ақ, рус жазыўшысы А.Гриннің «Алые паруса» деген повестиниң қахарманы Ассольдің теңиз жағасында «қызыл желқомлы» үлкен кемеде келетуғын шахзадасын күтиў картинасы есимизге түседи. Әлбетте, бундай көринисти қосық арқалы жеткерип бериў шайырдың шеберлигин көрсетеди.

Шайыр Ә.Тәжимуратов «Сен сулыў» деген қосығында дүнья гөззаллығының неде екенлигин түсинбекши болады, сол ушын лирикалық қахарман:

Сулыў өзи-қай жер екен?

Ким екен?

Кайсы бири:

-Мен сулыўман!-дер екен?- деп хақыйқатлықты излейди.

Бул сораўға жуўап излеген лирикалық қахарман дәслеп ана тәбият, яғный шайыр ушын ең жақын болған, оның туўған жери Арал теңизи гөззал, Үстирттен шаўып келип Аралдан суў ишкен марал сулыў деп жанлы тәбияттың сулыўлығын тәрийиплей келе, төрт мәўсимниң алмасыўы, хәр бир мәўсимниң өзиниң орны, өзиниң шырайы бар екенлигин жырлайды. Бул пикирди мына қатарлар тастыйықлайды:

«Жыл ишинде бәхәр сулыў, жаз сулыў», яки
Жыл ишинде ақ қыраўлы қыс сулыў,
Көрер көзге иштен гөре тыс сулыў,

Шайырының йош-илхамын шалқытқан,
Бәринен де мол қырманлы гүз сулыў.

Лирикалық қахарманның ойлары «мийнет палы татлы» деген идея менен ушласып, инсан мийнетиниң күши менен пайда болған хәм оны дөреткен батырды, келешек әўлады ушын нур болып, урпағына ақыл-нәсияты менен күш-қуўат бағышлаған ақсақаллы атаны сулыў деген пикирге келип, адамды инсан дәрежесине көтериўши мийнетти жырлайды. Пахта сулыў, салы сулыў ырғалған,
Батыр сулыў халық аўзында жыр болған.
Сулыў,-дейди, ақ сақаллы ғаррыны,
Әўладына өшпейтуғын нур болған.

Шайырдың «Аққан дәрья елдің бахты қусайды» деген қатарлары да бийкарға пайда болмаған, ол өзи ушын, халқы ушын қәдирли болған Арал теңизиниң жағдайы туўралы алдыннан-ақ қайғырған, Арал менен байланыслы болған экологиялық кризисте де көре билген, сол ушын ел бахты дәрья менен байланыстырылады. Ал «Ел кереги нурлы жақты қусайды» деген қатарлары арқалы болса, ата-бабаларымыз әсирлер даўамында әрман еткен, бүгинги күни биз ийе болған елимиздің ғәрезсизлиги менен байланыслы «нурлы жақты» болса керек. Соның менен бирге шайыр «Тынбай соққан жүрек сулыў қусайды» деген қатарлары арқалы перзентлеринде даўамын табатуғын, ата-бабаларының жақсы ислерине, идеяларына садық болатуғын жүреги тынбай соғыўшы инсанды улығлайды, шайыр инсан тиришилиги хаққында ой жуўыртып, кешеги күни өткен ата-бабаларымыздың ислеген мийнетлери, хызметлери, идеялары бүгинги күни үйренилип, даўамланып атырған болса, келешекте бул ислер бүгинги жаслар тәрәпинен раўажландырылып, жер бетиндеги тиришилик тынбай соғатуғын жүрек сыяқлы мәңгилик болып қалады.

Шайырдың усы қосығының ең соңғы куплетте «Жер қайысқан бағ-бақшалы ел сулыў» деген қатарлар менен басланып, инсан ушын туўылған ели қәдирли делинген болса, «Ели ушын хызмет еткен ер сулыў» деген қатарларында Бердақ шайырдың «Жигит болсаң арысландай туўылған, Хызмет еткил удайына халық ушын» деген дидактикалық идеясын раўажландырып, ели ушын хызмет еткен инсанның гөззаллығын көре билип, және бир мәртебе «азамат болыў ұазыйпан» деген идеяны тәкирарлайды.

Қосық жүдә оригинал түрде жуўмақланады:
«Жас бөбекте хәйийі айтып жубатқан,
О, анажан, бәринен де сен сулыў!»

Шынында да, хэр қандай гөззаллық, сулыўлық инсан тәрәпинен дөретилетуғын болса, ол инсанды дүньяға келтириўши хэм тәрбиялаўшы ана екенлиги даўсыз! Демек, лирикалық қахарман өзи излеген ҳақыйқатлықты табады, дүньяда бәринен де ана сулыў деген жуўмақ жасайды, бул

шайырдың аналарға берген баҳасы, аналарға арнаған гимни деп ойлаймыз.

Жуўмақластырып айтқанда, шайыр Ө.Тәжимуратов ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында өз орнына, өз хаўазына ийе талант ийеси болып табылады.

Пайдалылған әдебиятлар

1. Оразымбетов Қ. Қосық теориясы. Тошкент. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашириети. 2010.
2. Генжемуратов Б. Поэзия - бул илахий дүнья. «Әмиўдәрәя», 1991, № 2, 122-124-бетлер.
3. Оралбаева Ү. Лирикалық қахарман образы.// «Қарақалпақ әдебияты», №11(135), 2013, ноябрь.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о развитии музыки и песенного творчество.

SUMMARY. In this article is spoken about development music and songs.

МУЗЫКА МӘДЕНИЯТЫ ХЭМ КӨРКЕМ ӨНЕР ТАРИЙХЫНДА ФОРТЕПИАНО САЗ ӘСБАБЫНЫҢ ӘХМИЙЕТИ

М.Б.Насыров – *үлкен оқытыўшы*

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлери: қәлиплестириў, дөретиўшилик активлик, класс оқыўшылары, фортепиано пәни сабақлары.

Ключевые слова: формирование, творческая активность, школьники, уроки фортепиано.

Key words: formation, creative activity, older schoolchildren, piano lessons.

Дүнья музыка көркем өнери тараўы музыка арқалы өз-ара пикир алмасады, буған байланыслы журтымызда да хәўес қылса арзыйтуғын жұмысларды көремиз. Бүгинги күнде келешегимиз жасларға миллий идеологиямыз руўхында тәрбиялаў хэм де көркем өнер хэм көркем дөретиўшилик арқалы жаслардың руўхий дүньясын қәлиплестириў зәрүрли ўазыйпалардан бири есапланып, жас әўладты хэр тәрәплеме саў-саламат хэм бәркамал етип тәрбиялаў ушын искерлигимизди жаңа басқышқа көтериў кереклигин Өзбекстан Республикасы Президенти Ш. М. Мирзиёевтиң дерлик хэр бир сөзинде, хэр бир ушырасыўларында айтады. Жаслар руўхыяты, тәрбиясы, жетик қәниге таярлаў мәселеси зәрүрли болып есапланады, себеби руўхыятсыз унамлы жетискенликлерге ерисип болмайды. Тек ғана руўхий хэм билимлендириў дүньяға көз-қарасы беккем болған жаслар ғана келешекте күшли социал жәмийети жүзеге келеди. Хэр бир тараўда жоқары нәтийжелерге ерисиў, жаңа шыңларға жетисиў, Ўатанымыз гүллениўине мүнәсип үлес қосыў хэр биримиздиң муқаддес миннетимиз. Жур-

тымыздың музыкалық турмысы, оның өткен замандағы данқлы тарийхы ҳаққында сөз кеткенде “Устаз-Шәкирт” дәстүрлеринен еслеўимиз керек. Мине сондай қайырлы ислерди даўам еттириў мақсетинде билимлендириў тараўына, атап айтқанда, музыка көркем өнери тараўына жоқары итибар қаратылып атыр. Бәркамал әўладты тәрбиялаўда жаслардың дөретиўшилик қәбилетин өсириў, ғәрезсиз пикирлеў, илимий тәжирийбелерин раўажландырыў үлкен әхмийетке ийе. Руўхий байлық дегенде әлбетте, илим, мәденият, көркем өнер, әдебият, тарийхты түсинемиз.

Музыка мәденияты хэм көркем өнер тарийхында фортепиано саз әсбабының әхмийети ҳаққында сөз етсек. “Фортепиано” пәни барлық атқарыўшылық қәнигеликлери ушын улыўма кәсиплик пән есапланып, ол – “Музыка теориясы”, “Гармония”, “Сольфеджио”, “Музыкалық дөрәтпелерди талықлаў” сыяқлы хэм тағы да басқа пәнлер менен өз-ара тығыз байланыслы. Усы атап өткен пәнлерди өзлестирген қәниге де атқарыўшылық көнликпелери және де кең хэм

тереңірек билим алып, үйреніуге белгили бир дәрежеде әхмийетке ийе.

Хәр бир оқыушы оқыу процесінде түрли дәуірлерде жаратылған, хәр түрли жанр хәм усылларға тийисли болған фортепиано ушын музыкалық дәретпелер атқарыуы керек, усының менен бирге фортепиано техникасының барлық түрлерин өзлестириуи керек. Усының себебинен хәр бир семестрде аралық хәм де жуўмақлаушы рейтинг қадағалауы сынақлары ушын анық атқарыушылық программасы көрсетиледи. Мәлим бир шығарманы терең үйреніу, сол жанр хәм усылда жаратылған басқаша дәретпелер менен танысып шығыуды да нәзерде тутады. Фортепиано саз әсбабын өзлестириу ушын оқыу сабақлықлары, методикалық қолланбалары, китаптардан, оқытуудың алдыңғы хәм заманагәй усылларынан пайдаланыу, жаңа информация педагогикалық технологиялар, синтезаторлар, компьютер, интернеттен электрон материаллардан нәтижелі пайдаланыу, әмелде қолланыу зәрүр. Бунда шет ел алдыңғы педагогикалық технологиялар хәм нота әдебиятларынан өнімлі пайдаланады. Бул саз әсбаптың дәслепки әулады деп алатуғын болсақ клавиорд хәзирги фортепианоға уқсайды. XV әсирде Италияда клавесин, кейин спинет әсбаптары ойлап табылды.

“1709-жылы Флоренциялы уста Бартолемео Кристофори (Италия) фортепианоны ойлап тапты, оны грависембало сол пиано форте (нәзик хәм қопал дауыста атқарылатуғын клавишлы музыка әсбабы) деп аталған. Кейинірек музыка оқытуушылары Кристофор, Готлиб, Шретер, (Германия), Жан Мариус, Себастьян Эрар (Франция), Жон Брэдвуд (Англия) фортепианоны раўажландырыу менен шуғыланды”. [1. 293-294]

XVIII әсирде фортепиано сазы көпшиликке белгили бола баслады. В.А.Моцарт, Л.В.Бетховен, М.Клементи, Ф.Шопен, Р.Шуман, Ф.Лист сыяқлы композиторлар жеке соло хәм оркестр менен фортепиано ушын шығармалар жаза баслады. Фортепиано көп дауыслы болғаны ушын және де көпшиликке белгили болып, бир ўақыттың өзінде нама хәм гармонияның түрли регистрлардан пайдаланып атқарыу имканиятын берди. Талантлы атқарыушылар түрли көрик-таңлау, фестиваллар шөлкестиріп, фортепианоның айрықша имканиятларын көрсетти. Бул саз әсбап дәретилиуи жәхән музыка тарийхында үлкен жаңалық болды. Солардан, 1855-жылы Нью-Йорк

қаласындағы “Стейнвейн хәм уллары” фирмасы К.Г.Шрөтер, И.А.Зильберманн, И.А.Штайн, И. К. Цумпе, А.Беккерс, С.Эрар, Ю.Блютнер, Дж.Бринсид, Я.Беккер, Г.Лихтенталь, Шредер сыяқлы ойлап табыушыларды бирлестиріп заманагәй фортепиано моделин ислеп шығады. Концерт хәм камер роялының жаратылуы өзгеше бир жаңалықтардан бири болды. Әсте-ақырынлық пенен Германия, Россия, Чехиядағы музыка фирмалары музыка сазының көринисин, бийиклигин, реңин, орта (үшінши) педаль қойылуы сыяқлы өзгеріслер менен фортепиано хәм роялларды ислеп шықты.

Фортепиано - жоқары хәм орта арнаулы оқыу орынлары студент жасларының барлық қәнигеликтері ушын керекли саз әсбабы болып есапланады.

Фортепиано ([итальянша](#): *форте* - күшли хәм *пиано* - күшсиз, әстен) - роял фортепианоның улыўма атамасы болып есапланады, рояль көбинесе сахналарда атқарылады. Себеби, рояль қақпағы ашып қойылуы есабынан, музыкалық сестің қаттырақ шығып еситилиуине әхмийетли.

XVIII әсир басында Б.Кристофори ([Италия](#)), Ж.Мариус ([Франция](#)) хәм К.Г.Шрөтер ([Германия](#)) тәрәпинен ойлап табылған. Кейин фортепиано механизми хәм формасы А.Штейн, И.А.Штрейхер (Австрия), А.Беккерс (Лондон), С.Эрар (Париж) хәм басқа усталар тәрәпинен қурамаластырылған. Сес клавишларын басыу арқалы кийиз қапланған ағаш шөккишлер менен сым тарларға урыу нәтижесінде пайда болады. Клавесин хәм клавиордтың динамикасы өзгеріушеңлиги (сәйкес, күшли фортеден әсте-ақырын пиано дәрежесине өтиу имканиятлары) менен парықланады (атамасы соннан келип шыққан). [2.]

Фортепиано ушын дәслепки шығармалар Вена классик ўәкиллери: И.Гайдн, В.А.Моцарт, Л.Бетховен хәм басқалар тәрәпинен дәретилген. Фортепиано өзиниң атқарыу техникасы хәм көркемлик имканиятлары арқалы Европа көп дауыслы музыкасында тийкарғы жеке атқарыушы хәм үндеули (концертмейстер) саз сыпатында кең орын алған. И.С.Бахтың атағы хәм малика Шарлоттаның қызығыушылығы фортепиано әсбабына жәмийеттеги орнын табыуға жәрдем берди.

XIX-XX әсирлер даўамында Европа хәм Шығыс Америкада да раўажланып барды. Бул раўажланыу фортепианоның әхмийетин кең дәрежеде арттырды. Себеби, хәр қандай

шаңарақлар фортепиано эсбабын сатып алыу хэм бул сазда өзлери қатарында перзентлерин оқытыу имканиятларына ийе болды. Фортепиано сол қатарында басқа мәмлекет шөлкемлеринде кең тарқалды.

XVI-XVIII әсирлерде Европаның көплеген мәмлекетлеринде фортепиано көркем өнери жоқары дәрежеге көтерилген. Фортепиано атқарыушылар дәрәтпелери тек ғана жоқары илимий тәжирийбеде емес, бәлким күшли оркестр концерт дәрежелеринде атқарып келген. [3.] Хәр бир миллеттин материаллық раўажланыуы, қандайда бир дәўирге тийисли болыуына қарамастан, усы халықтың экономикалық, илим-пән, әдебиат тараўларында ерискен жетискенликлери менен беккем байланыслы. Хәр бир халықтың руўхый раўажланыуы болса, бәринен бұрын оның улыўма дүньялық мәдениятқа деген қосқан үлеси менен қәдирленеди. Әйне сол көз-қарастан өзбек, қарақалпақ хэм тағы басқа туўысқан халықлар, Орта Азия халықлары менен биргеликте, жәхән илим-пәни хэм мәдениатының раўажланыуына үлес қосып келмекте. Классикалық музыка көркем өнери жүдә бай хэм көп жанрлы есапланады. Әлбетте, халықлардың үрп-әдетлерине тийкарланған музыкалық мәдениаты турмыс тәризине айланған болып, турақлы даўам етип келген. Дүнья музыка саз эсбаплары арасында жүдә қолайлы, универсал хэм мүмкиншилиги бай музыка саз эсбабы - фортепиано болып табылады. «Соны жақсы түсинип алыу керек» - деп жазған еди Г.Г.Нейгауз, - музыканы хэм музыка саўатын үйрениу улыўма мәдений жумыс болып, бунда фортепиано ең жақсы, теңи жоқ қурал болып есапланады. Тилди, жәмийет ҳаққындағы пәнди, математика, тарийх, тәбияттануы хэм басқаларды үйрениуде материаллық база хэм мәденият хәр бир инсан ушын мәжбүрий болып табылады. «Маған қалса, орта мектепте фортепиано арқалы мәжбүрий музыка тәлимин енгизер едим». [4.] Музыка саз эсбабын шертиу, бул жумысты, хәттеки балалар үйренип шерте билиуи де дәрәтәушилик искерлик болып табылады. Ол атқарыушыдан тек арнаўлы бир көнликпе илимий тәжирийбелерди емес, бәлким активликти, мақсетке умтылыуды, дыққат итибарлылықты хэм дәрәтәушиликти талап етеди.

Музыка атқарыушылығы балаларда бәркамаллыққа ерисиу, сулыўлықты түсинип жетиу қызығыушылығын пайда етеди. Музыка шығармасындағы көркем образлар болса оларда эстетикалық сезимди өзлестиреди,

оларға барлық инсаний кеширмелерин жақсылау, түсиниуде жәрдем бередиди. Оқыушылар хәр қыйлы музыка дәрәтпелери үстинде ислеуде арнаўлы бир дүньяға көз-қарасларында сәўлеленген турмыста жасау мүмкиншилигине ийе болады. Сол кеширмелер менен бирге белгилли руўхый-эстетикалық түсиниклер да пайда болады. Б.М.Тепловтың пикиринше-көркем тәрбияда яғный сонысы да зәрүрлиги, бир көркем өнердеги «жумыслар» көркем өнердин басқа түрлериндеги көркем қәбилетлердин қәлиплесиуине үлкен жәрдем бериуи мүмкин. Оқытыушы хэм оқыушыларды көркем билимлер қанша көп болса, олар хәр түрли, көркем өнер шығармасындағы образларды сонша толық хэм терең түсиниулериди хэм билиулериди мүмкин. Көркем өнер менен тиккелей әмелий шуғылланыудың өзи де күтә үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе болады. Атқарып атырған образларға хэм олар арқалы ўақыялардағы хәдийселерге, сезим хэм кеширмелерге эстетикалық мүнәсибет, оқыушыларды эстетикалық тәрбиялаудың ең тиккелей хэм актив жолы болып табылады. Жоқары оқыу журтындағы тәлим хэм тәрбия, заман талапларға жуўап беретугын хэм әмелий искерликти баслаудан-ақ, оның табыслы болыуын тәмийинлейтуын сапаларға ийе болған қәнигелерди жетистириуи керек.

Тарийхқа нәзер тасласақ, фортепиано көркем өнериди классицизм дәўиринде пайда болып, қәлиплесе баслаған хэм фортепиано эсбабы жаратылған. И.С.Бах хэм оның шәкиртлери клавир музыкасы ушын биринши үлгилерди жаратты. Гайдн, Моцарт, Бетховенлардың фортепиано атқарылыуы бул саз эсбабтың кең тарқалып барыуында зәрүрли орын тутты. Лондон хэм Вена мектеплери қәлиплести. Клементи хэм Гуммел атқарыушылығының гүллениуи, өз гезегинде Париж мектеби де пайда болып, Калкбренер хэм Талберг дәрәтәушилик үлгилери тарқалды. Соның менен бирге, Черни атқарыушылық укыбы мектеп қәлиплести хэм бүгинги күнде де бул үлгилер фортепиано атқарыушылығының тийкарғы мектеби есапланады.

Романтизм дәўиринде де фортепиано атқарыушылық өнериди және де гүллене баслады. Австрия хэм Германия романтизмине Европаның барлық дәрәтәушилери ересе баслайды. Шуберт, Вебер, Мендельсон, Шуман сыяқлылардың фортепиано атқарыушылығы мәдениаты тарийхына айланды. Шопен хэм Лист - атқарыушы хэм

педагог сыпатында дүньяға танылды. Олардың фортепиано атқарыўшылығынан үлгилер дүньяның ең шебер сазенделери репертуарларынан орын алды. Музыка оқытыўшысының курамалы кәсиби бир неше музыка қәнигеликлерин өз ишине алады. Педагогикалық теорияны, тәжирийбелерди анализ ислемай, заманагөй оқытыўшы таярлаўдағы бар болған әмелиятты анализлемей хәм улыўмаластырмай, бул тараў оқытыўшысының көринисин терең сәўлелендирип болмайды.

Қәнигеге қойылатуғын талаптардың арнаўлы бир системасы сыпатында, болажақ музыка оқытыўшы инсанды қәлиплестириўдиң бағдарламасы хәм жолларын жетилистириў имканиятын береді. Жоқары оқыў орынлары, орта арнаўлы, музыка мектеп хәм улыўма билим беріў мектептеринде музыка оқытыўшының тийкаргы мақсети - оқыўшыларды көркем хәм этика-эстетикалық тәрбиялаў, оларда музыка мәдениатын структурасын табыў арқалы инсан руўхый қәлиплестириўден ибарат есапланады. Сол себепли де музыка тәрбиясы жас әўладты уйкаслықта кәмал таптырыўдың зәрүрли факторы есапланады.

Музыка менен шуғылланыў көркем өнерди түсинип жетиў искерлиги болып, бир қатар факторларды өз ишине алады. Ол идеологиялық пикирди өзлестиреди, инсандағы қызығыўшылықтардың психологиялық мақсети хәм бағдарларын белгилейди, социаллық кейпийтты пайда етеди. Балалар музыканы түсиниўи ушын музыка тилиниң руўхый хәм форма жасаўы қәсийетлерин билиўлери, арнаўлы бир дәрежеде раўажланған музыкалық (сес бәлентлиги, тембри, музыканың гармониялық, динамикалық қәсийетлерин тусинип жетиў, лад хәм ритмди сезиў, музыканы еслеп қалыў) б қәбилетке музыканы түсиниў хәм атқарыўшылық илимий тәжирийбелерине ийе болыў жумыслары зәрүр. Музыка оқытыўшысының искерлиги тек музыка сабақлары өтиўи менен шегараланбайды. Оның ўазыйпасына музыка кешелери хәм таңлаўларды таярлаў хәм өткеріў, материаллық саяхатлар шөлкемлестириў, музыка хәм театр тараўларыдағы жаңалықлар менен оқыўшыларды үзликсиз таныстырып барыў сыяқлы искерлик жумыслар киреди.

1. Тәлим-тәрбия процесиниң барлық бөлимлерин белгилеў: шөлкемлестирилген-мазмунлы жумыс (музыка бойынша тәлим хәм тәрбия жумысларын мазмунын таңлаў)

2. Тәлим - тәрбия процесинде оқытыўшының оқыўшылар менен байланысы, жәмийетшилик менен өз-ара бирлиги.

3. Тәлим-тәрбия процесиниң режесин әмелге асырыўға тийисли шөлкемлестирилген жумыслар (ўазыйпаларды анық баянлаў, оқыўшылар искерлигин хәм тәлим тәрбия процесиниң басқа формаларын шөлкемлестириў)

4. Хәр бир оқыўшының үзликсиз өсип барыўы хәм жәмәттиң раўажланыўын алдыннан көре билиў, ул-қызларды улыўма (хәм де музыкалық) кәмал таптырыў ўазыйпаларын белгилеў хәм избе-из әмелге асырыў.

5. Оқыўшыларда жәмийетлик әҳмийетке ийе қәдириятлардың арнаўлы бир системасын, мүтәжлик, қызығыўшылық, көз-қарасты қәлиплестириўге, искерлик хәм дүньяға көз-қарасы.

6. Педагогикалық искерлик оқытыўшыдан төмендегилерди талап етеди:

а) оқыўшылардың қәбилетлерин музыкаға қызығыўшылықтарын, музыкалық билимлерин, олардағы дәретиўшилик көнликпе хәм илимий тәжирийбелерди өзлестириўлери динамикасын үйрениў;

б) оқытыў усылларын үйрениў, нәтийжели усылларды хәм де оларды жетискенликлерин қолланыў шараятларын анықлаў;

в) методик қолланбалар хәм изертлеўлерди үйрениў (оларды сын, анализлеў, баҳалаў);

г) өзиниң хәм басқа оқытыўшылардың унамлы хәм де унамсыз тәжирийбелерин анализ етиў, жумыстың нәтийжели усыллары хәм формаларын улыўмаластырыў хәм де олардан өз әмелиятында пайдаланыў;

д) үзликсиз түрде педагогикалық бақлаўлар хәм тәжирийбелер өткеріў. Музыка оқытыўшыға зәрүр болған уқыпты, жетискенликлерди өзлестириў ушын оқытыўшылық, артистлик хәм музыкант қәбилетлери уйкаслықта болыўы зәрүр.

Дүнья музыка мәдениаты хәм Өзбекстан, Қарақалпақстан музыка мәдениаты, сол орында ең жетилискен тарийхый түбирлерине ийе болған халық музыкалары хәм де музыка билиминиң раўажланыўы, оның айырым тараўлары, жанрлары, музыканы тәлим-тәрбиялық тәрәплери көрсетилген көплеген илимий изертлеўлерди көремиз. Әмелдеги тәлим системасының барлық буўынлары ушын сабақлықлардың жаңа формалары жаратылды хәм оларды үзликсиз түрде жетилистириў жумыслары избе-излик пенен даўам етип атыр.

Музыка тәлими процесинде халқымыздың миллий қәдириятлары, үрп-әдетлери, дәстүрлери, миллий музыка мийраслары хәм қосықларынан кең пайдаланыўымыз зәрүр. Жасларды этикалық хәм эстетикалық рухта тәрбиялаўда халық музыка мәдениатынан пайдаланыўымыз зәрүр екенлигин әне усының менен түсиндирме бериўимиз мүмкин, халық тарийхын ҳәрекетлендириўши күш болып табылады, көркем өнердиң барлық түрлерин, сондай-ақ музыка көркем өнерин де тәмийинлейтуғын турмыстағы даналықтың,

етикалық жанлы дереги болып табылады. Солай екен, музыка тәлиминиң жаңа принциплерин, сабақ усылларын ислеп шығыўда халық қосықларына айрықша итибар қаратыў керек. Биз Өзбекстан хәм Қарақалпақстанда исленген дәслепки музыка сарайларын олардың усылларын, жағдайын үйрениў менен бир ўақыттың өзинде гәрезсиз халқымыздың музыка тәлиминиң раўажланыўын үйрениўимиз және оны раўажландырыўдың жаңа усыл хәм қуралларынан үнемли пайдаланыўымыз керек деп ойлайман.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Воспитание пианиста в детской музыкальной школе / под ред. Б.Е. Милича. – К.: Мистецтво, 1964. – 220 с.
2. Милич Б. Воспитание ученика-пианиста в 5-7 классах ДМШ / Б. Милич. – К.: Музична Україна, 1982. – 86 с.
3. Щапов А.П. Фортепианный урок в музыкальной школе и училище / А.П. Щапов. – М.: Классика – XXI, 2001. – 176 с.
4. Маклыгин А.Л. Импровизируем на фортепиано. Фактурные рисунки: учеб. пособие для музыкальной школы / А.Л. Маклыгин. – М.: Престо, 1999. Вып. 2. – 32 с.

РЕЗЮМЕ. Фортепиано пәни сабақларында мектеп оқыўшыларының дәретиўшилик активлигин қәлиплестириў методлары, усыллары хәм формалары көрип шығылады. Әсбапта атқарыўшылықты үйрениўдиң дәретиўшилик процеси оқыўшылардың билим алыў қызығыўшылықлары хәм мүтәжликлерин есапқа алған ҳалда әмелге асырылыўы, жеке шахстың айрықшалығына, оның дәретиўшилик қәбилетлерине, атқарыўшылықтың техникалық көнликпелерин раўажландырыў дәрежесине, топланған атқарыўшылық тәжирийбесине, тезаурусына қарай моделлестирилиўи айтылады.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются методы, приёмы и формы формирования творческой активности школьников на уроках фортепиано в детской музыкальной школе. Подчёркивается, что творческий процесс обучения игре на инструменте осуществляется с учётом познавательных интересов и потребностей обучающихся, моделируется в зависимости от индивидуальности личности, её творческих способностей, уровня развития технических навыков игры, накопленного исполнительского опыта, тезауруса.

SUMMARY. The article discusses the methods, techniques and forms of the formation of creative activity in older schoolchildren in piano lessons at a children's music school. It is emphasized that the creative process of learning to play the instrument is carried out taking into account the cognitive interests and needs of students, is modeled depending on the personality of the person, her creative abilities, level of development of technical skills of the game, accumulated performing experience, thesaurus.

ДЖАКОМО ПУЧЧИНИ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТИЎШИЛИК ЖОЛЫ (1858-1924)

М.Б.Насыров – *үлкен оқытыўшы*

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлери: дөретиўшилик активлик, опера, музыка тарийхы.

Ключевые слова: творческая деятельность, опера, история музыка.

Keywords: creative work, opera, history of music.

Итальян операсы композиторы, органист, хормейстер Джакомо Пуччиниди соңғы уллы опера композиторы деп атайды. Оның дебют операсы Вердиниң «Фальстаф» операсы менен бир айда презентациясы болып өткен. Соның менен бирге, белгили уста театрдың айрықша сезимине ийе болып, опера музыкасы хәм оның хәрекетти де әлбетте бир пүтинликте болыўы хәм шығарманың бирден-бир үнлеслиги гармониясына бойсыныўы керек, деп есаплады. Базы бир изертлеўшилер Пуччини Вердийден кейин ең уллы итальян опера композиторы деп атайды. Джакомо Пуччини жоқары хәм мазмунлы турмысты жасап өтти. Оның тәғдир жолларында трагедия да, күлкили ўақыялар да, қайғылы жағдайлар да болып өткен. Қадаған етилген муҳаббат, өлим қәўпи, тәғдир тураксызлығын жеңип өтиў - булардың хәммеси Пуччинидиң өмиринде бар еди.

Қәхәрли офицерлер, жаман нийетли маликалар, қыянеткер полицияшылар, қызғаншақ опера қосықшылары сыяқлы персонажлар оның операларында көп екенлиги бийкарға емес, Джакомо Пуччини көз алдындағы өзлерин өлим шегарасына алып барған белгили зыянкес-принцесс Турандот, бийазар хәм бойсыныўшы Баттерфляй ханым образлары өмирде өз прототиплерине ийе.

1858-жылы Италияның Лукка қаласы, Пуччинилер музыкантлар династиясы болған Микеле Пуччини хәм Альбина Маджилар шаңарағында туңғыш перзент дүньяға келди. Оған ата-бабалары хұрметине Джакомо Антонио Доменико Микеле Секондо Мария деп ат қойды. Джакомо 5 жасқа толғанда әкеси Микеле Пуччини хәмиледар хаялы хәм Джакомодан басқа және 6 қызын жетим қалдырып, мезгилсиз қайтыс болады. Шаңарақтың тийкарғы үмити хәм тәрбиясы 5 жасар Джакомо болды. Альбинаның әжағасы Фортуна Маджи капелла жанында органист хәм басшы болып ислейтуғын еди, оннан тысқары музыка лицейинде оқытыўшылық

еткен хәм Джакомоның биринши устасы болған еди.

Жас Джакомоны Луккадағы музыка мектебине оқыўға береді. Муғаллимлер мудамы сабырлы хәм қулаксыз Джакомодан арыз ететуғын еди. 10 жасында Джакомо ширкеў хорында қосықшы, органист болып жүрген ўақытларында орган трубаларын бузып, металлоломға тапсырады, оннан түскен пулларға сигарет сатып алар еди, орган трубалары жетиспеўшилигин билдирмеслик хәм жүз берген урлықты бекитиў мақсетинде органда жазылатуғын гимн намаларының аккордын қайтадан басқаша жазар еди.

1876-жылы оның келешегин түп-тий-карынан өзгерткен ўақыя жүз берди. Бир-еки дослары менен олар Вердиниң «Аида» операсын тыңлаў ушын Луккадан Пизаға шекем дерлик 40 километр жол басып өтеди. Усы ўақыттан баслап Джакомо оның кәсиби музыкалы театр, опера екенлигин түсинди.

Верди сыяқлы, Пуччини де Милан консерваториясына оқыўға тапсырған ўақтында жасын шеклеў машқаласына дус келди, бирақ Вердиден өзгеше, оның қәбилети қанаатландыралы деп табылды хәм 1880-жылы Пуччини Милан консерваториясына қабыл етиледи. Оқыў төлемин олардың шаңарағына ғамхорлық еткен үлкен ағасы Николао Черу төлейди. Төрт жыл даўамында Пуччини Милан консерваториясында билим алды. 1882-жылы бир актли опералар таңлаўында қатнасты. Биринши сыйлықты қолға киргизе алмаған оның «Виллислар» операсы 1884-жылы Дал Верма театрында қойылған. Бул опера партитураларды баспадан шығарыўға қәнигелескен абырайлы баспахана

басшысы Джулио Рикордидиң итибарын тартты. Рикорди Пуччиниге жаңа опера ушын буйыртпа берди. Бул «Эдгар» операсы еди.

Оның 1893-жылы жуўмақланған үшінши операсы «Манон Леско» үлкен табысқа еристи. Рихард Вагнердиң айқын тәсирине карамастан, Пуччини таланты усы операда дерлик өзиниң әжайыплығы менен көринди. Тап усы опера Пуччинидиң либреттистлери Луизи Иллика хәм Жузеппе Жакоза менен жумыс баслағанлығын аңлатады.

Пуччинидиң гезектеги Анри Мюрже романы тийкарында жазылған «Богема» операсы Пуччиниге дүнья көлеминде даңқ, атақ келтирди. Соның менен бирге, Ружеро Леонкавалло тәрәпинен тап усы атамдағы хәм тап усы романға тийкарланған опера жазылған еди, нәтийжеде еки композитор ортасында карама-қарсылық жүзеге келди хәм олар қатнасықты тоқтатты.

Миланда Джакомо музыка баспаханасы Джулио Рикорди менен танысады, ол сол ўақыттан берли оның дерлик барлық шығармаларын басып шығарған. Оның биринши операсы узақ күтилген табысынан бир ярым ай өткеннен кейин, үйинен қайғылы хабар келеди - композитордың анасы Альбина Маджи ханым рак кеселлигинен қайтыс болған еди. Улының белгили композитор болып жетисийінде хеш нәрсени аямаған Альбина ханым Джакомо ушын жүдә қәдирли еди. 1886-жылы декабрьде болса Джакомониң баласы Антонио туўылды. Оның анасы Эльвира Бонтури Луккалы саўдагерге үйленген болып, оның әлле қашан-ақ бир қызы хәм бир баласы бар еди. Эльвира Бонтури күйеўин таслап, өзи менен қызы Фосканы алып кетеди хәм баласы Ренатоны болса атасына қалдырады.

Балалы болған бул еки жуплықты Пуччинидиң апасы үйине қабыл етти. Бирақ Луккадағы жағдай аўырласып, белгили Пуччинидиң турмыс қурған хаял менен ызамсыз қатнасықлары пүткил қалада тартысқа себеп болған еди. Хәттеки Джакомонның Черу ағасы да консерваториядағы оқыўға киргизилген пулын қайтарыўды талап етти. Тилекке қарсы, Пуччинидиң гезектеги операсы әўметсизликке ушырады. Ижараға алынған квартиралар этирапында айланып жүрген жыллары тек 1891-жылы, композитор Торре-дель-Лагодағы вилланы ижараға алып, кейин-ала оны сатып алғанында ижара үйлерине көшип жүриў әўерегершилиги жуўмағына жетти. 1893-

жылы, «Манон Леско» операсының үлкен табысынан соң, Пуччинилер шаңарағы мүтәжликтен қутылды, енди олар қымбатлы сатып алатуғын дәрежеге жетискен еди. Мысалы, композитор ең сүйикли машиналарын сатып ала баслады. Арадан 17 жыл өтип, 1904-жыл январь айында Эльвираның күйеўи қайтыс болғаннан кейин, Пуччини хәм Эльвира Бонтури некелерин ызамлы дизимнен өткерди. Бул дәўирге шекем болса Пуччинидиң баласы Антонио анасының биринши турмыс жолдасы фамилиясында болған.

Әсир басында Джакомо Пуччини дүньядағы ең белгили композиторға айланды, оның опералары 4 континентте атқарылған. Маэстро Египет хәм Уллы Британия, АҚШ хәм Аргентина, Уругвай хәм Венгрияда өзиниң опералары көргизбесине барды.

ЭЛЬВИРА, МЕНИҢ ЖҮРЕГИМ ЖАНБАҚТА!

Анасы Альбина Маджи ханымның қайтыс болыўы себепли Луккаға қайтқан Пуччинидиң жерлеў мәресимин өткерди, апа-сиңдилерине тәселле берди, мал-мүлкин сатып жиберди. Миланның дослары Пуччинидиң Миланға қайтып келмей атырғанлығына хайран қалар еди. Джакомо Пуччини өзиниң классласы болған Нарциссо Жеминьянидиң өмирлик жолдасы, оқымыслы, бәрқулла сулыў кийинген Эльвира Бонтури Жеминьяни сүйип қалған еди. Луккалы саўдагер Нарциссо Жеминьяни Пуччинидиң өмирлик жолдасына фортепианодан сабақ беріў ушын жаллаған еди. Нәтийжеде, композитор хәм ерли хаял бир-бирин сүйип қалды.

Тәбийғый түрде, өсекшилер ушын бул қатнасықлар үлкен азық болды. Апа-сиңлиси Пуччинилер оннан шаңарақтың абырайына дақ түспеслигин сорайтуғын еди, Пуччини болса күнделикли гәпке бойсынбайтуғын еди. Күнлер өтип, Эльвира хәмиледар болды. 1886-жылдың гүзинде үлкен жәнжел басланды, ашық-машықлар қаладан қашып кетти. Эльвира Бонтури баласы Ренатоны гәзепленген күйеўине қалдырып, қызы Фосканы өзи менен бирге алып кетти. Неке анты үрп-әдетлерин қорғаўшы Лукка қаласы қорқынышлы жағдайда еди. Пуччинидиң апа-қарындастары шерменделиктен өзлерин қаяққа қоярға жай таба алмай қалды. Өзи де үлгили минез-қулыққа ийе болмаған, гәзепленген Нарциссо Жеминьянидиң қорқытыўлары еки ашық-машықларды турақлы жасаў орынларын өзгертиўге мәжбүр ететуғын

еди. Ақырында, арадан 17 жыл өтп, 1904-жылы Нарцисо Жеминьянидің қайтыс болғаннан кейін, Эльвира Бонтури жесирге айланды хэм Пуччини менен некесин рәсмий дизимге алды.

Барлық қызығыушылықлар, нызамсыз улының тууылыуы, тууысқанлары менен болған шексиз тартыслар Пуччинидің кейинги операсының пайда болыуын кешиктирди. «Эдгар» операсы тек 1889-жылы көрсетилгенде ғана, бул операдан тамашагөйлердің кеули толған хэм хеш қашан қайта тикленбеген еди. Баспахана басшысы Джулио Рикорди болса Пуччиниден бас тартпады. Ол оған және жаңа опера ушын буйыртпа береді хэм композитор «Манон Леско» операсы үстинде ислей баслайды.

Тынышлық хэм жалғызлық излеп, Пуччини теңиз бойындағы Торре-дель-Лаго ауылында жасауды макул көрди. Ол тынышлықты, жалғызлықты хэм балық аулауды жақсы көретуғын еди. Ал Эльвира болса, керисинше, шауқымлықты, қызғын қала турмысын жақтыратуғын еди.

«Манон Леско» операсының презентациясы 1893-жылы болып өтті хэм бул Пуччини дөретиушилигиндеги биринши табысы еди. «Манон Леско» операсынан кейін, 1896-жылы және де мазмунлы «Богема» хэм 1900-жылы «Тоска» опералары пайда болды. Опера авторы ушын қаржы дәрәя сыяқлы ағады хэм Пуччини оларды қалай жумсауды билетуғын еди. Ол эжайып костюмлар, шляпалар хэм аяқ кийимлер сатып алады, бири екіншисинен қолайлырақ жайлар курады, машиналар менен байланыслы барлық нәрсени жақсы көргени ушын хәуесли автомобильшиге айланды.

Мақсетке мууапық, пул хэм табыс Эльвираны кууандырыуы керек еди, бирақ хеш нәрсе оған жақпайтуғын еди. Турмыстың қыйыншылықлары хэм тууысқанлары менен болған тартысулар Эльвираны ашыушақ хэм қызғаншақ хаялға айландырды.

Бул уақытқа келип Пуччини өзи атаған «Киши бағларым» жеке жумысы менен шуғылланыуды баслады, «киши бағларым»дағы гүллер гүллеп-жаснап атырған «Манон Леско», «Богема», «Тоска» операларының тийкарғы рольлерин атқарыушы қосықшылары болып, олар Хариклея Даркле Сезира Феррари еди. Эльвира Бонтуридің қызғаныуы ушын себеп бар еди. 1900-жылы Пуччини Коринна атлы жас хаялды сүйип қалды. Коринна қосықшы емес, ал 20 жасар хуқық оқытыушысы болып,

Пуччини менен поездта танысқан еди. Айырым мағлыұматларға қарағанда, Пуччини өзи хэм шаңарағы жасайтуғын алыс Торре-дел-Лаго шетки ауылынан сырлы бир үй сатып алып берген екен.

Мери Жейн-Матцтың Пуччини хакқында жазған биографиясында Коринна бойдақ болған Пуччиниге меҳир-муҳаббатқа толы, тыныш өмир үмитиу берип, турмыс курыу усынысын берген. Эльвира менен ортасындағы турақлы тартысулардан шаршаған Пуччини, Кориннаға үйлениуі мүмкин еди. Бул қатнасықлардан хабардар болған Эльвира, баспахана басшысы Рикорди, хэм Пуччинидің апа-сиңдилери Пуччиниди Кориннадан уаз кешип, Эльвираға үйлениуге көндириуге хәрекет етті. 1903-жылдың бәхәр айларында Пуччинидің досты Луизи Пьери арқалы Кориннаға мүнәсибетлери үзилгенлиги хакқында хабар береді, мүнәсибетлердің өз-ара тартысуы бираз уақыт дауам етті, өз нәубетинде Коринна Пуччинидің муҳаббат хатларын дәлиллеп, судқа дауа арзасын береді. Ол дәуірлерде кәуип-кәтер ауыр болып, Пуччини альтернатив сыпатында Швейцарияға қамаққа жиберилиуі мүмкин еди. Ортаға түскен көплеген Пуччинидің дослары, адвокатларының жәрдемінде Коринна жағдайын материаллық қаржы тәрәпинен шешиу усынысына келисим береді.

Бир уақытлары Пуччини менен Эльвира, баласы Антонио хэм шофёры менен думанлы кеште машинада кетип баратырғанда шофёр бурылыуды сезбей қалды, машина салмаға түсип, аударылып кетти. Эльвира менен Антонио жеңил жарақатланған, шофёр болса аяғын сындырып алған еди. Пуччини болса хеш жерден табылмады. Ақыр-ақыбет есин жоғалтқан композитордың аяғы езилип, машина астынан табылған. Шақырылған шыпакер композитордың аяқ сүйеги сынғанлығын айтқан. Пуччини көп ай дауамында төсекте жатты хэм кейін өмиринің ақырына шекем хаса менен жүрди.

1909-жылы болса күтилмеген аянышлы уакыя жүз берди. Пуччинилер шаңарағының хызметкери Дориа Манфреди өз жанына қастыянлық қылған. Бундай хәрекетке Эльвираның хызметкер қыз хэм өмирлик жолдасы менен мүнәсибетлери хакқындағы гүманлары себеп болған еди. Автомобиль авариясынан кейін өзине келип атырған Пуччини ушын 16 жасар, жәрдемге мүтәж шаңарақтың қызы болған Дориа Манфредийди хызметкер сыпатында жумысқа жаллайды.

Пуччинилер шаңарағында хызмет ислеп атырған қыз бир күнлери Эльвираның қызы болған Фосканың басқа бир еркек пенен болған ышқый қатнасына тосыннан гүә болады, сырын билип қалған хызметкерден қутылыу ушын Фоска анасы Эльвираға «хызметкер Дориа хэм өгей атасы Джакомолар арасында ышқый қатнасық бар екенлиги» хакқында өтириклерди айтып анасының мийин зэхәрлеуді баслайды. Пуччини саўалып кеткеннен соң, Пуччинилер шаңарағында хызмет етиўди даўам етип атырған Дориа Эльвира ушын күйеўиниң кеўилин аўлап атырған мэккар, гүманлы шахсқа айланады. Эльвира хызметкер қызға күн бермейтуғын еди, хәр бир жумысында оны маскара қылып күлетуғын еди хэм бир күни оны жумыстан босатып, қуып жиберген еди, Бундай зулымлықларға шыдай алмайтуғын Дориа 1909-жылдың 23-январь айында қурамында зэхәрли затлар болған дәри затларын ишип, 5 күн қыйналып, қайтыс болды. Олиминен алдын анасына «Мени мыш-мышлар өлтирди, бирақ мен айыпсызбан» деп жан берди. Тексеріу нәтийжелери Дорианың еркеклер менен байланысы болмағанлығы хэм пәк екенлиги анықланғаннан кейин, қыздың анасы хэм ағалары Эльвираны өтирик айтқаны хэм жала ушын судқа берди. Суд жуўмағына бола Эльвира айыплы деп табылды, ол 5 айға қамақ жазасына тартылды. Хызметкер қыздың шаңарағы менен болып өткен көплеген сөйлесіулер нәтийжесинде, усы жәнжелди сапластырыу ушын Пуччини хызметкер қыздың шаңарағына үлкен муғдарда компенсация пул төледи. Усы ўақыттан кейин ол көп ўақытқа шекем өзине келе алмады.

1921-жылы композитор шаңарағы менен Виарежодағы жаңадан қурылған вилласына көшип өтті хэм еки жылдан кейин композиторда тамақ исиниўиниң дәслепки белгилери пайда болды. 1923-жылдың ақырында Тоскана сигарасы хэм сигаретлерин жақсы көретуғын Пуччини тамақ аўырыўынан арыз ете баслады. Оған тамақ рақы диагнозы қойылған хэм шыпакерлер Брюссельде жана экспериментал емлеу, радиотерапияны усыныс еткен.

1924-жыл ноябрь айында Пуччини баласы басшылығында рак кеселлигине қарсы соңғы терапиясын алыу ушын Брюссельге барады. Операция үш ярым саат даўам етті, кейинги күнлерде маэстро зорға сөйледи, ол журнал оқыды хэм гейде бир нәрсе жазды. 29-ноябрь күни Пуччини тосаттан есинен кетти хэм саат 11.30 да есине келмей қайтыс

болды. Онын өлими хакқындағы хабар Римде «Богема» операсы атқарылып атырған ўақытта жетип келди, опера атқарылыуы тоқтатылып, Шопенниң «Мотам маршы» атқарылды. Джакомо Пуччини Миланда жерленди, жыллар өтип, композитордың мазары Торodel-Лаго қалашасындағы Пуччини вилласына алып өтилди.

Джакомо Пуччини хакқында қызықлы фактлер:

Пуччини «Мадам Баттерфляй» операсын өзиниң ең сүйикли операсы деп билген, «Манон Леско» операсы болса оның екінши сүйикли операсы есапланады.

Пуччини дүньяда ең көп атқарылған опера композиторлары арасында Верди хэм Моцарттан кейин үшінши орында турады. Оның ең белгили шығармасы «Богема» 4-орында туратуғын опера болып табылады. Жәхән топ-10 лығында, сондай-ақ, «Тоска» хэм «Мадам Баттерфляй» опералары 5-6-орынларды ийелеген.

Заманластары тәрийипилегениндей, Эльвира Бонтури әжайып хаял еди, бирақ аўыр характерге ийе, қатал, гүманшыл, тез-тез ашыўшақ хаял еди, Пуччини болса керисинше жумсақ тәбиятлы хэм оптимист еди. Оны көрген заманластары шырайлы, бийик бойлы, кең ийинли, жағымлы жумсақ даўыслы хэм бәрқулла сулыу кийинген деп есаплаған.

Пуччини автомобильлер ышқыпазы болып, оның үй гаражында 15 түрдеги автомобильлери бар еди.

Пуччинидиң соңғы «Турандот» операсы композитордың өлими себепли өз жуўмағына жетпеген еди хэм оны 1926-жылы Ф.Альфано ақырына шекем питкерди. 1926-жылы Италияның «Ла-Скала» театрында презентациясы болып өткен «Турандот» операсына дирижёрлық еткен белгили дирижёр Артуро Тоскани операның финалын алды, соңғы актте дирижёрлық таяқшаларын пульта қойып «Бул жерде маэстро Пуччини қәлеми өлим себепли жазыуды тоқтатқан» деп залдан шықты. Перделер жабылды, тамашагөйлер залы - суу қуйғандай тымтырыс еди. Бираз дем алғаннан соң, тамашагөйлер залды таслап кетти. Опера ертеңги күни толық көрсетилди.

Джакомо Пуччини опералары:

- 1884 - "Виллиси"
- 1889 - "Едгар"
- 1893 - "Манон Леско"
- 1896 - "Богема"
- 1900 - "Тоска"

- 1904 - "Мадаме Баттерфляй"
- 1910-жыл - "Батыстан келген қыз"
- 1917-жыл - "Ласточка"
- 1918-жыл - "Триптих"
- 1926 - "Турандот"
- «Виллислер» (итал. Ле Вилли), 1884. Бир акти опера премьерасы 1884-жылы 31-майда Верма, Милан театрында болып өтті. Альфонсо Карраның усы атамадағы суў таслары хаққындағы гүрриңинен.
- «Едгар» (итал. Эдгар), 1889. 4 акти опера премьерасы 1889-жылы 21-апрельде Милан қаласындағы «Ла Скала» театрында болып өтті. Альфред де Мюссенин «Ла Цоупе ет лес лёврес» пьесасы тийкарында
- «Манон Леско» (итал. Манон Лесцаут), 1893. Операның премьерасы 1893-жылы 1-февральда Турин қаласындағы Регио театрында болып өтті. Аббат Превонның усы атлы романы бойынша
- «Богема» (итал. Ла бохème), 1896. Операның премьерасы 1896-жылы 1-февральда Турин қаласындағы Регио театрында болып өтті. Анри Мюрженин "Спёнес де лавиенце де Бохеме" китабы бойынша
- «Тоска» (итал. Тосса), 1900. Операның премьерасы 1900-жылы 14-январьда Римдеги «Костанци» театрында болып өтті. Виктор Сардо «Ла Тосса» пьесасы тийкарында
- «Мадам Баттерфляй» (итал. Мадама Буттерфлей). Опера премьерасы 1904-жылы 17-февральда Милан қаласындағы «Ла Скала» театрында болып өтті. Девид Беласконың усы атлы пьесасы бойынша. Россияда опера «Чио-Чио-сан» аты менен де атқарылған.
- «Батыстан келген қыз» (итал. Ла фанциулла дел Ёест), 1910-жыл. Операның премьерасы 1910-жылы 10-декабрь күни Нью-Йорк қаласындағы Метрополитен опера театрында болып өтті. Д.Беласконың "Тхе Гирл оф тхе Голден Ёест" пьесасы бойынша.
- «Ласточка» (итал. Ла рондине), 1917. Опера премьерасы 1917-жылы 27-мартта Опера театрында, Монте-Карлода болып өтті.
- Триптих: «Плащ,» «Сестра Анжелика,» «Джанни Скикки» (итал. Ил Триттисо: Ил Табарро, Суор Ангелиса, Гианни Счисчи), 1918. Операның премьерасы 1918-жылы 14-декабрь күни Нью-Йорк қаласындағы Метрополитен опера театрында болып өтті.
- «Турандот» (итал. Турандот). Опера премьерасы 1926-жылы 25-мартта Милан қаласындағы «Ла Скала» театрында болып өтті. К.Гоццинин усы атлы пьесасы бойынша. Композитордың қайтыс болыуы мүнәсибети

менен тамамланбай қалған, 1926-жылы Ф.Альфано тәрәпинен тамамланған.

Жуўмақлап айтқанда опера - музыка, театр хэм визуал қабыл етиўди бирлестирген, тамашағөйди басқа дүньяларға өткерийге уқыплы болған өзине тән орталықты жаратыўшы көркем өнер. Италия веризминен баслап немец драмасы, француз романтизминен баслап, рус операларына шекем хәр бир бағдар өзиниң тәкирарланбас байлығы деп билемен. Дүнья көринислеринде өз дәўиринде белгили болыуы мүмкин болған шығармалар жаңлады. Жер шарының хәр бир мүйешинде өзиниң мәдений тамырларынан пайдаланып, дәстүрий опера шегараларын кеңейтип атырған атқарыўшыларымызды табыўымыз мүмкин. Заманағөй композиторлар классик көркем өнерди авангард пенен байланыстырып, жаңа түрлер, темалар хэм технологияларды изертлеп, жәмийеттиң әхмийетли мәселелери менен резонанс пайда ететуғын оригиналлықты жаратпақта. Опера бүгинги күнде тек ғана эстрада емес, ал идея алмасыў майданы болып есапланады. Көплеген фестиваллар тамашағөйлерди өзине тартып, әдеттеги сюжет хэм музыкалық формаларға жаңаша көз-қарас берийге ийтермелейди. Дүньяда опера мәдений көринисти байытып, тамашағөйлер жүрегинде өшпейтуғын из қалдырып, раўажланыўды даўам етпекте. Бүгинги күнде опера ең күтилмеген орынларда - өзине тән меканлардан баслап, ашық майданшаларға шекем ушырасады. Опера көркем өнери дәстүрий театр шеңберлеринен шығып, кең аудиториялар ушын қолайлы болмақта. Бул тәжирийбелер классикалық шығармаларды жаңа талқылаўларда, жаңа визуал шешимлер хэм заманағөй технологияларға толы болған орталықта жасларды өзине тартпақта. Заманағөй опералар, интерактив постановкалар хэм көп тармақлы жойбарлар сыяқлы тамашағөйлер менен өз-ара мүнәсибеттиң жаңа түрлери тамашағөйлерге әпиўайы бақлаўшы емес, опера тәжирийбесиниң бир бөлеги болыуы имканиятын береді. Сондай-ақ, опера көркем өнеринде глобалласыўдың әхмийетин атап өтиў керек. Түрли мәмлекетлердиң опера труппалары биргеликтеги жойбарлар ушын бирлесип, өзине тән мәдений алмасыўларды жолға қоймақта. Бундай кеңейген горизонтлар тамашағөйлерге түрли дәстүрлер хэм мәдений келип шығыўлар менен байланысларды тиклеў имканиятын береді, опера хаққындағы универсал тил сыпатындағы өз түсиниклерин байытады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Данилевич, Л. В. Джакомо Пуччини [Текст] / Л. В. Данилевич. - М.: Музыка, 1969 - 454 с.: ил., нота. (Жәхән музыка классиклери мәденияты).
2. Келдыш, Т. Г. Джакомо Пуччини. 1858-1924 [Текст]: Өмир хәм дөретиўшилиқ очерки: Жас эспиримлер ушын китап / Т. Г. Келдыш. - Л.: Ленинград, 1962 - 88 б.: ил.

Интернет сайтлары:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Пуччини,_Джакомо

<https://www.belcanto.ru/puccini.html>

ЖЫРАЎШЫЛЫҚ ХӘМ БАҚСЫШЫЛЫҚ МИЛЛИЙ МИЙРАСЫМЫЗ

К.А.Турдиев - доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты

Нөкис филиалы «Халық дөретиўшилиги» факультети деканы

«Бизиң хәўес етсе арзыйтуғын уллы тарийхымыз бар. Хәўес етсе арзыйтуғын уллы бабаларымыз бар. Хәўес етсе арзыйтуғын бийбаха байлықларымыз бар. Мен исенемен, несип етсе, хәўес етсе арзыйтуғын уллы келешегимиз, уллы әдебиятымыз хәм көркем өнеримиз де, әлбетте, болады»

Ш.М.Мирзиёв.

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халк кўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Хәр бир миллеттиң өзине тән руўхый дүньясы, миллий мәденияты, көркем әдебияты, сазы, сәўбети болады. Булардың хәр бири өз алдына ғезийне. Көп жыллық тарийхымызға көз жуўыртып карағанымызда ең әйемги дәўирлерден баслап-ақ, түркий тиллес халықлар бир-бири менен тығыз байланыста жасап, олардың әдебияты, мәденияты, саз-сәўбети бир-бирине жүдә жақын болып келгенлигиниң гүўасы боламыз. Қарақалпақ, өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен халықлары тәрәпинен дөретилген оғада терең мазмунлы дэстанлар, әдебий шығармалар, ойынлар, қосықлар, халық намалары х.т.б.лар өзине тән өзгешеликлерге ийе болып, олар усы халықлардың арзыў-әрманларын, мақсет-нийетлерин, үрп-әдет дәстүрлерин менен қайғы хәм қуўанышларын сәўлелендиреди.

Әсиресе, тарийхы узақ әсирлерге барып тақалатуғын қарақалпақ халқы өзиниң тәкирарланбас мәденияты хәм көркем өнери менен басқа халықлардан ажыралып турады. Бизиң эрамыздың биринши әсирине тийисли эжайып мәдениет естеликлердиң бири болған «Айыртап»нан Уд әсбабы, «Топыраққала»дан

(1946-жылы) «Арфа» шертип турған қыздың тасқа ойылған мүсини хәм 1947-жылы және сол жерден дуўтарға уқсас еки тарлы әсбапты ушлап турған қыздың мүсинин еслететуғын тасқа ойылған фрагментлердиң табылығы, халқымыздың сол дәўирлерде де үлкен музыка мәдениятына ийе болғанлығынан дерек береді.

Неше әсирлер бойы өз мәдениятын, әдебиятын, көркем өнерин ушығаның қыйқымындай сақлап қиятырған халқымыздың бақсышылық, жыраўшылық, қосықшылық, театр, хореография көркем өнерлери, улыўма қарақалпақ миллий көркем өнери хәм мәдениятының раўажланыўы, оның бүгин-гидей профессионал дәрежеге жетиўи узақ әсирлерге барып тақалады. Әлбетте, көркем өнер хәм мәдениет ҳаққында сөз еткенимизде бул тараўдың қаншелли бай хәм күдиретли күш екенлигин терең түсинемиз. Өйткени, хәр бир елдиң даңқын дүньяға танытыўда, хәр бир халықтың өзлигин аңлаўында оның миллий мәденияты менен көркем өнери айрықша орын ийелейди.

Биз төменде қарақалпақ мәдениаты хәм көркем өнериниң ажыралмас бөлеги болған бақсышылық хәм жыраўшылық жоллары хәм оның бүгинги күндеги хызмети хаққында азлы-кем сөз етиўди мақул көрдик.

Халқымызда «Саз бенен сәўбетти ялған деменлер, Адам ата биняд болғанда барды» деген қанаатлы гәп бар. Саз адамзаттың қанына сиңип кеткен ажыралмас бөлеги, адамзат жанының демеўшиси. Қарақалпақ халқы өзиниң бай фольклорына ийе болып, оннан халық қосықларының әлўан түрлери орын алған. Халық өзиниң ишки сезимлерин тек нама арқалы ғана емес, ал нама менен тексттиң бирикпеси болған қосықлар арқалы хәр тәрәплеме жеткерип бере алған. Қарақалпақ халық қосықлары әўладтан-әўладқа, атадан-балаға дегендей, шәкиртлер устаз қуўып, устаздан шәкиртке өтиў жолы менен бизиң заманымызға жетип келген. Халық баҳасыз дәретиўшиликти сақлап қалмайды. Өйткени, халық алтын излеўши, ол көплеген жыллар даўамында ең баҳалысын, ең данышпанын таңлап алады, сақлайды хәм оны раўажландырады. Әлбетте, халық қосықлары сол халықтың өмирлик хәм турмыслық бай тәжирийбесин көрсетеди. Оның мазмунында халқымыздың миллий руўхыйлығы, жоқары адамгершилиқ пазыйлетлери хәм көркем философиялық руўхыяты өз сәўлелениўин тапқан. Халықтың әдебияты хәм көркем өнериниң раўажланыўында атқарыўшылардың үлеси айрықша. Олар өзлериниң келип шығыў тарийхына қарай жыраўлар, бақсылар хәм қыссаханлар болып үлкен үш тараўға бөлинеди. Жыраўшылық бизге атадан-балаға өтип киятырған кийели өнер саналады. Олардың атқарыў шеберлиги, әсиресе, олардың тамақты қырып айтыўы менен басқа халықлардан ажыралып турады. Қарақалпақ жыраўлары тәрәпинен жырланған қахарманлық дәстанларында елди жаўлардан қорғаў, ўатанға садықлық, сүйген ярға опадарлық, бир-биреўге мехир-мүриўбетли болыўдай адамгершилиқ пазыйлетлер жырланады.

“Қарақалпақ жыраўы — аўызеки түрде қәлиплескен халқымыздың әййемги дәўирден бери жыйнап әкелген руўхый мәдениатын, ақыл-ой, философиясын бизге жеткизген өнер ийеси. Бир неше мыңжыллық тарийхий, социаллық-жәмийетлик ўақыяларды сөз хәм нама арқалы жеткизген өзгеше миллий өнер”, - деп жазады белгили профессор С.Баҳадырова өзиниң “Қарақалпақ қандай халық” атлы китабында. Шынында да, халқымызда

жыраўларға айрықша хұрмет көрсетилип, олар мудары халық ардағында болған. Өйткени, оларда илахийда талант болып, өз дәўиринде жыраўлар патша сарайында, патшаның кеңесгөйи, исенген адамы болған. Жыраўлар патша сиясатын халыққа жеткеретуғын сиясатшы болып, урысқа атланған әскерлерди түрли терме-толғаўлар айтып, оларды руўхландырып турған. Мәселен, өз дәўиринде атақлы Сопбаслы Сыпыра жыраў Токтамыс ханның ең абырайлы кеңесшилериң бири болады. Академик Әлкей Марғуланның көрсетиўинше, Сопбаслы Сыпыра жыраў, қыпшақ руўынан шыққан, көпти көрген қәрия сыпатында бериледи. Халық аўзындағы аңызларға қарағанда, ол 180 жас жасаған. Сопбаслы Сыпыра жыраўдан бизге шекем жетип келген мийрас оның айырым толғаўлары менен «Едиге» дәстаны болып есапланады. Усы орында айтып өтиў орынлы, “Едиге” дәстаны қахарманлық дәстаны болып, бул дәстанды жыраўларымыз жырлағанда тәбият қубылысы өзгерип, қар, жаўын жаўып тәбият та қахарманның кеширмелери менен жасайтуғынлығы сыр емес.

Қарақалпақ жыраўшылық өнери арғы бабамыз Қорқыт ата, Сопбаслы Сыпыра жыраўдан саға алып, Қазтуўған, Айтуўар, Доспанбет, Мүйтен, Асан қайғы, Жийренше шешен, Қурбанбай жыраў, Жийен жыраў арқалы басланған қарақалпақ жыраўшылық өнери мектеплери Жийемурат жыраў, Қыяс, Өгиз жыраўлар менен Жумабай хәм Жақсылық жыраўлардан бүгинги күнге шекем жетип келген.

Тарийхтан мәлим болғанындай, дүнья жүзинде пайда болған дәслепки музыкалық әсбап қобыз болып, оны соққан хәм оған қобыз деп ат қойған биринши жыраў Қорқыт ата болады.

Қарақалпақ жыраўшылық мектеби устаз-шәкирт дәстүрлери тийкарында қәлиплесип, атадан-балаға мийрас болып келген. Яғный, жыраўлар өзлерине шәкирт таярлап, өз мектебиниң даўамшылары болған шәкиртлери де устаз дәрежесине жеткеннен соң сол мектептиң даўамшыларын тәрбиялап барған. Мәселен, Сопбаслы Сыпыра жыраўдың мектебин Қазтуўған, Доспанбет, Шалкийиз жыраўлар раўажландырған. Қарақалпақ жыраўлары тәрәпинен “Алпамыс”, “Едиге”, “Мәспатша”, “Қырық қыз”, “Қоблан”, “Баҳадыр”, “Шәрьяр”, “Ер Шора”, “Бозуғлан” х.т.б.да батырлық дәстанлар менен терме-толғаўлар миллий саз әсбабымыз болған қобыз арқалы, тамақты қырып айтып жырлап келген.

Мағлыұматларға қарағанда қарақалпақ жырауларының 130 ға жақын намалары бар болып, олар хәр бир жыраудың өзине тән атқарыу жолы бойынша атқарылған.

Қарақалпақ музыка көркем өнеринде өзиниң дөретиушилигиниң байлығы менен ажыралып туратуғын тарау — бақсышылық өнери саналады. Қарақалпақ халқында дуўтар шертип, қосық айтып атқаратуғын өнер ийесиниң бири бақсы, сазенде деп аталады. Қарақалпақларда бақсышылық өнери кеңнен тараған. Бақсылар өзиниң репертуары, шертетуғын сазы, хаўазы бойынша жыраулардан кескин ажыралып турады. Жыраулар қобыз бенен жырласа, бақсылар дуўтар шертип қосық айтады. Жырауды “жырлады” бақсыны “айтты” дейди, яғный “жырау жырлаттық”, “бақсы айттырдық” деп айтылады.

Қарақалпақ халқының хәр бир той, мереке, бәзими бақсы-сазенделерсиз өтпеген. Олар халықтың куўанышына-куўаныш, дәртинешериклес болған. Тойға хабар айттырғанда тойда атақлы Өгиз жырау яки атақлы Ақымбет бақсы айттырылады деп елге хабар берилген. Жыраулар терме-толғаулар, қахарманлық дәстанлардан, ал, бақсылар ашықлық дәстанлар менен халық қосықларын шеберлик пенен атқарған. Қарақалпақ тойлары да өзгеше, тамашаға бай. Күндиз палўан гүрестирип, ат шаптырып, ылақ ойнатып, қошқар дүгистирип, қораз урыстырып, түрли қызықлы тамашаларды өткереди. Ал, кеште болса халық құрға жыйналып, бақсы-жырау тыңлайтуғын болған. Той күни кеште ортаға от жағылып жырау, бақсының отыратуғын орны таярланып, халық топланып, үлкен құр болған. Әдетте бақсы-жыраулар қарақалпақтың сән-салтанатлы 12 қанатлы қара үйинде отырып дәстан айтқан. Жырау-бақсылардың жағымлы дауысын халық таңға шекем уйып тыңлаған. Сондай-ақ, қыз-жигитлер гештеклерде, бақсышылық-жыраушылық үлгилеринен атқарып, дәсме-дәс айтысқан.

Аламойнақ дуўтар қарақалпақ халқының миллий саз әсбабы болып ғана қоймастан, ол қарақалпақ музыка мәдениатының раўажланыуында тийкарғы рольердиң бирин атқарған. Аламойнақ дуўтарының халық турмысына сиңисип кеткенлиги соншелли, оны хәр бир қарақалпақ шаңарағынан да табыуға болады. Себеби, ата-бабаларымыздың ырымларына қарағанда дуўтар хәр бир шаңарақта қыстырылып турылыуын жақсылыққа жорыйды. Қарақалпақ халқының аламойнақ дуўтарының халыққа таралғанлығы

жөнинде бир қанша болжаулар менен әпсана, гүрриңлер бар.

Дуўтардың сүйек пенен безелиуи Генжалы уста жасаған дәуирге туўра келеди. Қарақалпақ дуўтарының дәслепки нұсқалары, Генжалы устаның әкеси тәрәпинен соғылған болып, дуўтар сулыу көриниуи ушын Генжалы уста оның мойнын сүйек пенен қаплап, оған қарақалпақша нағыслар соғады. Соннан қарақалпақ дуўтарлары аламойнақ деп аталып кетеди. Қарақалпақларда дуўтар XV әсирдиң ақыры XVI әсирдиң басларында кеңнен тараған болып, сол дәуирдеги қарақалпақ дуўтарлары еки түрли усылда соғылған. Биринши түри пердесиз болса, екіншиси пердели болған. Халық дуўтардың еки түринен де пайдаланып келген.

Кейинги ўақытлары аламойнақ дуўтардың усталар тәрәпинен еки түри ислеп шығылған. Бириншиси қазба, ойма дуўтар, екіншиси құрама, тилме дуўтар деп айтылады. Аламойнақ қазба дуўтар да, құрама дуўтар да, әдетте тут ағашынан исленип, олардың дәстеси ерик яки алма ағашынан исленген. Дуўтардың дауысынан шыққыш болыуы оның үстиндеги қақпағы қәншелли жуқа хәм беккем болыуына байланысly. Дуўтардың қарданы, яғный мойнында сүйектен ойылған қарақалпақ халқының нағыслар түрли түске дөнип миллийлигимизди аңлатып, халқымыздың миллий колоритин өзінде сәулелендиреди. Дуўтардың дәстесиндеги 13-14-15 перде әйемнен қойдың ишегинен таярланып оратылған хәм ол хромматикалық құрылыста дүзиліп, бул дуўтарлар “Шарқана” деп аталған. Бурынлары дуўтардың тарлары жипектен ийрилип тағылатуғын болған. Ал, хәзирде болса дуўтардың тарлары сымнан исленеди.

Атақлы бақсымыз Ақымбет, Ғәрипнияз, Арзы, Қутым, Муўса, Еденбай, Өтеп, Жуманияз, Есқан, Жапақ бақсылардың аламойнақ дуўтар менен атқарған «Ғәрип Ашық», «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Хәмире» дәстанлары менен дуўтар сазларынан “Нар ийдирген”, “Жаман шығанақ”, “Бозатау”, “Арыўхан”, “Саналы келди”, “Налыш”, “Жети асырым”, “Зарлы қыз”, “Муўса сен яры”, “Алақайыс”, “Ләй-ләй”, “Тарлан”, “Хожа бала”, “Сайқалы налыш”, “Қара жорға” хәм басқа да бир қанша дуўтар сазлары халықтың санасына сиңисип барғанлығын халқымыздың дәстан хәм намалары буған тийкар бола алатуғынлығы мәлим. Мине, буларды бақсы-сазенделер өз саз әсбапларында шертип, халық арасында болып келген.

Атқарыўшылар улыўма қарақалпақ әдебиятында, көркем өнеринде ядыкешлик хэм импровизаторлық дәрежеси жағынан оғада күшли өнерпазлар болып есапланады. Олар небир қыйын намалар, мыңлаған дәстан қатарларын ядлап алып, узақ-узақ таңларға созылған кешелерде халқымызға руўхый ләззет бағышлады. Олар актёр жоқта – актёр, сахна жоқта – сахна, солист жоқта – солист ўазыйпасын атқарып, музыка көркем өнери мәдениатын халыққа таратыўшы шеберлери болды.

Қахарманлық дәстанларды, терме, толғаўларды жыраўлар жырласа, лирикалық шығармаларды, ашықлық поэма хэм дәстанларды бақсылар атқарады. Қарақалпақлар арасынан Ақымбет, Муўса, Еденбай, Шерназар сыяқлы атақлы, шебер бақсылар шығып, бақсышылық көркем өнерин жоқарғы басқышқа көтерген. Қарақалпақ халқы ески көркем өнерди хәр тәрәплеме үйренип, оннан пайдаланған. Нәтийжеде «Ғәрип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Гөрүғлы» сыяқлы дәстанлардағы түрли шақаплары қарақалпақ бақсыларының негизги репертуары болып келген.

Бақсылар дәстанды атқарыўды басламастан алдын фольклордағы терме, толғаўлар, ақыл-нәсият қосықларын хэм Мақтумқулы, Бердақ, Әжинияздың нәсият, ақыл сөзлеринен баслаған. Қарақалпақ бақсышылық көркем өнери өз мектебине ийе, көплеген шәкиртлердиң уллы устазы Ақымбет бақсыдан басланады. Қарақалпақ бақсыларының атқарыўшылық жоллары басқа халықлардан парықланады. Сол себепли қарақалпақ бақсышылық көркем өнери үлкен еки мектепке бөлинеди: Бириншиси — Ақымбет бақсы мектеби, екіншиси — Сүйеў бақсы мектеби. Олар өзлери дүзген усы мектеплеринен шәкиртлер таярлаған, соған ылайық намалар дәрәткен. Ақымбет мектеби жоллары нағыз қарақалпақ бақсышылық жоллар делинеди. Ал, Сүйеў бақсы Ақымбетке шәкирт түсип, оннан бир қанша намаларды үйренип болған соң, жаңа жолларды пайда еткен. Қарақалпақларда еки мектептиң де бағдарламалары шәкиртлерге тендей үйретилип киятыр. Ақымбет бақсыға Муўса, Сүйеў, Еденбай, Байнияз, Хожа бала, Досназар солақай хэм тағы басқа да бақсылар шәкирт түсип, шебер бақсы болып жетилиседи. Өз нәўбетинде олар да устаз изин даўам етип, халық намаларын жаңадан дәрәтип, намаларын қосып барады. Солай етип Ақымбет бақсының мектеби күннен-күнге

көзге түсип, халық арасында атақ-абыройға ийе болып келген. Турмыста түрли аўыр өткеллер ушырасса да халқымыз миллийлигин, дәстүрин, тилин умытпаған.

Ақымбет бақсының дәрәткен намаларының тарийхынан “Ала қайыс”-Хийўаның ханы Мухаммед Рахим хан қол астындағы еллерде атақлы бақсы, жыраў, сазенделерин шақырып жарыс өткеретуғын болған. Усындай жарыслардын бирине атақлы қарақалпақ бақсысы Ақымбет те барады. Ақымбеттиң сазын, сөзин, ҳаўазын еситкен хан күшли бақсы екенин сезип, кемситиў ушын түрли бәнелер менен сынап, Мақтумқулының баспадан шыққан китабын қазысына берип “алжасса хабар бер” деп буйырады. Ақымбет бақсы бул сынақтан да сүринбей өтеди. Ақымбетке байраққа ала қайыслы ат берип елге қайтарады. Бул ўақыяға арнап Ақымбет қарақалпақтың миллий намасы болған “Ала қайыс” намасын дәрәтеди.

Елимизге белгили болған уллы устаз бақсы-сазенделер: Есқан Қосполатов, Жапақ Шамуратов, Айтжан Хожалепесов, Қурбанияз бақсы, Шанияз бақсы, Әмет Тарийхов, Генжебай Тилеўмуратов, Кәримбай Тыныбаев, Турғанбай Қурбанов, Ғайратдин Әтемуратов, Аңсатбай Қайратдинов, Меңлибай Пирназаров, Дәўлетнияз бақсы, Қалбай бақсы Қалжанов хэм тағы басқа да бақсылар бақсышылық жолларына садық болып, миллий намаларымызды келешек жасларға жеткерип берийўдеги мийнетлери шексиз.

“Қарақалпақ халық дәстанлары, жыраў-бақсылардың сазлы жоллары — бул бизиң миллий музыкамыздың тийкары, тамыры” десек асыра айтқан болмайды. Өйткени, усы халық намаларына, солардың колоритине уқсатып, халық намаларын үлги етип, оларға еликлеп дәрәтилген шығармалар, әлбетте халыққа сүйикли, кулаққа жағымлы, бәршениң талғамына сай болып туўылады. Бул бақсы-жыраўларымыздың дәрәтпелери хәзирги заман миллий музыка өнеримиздиң тийкары, негизи саналады”, - дейди атақлы композитор Нажимаддин Мухаммеддинов.

Шынында да, биз қарақалпақ жыраўшылық, бақсышылық көркем өнери туўралы еле де көп нәрселерди айтыўымыз мүмкин. Өзиниң 100 томлық бай фольклорына ийе халқымыздың миллий көркем өнери хэм мәдениаты ғәрезсизлик жылларында еле де кең кулаш жайды. Елимизде атақлы бақсы-жыраўларымыз атына түрли таңлаўлар шөлкемлестирилип, олардың атлары мәнги-лестирилди. Миллий өнеримизди дүнья

еллерине танытыў, қарақалпақ миллий мәдениатын, бақсышылық хәм жыраўшылық өнерин еле де раўажландырыў мақсетинде шет еллерге гастроль сапарлары шөлкемлестирилди. Талантлы бақсы-жыраўларымыздан: Т.Қәллиев, З.Шерипова, Б.Сырым-бетов, Г.Алламбергенова, Б.Есемуратов, Е.Акимов, Ж.Пиязов, З.Нуратдинов, С.Аяпов х.т.б.лар Германия, Франция, Англия, Қазақстан, Қырғызстан сыяқлы көплеген еллерде миллий көркем өнеримизди танытып киятыр. Қарақалпақ бақсышылық хәм жыраўшылық көркем өнери барған сайын еле де раўажланып бармақта.

1976-жылы Қазақалпақстан халық бақсысы, Бердақ атындағы мәмлекетлик

сыйлықтың ийеси, белгили устаз Генжебай Тилеўмуратов тәрәпинен Қазақалпақстан телерадиокомпаниясы жанында “Мухаллес” дуўтаршылар ансамбли шөлкемлестириледи.

Дәслеп бақсылар Г.Тилеўмуратов, Г.Бай-леспесов, Қ.Досжанов, гиржекши К.Тныбаев хәм баламаншы А.Отарбаевлардан дүзилген ансамбль жыллар өткен сайын қатары толысып, миллий көркем өнеримизди раўажландырыўға хызмет етти.

Хәзирги күнде бул ансамбль Өзбекстан мәмлекетлик филармониясы Қазақалпақстан Республикасы бөлими қурамында жұмыс алып бармақта.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Магауин М.М. «Кобыз и копье» Издательство «Алма-ата» 1970.// Матёкубов.Б. Достон навалари. Илмий нашр. Тошкент. 2009.
2. Н.Жапаков., К.Мамбетов., К.Султанов., А.Каримов. «Қарақалпақ әдебияты тарийхы». Нөкис. Қазақалпақстан. 1983 ж.
3. Ө.Алеўов. «Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы». Нөкис «Билим» баспасы. 1991ж.
4. Қ.Мақсетов. Сопбаслы Сыпыра жыраў. Журнал. «Әмиўдәрә», 1971, №9
5. М.Мағаўин. Қобыз сарыны. Алматы, «Жазыўшы», 1968.
6. Палымбетов К. «Қорқыт ата китабы» хәм қарақалпақ дәстанлары» Монография. Нөкис «Билим». 2010ж.
7. Мамбетов К. Полевые записи. Кегейли районы 1965-жылы.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақларнинг қадимий кўшиқларининг, достонларининг бахши-жировлар томонидан ижро этилиши сўз этилади. Қарақалпақ фольклори, санъати аждодларимиздан мерос бўлиб келәтган этнофолклорий оғзаки ижод намунаси.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Каракалпацкий фольклор, искусство являются образцом устного этнофолклорного творчества, унаследованного от наших предков.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpak are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors.

ÓZBEK XALÍQ OYÍNLARÍN SAXNALASTÍRÍWDA BALETMEYSTER SHEBERLIGI

Yuldasheva Zuxra – úlken oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: baletmeyster, xoreografiya, kompozitsiya, raqs, sahna, improvizatsiya, ijro, badiiy obraz.

Ключевые слова: балетмейстер, хореография, композиция, танец, сцена, импровизация, исполнения, художественный образ.

Key words: ballet master, choreography, composition, dance, stage, improvisation, performance, artistic image.

Ózbekstanda jańa ruwxıy-ideologiyalıq bağıtlardıń qalıplesiwi óz gezeginde, zamanagóy

kórkem ónerdiń barlıq tarawlarına nátiyjeli tásir kórsetip, dóretiwshilik izertlewler sheńberin

keñeyttirip, kórkem oylawdı rawajlanıwın jáne de jedellestirdi. Búgingi kúndegi jedel rawajlanıp atırǵan xalqımız jańa rawajlanıw basqışına ótti. Buniń tastıyǵı bolıp Ózbekstan Respublikası Ğárezsizliginiń 30 jıllıq bayramlarında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń: “Xalqımızdıń dańqlı qúdireti burqıp urǵan házirgi zamanda Ózbekstanda jańa bir oyanıw - úshinshi Renessans dáwirine tiykar jaratılmaqda”, degen sózleri úshinshi Renessans basqıştıń jaqtı ańlatpası boldı. Bul dáwirdiń unamlı nátiyjeleri bolıp esaplanıw, búgingi kúnde Ózbekstannıń jáhán kórsetkishlerinde ilim-bilim, ekonomika, mádeniyat, kórkem óner, sport, social turaqlılıq hám basqa birqansha qánigelikte erisip atırǵan jetiskenlikleri hám erteńgi kúnde olardıń sanın artıwına isenim kózi menen qaralıp atır. Oyin óneri kásibi bilimdi, miynetsúygishlik hám talanttı talap etedi. Bul kásipti tańlaǵan adam joqarı mádeniyatqa iye bolıwı, kásiplik sheberlik tiykarların jeterlishe ózlestirgen bolıwı kerek. “Ózbek xalıq oınların saxnalastırıw” pání kásiplik pánler boyınsha sabaqlarda alınǵan bilimlerdi jámlestirip, olardan xoreografiyalıq kórkem óner dóretpesin jaratıw metodologiyasını ózlestiriwge múmkinshilik beretuǵın kásiplik kónlikpeler, bilim hám metodlardan ibarat bir tutas sistemasın dúzedi. Baletmeyster kásibin iyelew sapasına qoyılatuǵın talaplar haqqında francuz teoretik hám balet reformatorı Jan Jorj Noverr: “... oyındı tolıq bilmeytuǵın, oyın atqarıw sheberligin ózlestirmegen baletmeyster tek ortasha shıǵarmalar saxnalastırıwǵa uqıplı” - degen pikirlerdi bildirgen edi. [1.12]

Baletmeyster - dóretywshilik kásibi. Bul kásipti tańlaǵan adamnan júdá kóp nárseni: bilimdi, miynetkeshlikti, adamlar menen islesiw kónlikpesin hám álbette talanttı talap etedi. Baletmeyster óz dáwiriniń aldınǵı adamı, joqarı mádeniyatlı hám tereń bilimli, kásiplik sheberlik tiykarların tolıq iyeleytuǵın insan bolıwı kerek. Baletmeyster, jańa xoreografiyalıq shıǵarmalardı dóretywshi, xoreografiyalıq kompoziciya hám atqarıw tarawındaǵı kásiplik bilim hám kónlikpelerden tısqarı, xoreografiyalıq nomerdiń avtorı (dramaturǵı) hám rejissyorlıq qábilet bilimlerin iyelewi kerek. Xoreografiyalıq kórinimler menen pikirley alıwı baletmeysterdi dramaturǵ hám rejissyordan ajıratadı. Biraq, olar sıyaqlı baletmeyster de oyshıl, psixolog hám pedagog bolıwı kerek. Xoreografiya nomeriniń dramaturgiyasın oylap, onı xoreografiyalıq kompoziciya quralları, plastikalıq obrazlar menen sáwlelendirip, ol jámáát qatnasıwshıları menen postanovka rejissyori sıpatında isleydi.

Baletmeyster – bul xoreografiyalıq saxna shıǵarma oınları, háreketler izbe-izligi hám onıń sistemasın jaratıw menen bir qatarda, atqarıwshılardıń grimi hám obraz ushın arawlı saylangan saxna lipası, saxna dekoraciyası hám saxnanı jaqtılandırıwshı shiralardıń barlıǵına juwap beretuǵın insan esaplanadı. Bulardıń barlıǵı álbette onıń oy-pikiri (ideyası) arqalı saxnada súwretlenedi. Baletmeyster jaratıwshı jańa jaratılıp atırǵan shıǵarma ideyasın, maqsetin oylap shıǵadı hám oynıń muzikasın, onıń librettosın, dramaturgiyalıq tiykarın, kompozicion rejesin dúzip shıǵadı. Saxnada háreketleniw kerek bolǵan atqarıwshılar sanı, lipası hám obraz minez-qulqların oylap shıǵadı. Sonıń menen birge, arawlı bir saxna shıǵarması jaratılıwında baletmeysterdiń miyneti menen birge kompozitor, dramaturgiya, súwretshilik hám lipaslar dizayneriniń de xızmetleri kúta úlken. Usı tarawdıń wákilleriniń óz-ara sherikliktegi miynetiniń nátiyjesinde pütün saxna shıǵarması dúnyaǵa keledi. Sol sebepli de baletmeysterdiń muzikalıq, kórkem ádebiyatqa baylanıslı hám súwretlenetuǵın bilimi bay bolıwı shárt. Ózbek milliy oın kórkem óneriniń rawajlanıwında hayal-qız oın atqarıwshılardıń hám baletmeysterlerdiń ornı kúta úlken. Biz “Ózbek xalıq oınların saxnalastırıw”da xoreograflardı oqıtıwdıń tiykarǵı wazıypaların sanap ótemiz:

1. Xoreografiya boyınsha bilim alıp atırǵan studentlerdiń intellektual iskerligin aktivlestiriw ushın sharayat jaratıw, bul olardıń dóretywshilik imkaniyatların, motivaciyasını hám xoreografiyalıq dóretywshiliginiń nátiyjeliligini belgileydi.

2. Baletmeysterlik qábiletleri rawajlanıwı ushın sharayat jaratıw, olar járdeminde xoreografiyalıq shıǵarmanıń bir pütünlik (kórkem súwretlew quralları, stil, usıl, janr birligi, kompoziciya elementleriniń ideyaǵa baylanıslıǵı, hám basqalar) principini júze asırıladı.

3. Specifikalıq bilimler, kónlikpeler, tájiriybeler, dóretywshilikti rawajlandırıwda anıq bilim tiykarların qalıplestiriw.

A.V.Melexov óziniń “Zamanagóy xoreografiya sabaǵı: dástúrler hám innovaciyalar” atlı miynetinde kórsetiliwinshe, bólek, fragmentlik bilim, uqıplılıq hám kónlikpeler emes, al nátiyjeli óz betinshe jumıs, oqıw hám keyin ala kásiplik wazıypalardı sheshiwge tayar bolıw bolajaq baletmeyster-pedagogtıń bilim beriw iskerliginiń nátiyjesine aylanıwı kerek. Bul nátiyjeler studentlerdiń oın atqarıw, oın saxnalastırıw, onı qorǵaw menen dóretywshilik jumısları (esabatlardı) túrinde kórsetiliwi múmkin. [2] Esabattıń basqa formalarınan da paydalanıw múmkin, misalı:

dóretpeler, referatlar, lekciyalar hám taǵı basqa sıyaqlı formaları qollanıwı múmkin. Studentlerdi bahalawda bilimler reyting sistemasın qollanıw zárúr, bul sistemanı oqıtıw didaktikalıq sıyaqlı baqlaw kerek, hárbir semestr aqırında studentler kursları menen birgelikte tayarlaǵan yamasa saxnalastırǵan xoreografıyalıq shıǵarmaların (oyın, etyudların) usınıs etiwı kerek. Ózbek xalıq oyınların saxnalastırıwda studentlerdiń oqıw procesinde ózlestiriwı kerek bolǵan wazıypaları:

1- Studentler saxna maydanın ózlestiredi, sol sebepli birinshi shınıǵıw- sızılmaǵa (súwretke) qarap oyın saxnalastırıw.

2- Xoreografıyalıq tekst. Studentler saxnalastırǵan oyında eń baslı kórkem súwretlew quralı funkciyasın oyın leksikası orınlawı kerek (studentler tańlawına qarap-zamanagóy, klassikalıq, xalıq oyınları).

3- Balalar ayaq oyını, bálkim “balalar ushın” oyınlar saxnalastırıw.

4- “Xoreografıyalıq obraz” hám “Jeke hám duet” bolıp atqarılatuǵın oyın temaları úyreniledi hám oyınlar saxnalastırıladi.

5- Predmetli oyınlar saxnalastırıw usılların ózlestiriw.

6- Show (tamasha): az waqıt ishinde maksimum dárejede kórkem súwretlew quralların kórsetip úlgeriw zárúr.

7- Syujetli oyın, bunda minnetli túrde “konflikt” (qarama-qarsılıq) hám onıń sheshimi kórsetiliwı kerek.

Baletmeysterler mazmun mániske iye bolǵan oyınlardı saxnalastırıw, jaslardı watanǵa muhabbat, mártlik, aqıllılıq, danalıq, saw pikirlewdi sawlelendirip, tamashagóyge estetikalıq zawıq baǵıshlaytuǵın oyın kompoziciyaların saxnalastırıwdı talap etedi. Hár tárepleme salamat áwladtı tárbiyalap kamalǵa jetkiziw tiykarında pútkil xalqımız saw, jámiyetimiz turaqlı bolıwın en jaydırıw wazıypası kórkem óner iyeleri bolǵan ayaq oyınshı hayal-qız hám baletmeysterler moyınına bólek juwapkershilik júkleydi. Bul wazıypanı baletmeysterlerimiz saxnalastırǵan oyınlarında sawlelendirip, keleshek áwladqa da mánisi boyınsha hám fizikalıq tásir etiwinde úlken rol oynaydı.

Xoreograf-baletmeyster Jan Jorj Noverr xoreografiya jumısınıń ózine tán ózgeshelikleri haqqında tómendegishe aytađı: “Tábiyat bizge baraqulla jetik úlgiler bermeydi, sonıń ushın olardı dúzetiw, olardı qabıl etilgen tártipte, paydalı jaqtılandırıwda, olardıń kemshiliklerin kózden jasırıp, olarǵa shın mánisinde gózzal bolıwı ushın zárúr gózzallıq hám tartımlılıq baǵıshlaytuǵın tabıslı jaǵdaylarda jaylastırıw ónerine iye bolıw

zárúr” - dep óz pikirinde baletmeyster-repetitor haqqında sóz etedi. [3]

Xoreografıyalıq obraz qanday komponentlerden quralǵan? Baletmeyster xoreografiya kórkem ónerinde saxna obrazın jaratıwda qanday súwretlew quralların qollanadı? Oyın tiliniń derlik tiykarǵı áhmiyeti bar: áyne plastikası arqalı, ayaq oyın tili arqalı tamashagóyge baletmeysterdiń oy-pikiriń oyın tili arqalı jetkerip beredi. Biraq tek ǵana “sóz” emes, tek ol yamasa bul personajǵa tán bolǵan leksika emes, balki onıń plastik sóylewiniń intonaciyası, im-ishara belgileri, is-háreketleri, kórinisleri (poziciyaları), júz (mimikası) ańlatpaları da zárúrli bolıp tabıladı.

1. Poza - hárbir háreketiń ajıralmaytuǵın (quramlıq) bólegi bolıp tabıladı. Poza - insan denesi qabıl etetuǵın kórinis. Xoreografiyada poza - hárekettegi toqtap qalıw, onıń baslanǵısh yamasa juwmaqlawshı momentleri, “poza” - háreketiń ajıralmas bólegi. Jaynap turǵan xarakter tabılǵanda, ásirese klassikalıq tárizde obraz ashılıwınıń gilti bolıp tabıladı.

2. Mimika – adamnıń emocional jaǵdayın, arnawlı bir hádiyselerge, háreketlerge múnásibetti bildiriwshı shaxstıń oyını.

3. Rakurs - bul atqarıwshınıń tamashagóy yaki basqa atqarıwshıǵa qarata jaylasqanlıǵı. Rakurs keńislikte háreketi eń nátiyjeli jetkerip beriw ushın xızmet etedi. Rakursti durıs tańlaw háreketlerdi anıq kórsetiwge járdem beredi.

4. Kórsetpeler. Im-ishara tili, sesli sóylew menen bir qatarda yamasa onıń ornına til baylanısı ushın qollanılatuǵın belgilerdi óz ishine aladı. Ilimiy kózqarastan, “jest” – “bas, qol, ayaq, dene tárepiń islenetuǵın hám sezimlerdi ańlatıwshı (emociyanı bildiretuǵın) yamasa maǵlıwmattı (informaciyanı) bildiriwshı hárqanday belgi” esaplanadı.

Ayırım waqıtları baletmeyster eń mayda detallardı, kúndelikli detallardı saxnaǵa alıp shıǵıp, tiykarǵı nárselerdi jasırıp qoyıwı aqıbetinde shıǵarma óziniń kórkem qádirin joytadı. Ásirese, baletmeyster ushın zamanlasımız obrazın jaratıw qıyın. Qıyınshılıq sonda, tamashagóy qaharmannıń minez-qulqında, is-háreketlerinde, ózin tutıw tártibindegi jalǵanlıqtı sezedi. Zamanlas obrazı, álbette, individual ózgesheliklerge iye bolıwı kerek.

Juwmaq: saxnalıq obraz insan shaxsınıń ishki hám sırtqı ózgeshelikleriniń eń quramalı qosındısı. Bul ózgeshelikler ayaq oyın kórkem ónerinde xoreografiya quralları arqalı ashılıwı kerek. Baletmeyster bunıń ushın ayaq oyın súwreti hám ayaq oyını tilinen - insan denesiniń plastikasınıń, mimikadan, jestlerden, obrazdıń

dramaturgiyalıq rawajlanıwınan hám álbette muzıkadan paydalanadı.

Xalqımızdın ruwxıy bilimlendiriw dárejesin kóteri, mádeniyat hám kórkem óner mákemeleriniń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, tarawdın wákillerin qollap quwatlaw boyınsha mámleketimiz basshısı tárepinen kóplegen Qararlar shıǵarımaqta. Ózbekstan Respublikası Prezidenti SH. Mirziyoyev tárepinen 2017-jıl 7-fevraldaǵı PF-4947-sanlı “Ózbekstan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw boyınsha háreketler strategiyası haqqında”ǵı pármanı, onıń tiykarında islep shıǵılǵan “2017-2021-jılları Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes ústin baǵdarı boyınsha háreketler strategiyası haqqında” qabıl etilgenligi de úlken áhmiyetli jumıs boldı. [4]

Baletmeyster túrli háreketler izbe-izligin emes, onıń tiykarın qurıp shıǵıwı shárt. Baletmeyster atqarıwshıdan talap etip atırǵan maqsetin tuwrı túsindire alıwı kerek. Ol oyınshı hayal-qızǵa oyındaǵı obraz maqsetin, ideyasın, oyınshı temasını tuwrı túsindiriwı kerek. Solay eken, ol bilgir adam bolıwı kerek. Ádebiyattıń barlıq nızamlılıǵın jaqsı biliwi, aktyorlıq sheberligin, saxna háreketin, muzikalıq ilimdi, tábiyat nızamlılıǵın (biologiya, botanika, matematika) jaqsı biliwi shárt. Sebebi, bul pánler menen baylanıslı halda jaratılıp atırǵan oyın ushın libretto dúziwi, saxna nızamlılıqları tiykarında oyın saxnalastırılıwı kerek.

Professor R.Zaxarov jańa xoreografiyalıq shıǵarmanı jaratıw procesinde 5 buwındı ajratıp kórsetti hám bul buwınlardıń hárbiri dóretiwshilik procesiniń óz aldına basqıshı bolsa da, olar bir-biri menen úziksiz baylanıslı. [5]

1. Keleshektegi shıǵarma ideyası, teması, ideyasınıń payda bolıwı hám baǵdarlamada kórinisi. Programma dramaturgiya nızamları boyınsha dúziliwi hám belgili bir waqıtta belgili bir sharayatta ótken waqıyalar bayanı - háreketiń ornı, waqtı hám xarakterin belgilew hám sıpatlaw, barlıq tiykarǵı qatnasıwshılardıń sıpatların sanap ótiw menen óz ishine alıwı kerek.

2. Baletmeyster tárepinen kompozitor ushın jaratılatuǵın kompoziciyalıq reje yamasa muzikalıq-xoreografiyalıq scenariydıń payda bolıwı.

3. Kompozitorıń muzikalıq shıǵarmanı dóretiw procesi.

4. Shıǵarmanıń jazılıw dáwiri, onıń barlıq ayaq oyınları hám kórkem obrazlar galereyası (solo, ǵalabalıq saxnalar), dekoratsiyalar hám lopuslar (kostyumlar) eskizleri, jaqtılıq partituraları bar saxnalar.

5. Shınıǵıw islew (repeticiya) zallarında pútkil kompoziciyanı saxnalastırıw. Juwmaqlawshı basqısh – bul saxnada kostyumlar, boyanıw (grim), dekoraciya, jaqtılandırıw hám orkestr menen saxnada repetitsiya. Nátiyjede - saxnada tamashagóyler menen ushırasıw.

Baletmeyster-teoretik Karlo Blazistiń pikirinshe, “balet saxnalastırıw - aqıllıq, oylap tábiw hám kózqarastan ibarat” – degen pikir bildirgen. [6] Baletmeyster - bilimlikti, jaqsı maǵlıwmatlılıqtı, joqarı dárejedegi mádeniyattı talap etetuǵın qıyın, intellektuallıqtı talap etetuǵın kásip. Baletmeysterdiń ulıwma bilimi qanshelli joqarı bolsa, onıń shıǵarmaları joqarı kórkemlik dárejesine erisiw imkaniyatı sonsha joqarı boladı. “Xoreografiya olimpi”niń jergilikli hám sırt elli wákilleri arasında kásiplik sheberligi hám qızıǵıwshılıq dárejesine iye bolǵan dóretiwshiler kóp.

Búgingi kúndegi jedel rawajlanıp atırǵan xalqımız jańa rawajlanıw basqıshına ótti. Ózbekstanda jańa ruwxıy-ideologiyalıq baǵıtlardıń qalıplesiwi óz gezeginde, zamanagóy kórkem ónerdiń barlıq tarawlarına nátiyjeli tásir kórsetip, dóretiwshilik izertlewler sheńberin keńeyttirip, kórkem oylawdı rawajlanıwı jáne de jedellesti. Sonday-aq, óz gezeginde biybaha miyrasımızdın dúnya kólemine tanılıwına tájiriyebeli kadrlardı jetistirip shıǵıwda jas áwlad, ata-analar hám átirap aynası bul “Ózbek xalıq oyınların saxnalastırıw” pánine jaqsı pikirler oyatadı dep oylayman. Baletmeysterlik kásibin tereń ózlestiriw ushın tuwrı hám ayrıqsha jollardı tańlawda tınbay izleniw maqsetke muwapıq.

Ádebiyatlar

1. А.Л.Марченков. А.И.Марченкова. «Искусства балетмейстер».
2. В.Смирнов Искусство балетмейстера Москва-1986. Стр-35.
3. Р.В. Захарова. «Сочинение танца». Москва «Искусства»- 1989.
4. SH. Usnatdinov “Birinishi qaraqalpaq baletmeysteri Polat Madreymov”.
5. Sadovnikova L.A. Zamonaviy xoreografiyada improvizatsiya texnikasining rivojlanishi // Sankt-Peterburg. 2012.

REZYUME. Ushbu maqolada o'zbek xalq raqslarini sahnalashtirish fanidan olgan bilimlarini umumlashtirishi. Xoreografik san'at asarini sahnalashtirishda bilim, yondashuv va kasbiy ko'nikmalardan iborat bo'lgan baletmeysterlik sirlari.

РЕЗЮМЕ. В этой статье обобщены знания, полученные в области постановки узбекских народных танцев. Балетмейстерские секреты, состоящие из знаний, взглядов и профессиональных навыков в постановке хореографического художественного произведения.

SUMMARY. This article summarizes the knowledge gained in the field of staging Uzbek folk dances. Balletmaster's secrets consisting of knowledge, attitudes and professional skills in staging a choreographic art work.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

REJISSYOR – M.ÚSENOV

Jabbarbergen Xojanov - docent

Mexriban Xojanova - a'ga oqituvshi

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: teatr, aktyor, rejissyor, spektakl, sahna, dekoratsiya, obraz, dramaturgiya, xudojnik, tragediya, komediya, repertuar.

Ключевые слова: театр, актёр, режиссёр, спектакль, сцена, декорация, образ, драматургия, художник, трагедия, комедия, репертуар.

Key words: theater, actor, direktor, performance, dekor, image, dramaturgy, tragedy, comedy, repertoire.

Rejissyor saxna shıǵarmasın jaratıw barısında teatrduń barlıq komponentlerin birlestiredi hám tuwrı jolǵa baǵdarlaydı. Rejissyor bul maqsetke óziniń tiykarǵı pikirin, ideyasın jariqqa shıǵarıw, pyesaniń saxnalıq kórinisi ústinde jumıs alıp baratuǵın dóretiwshilik ansambldi basqarıw arqalı erisedi. Bul process professionallıqtı talap etedi. Mine usı professionallıq rejissyorlıq óneriniń rawajlanıw procesindegi sheshiwshi basqısh bolıp tabıladı. Demek rejissyor dramaturgtiń ortaǵa taslaǵan ideyasın óz kóz-qarası, óz fantaziyası arqalı börttirip, teatr jámaátiniń kúshi menen bir pútin saxnalıq shıǵarma etip jaratıp, tamashagóy názerine usınadı. Biz búgin usınday qıyın da mashaqatlı kásipti tańlaǵan Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrınıń rejissyori Marqabay Úsenovtıń dóretiwshilik xızmetlerine toqtap ótpekshimiz. M.Úsenov teatrda «shıǵa shapqan» jas talant iyeleriniń biri. Ol teatrdaǵı dáslepki qádem K.Raxmanovtıń «Jaralı júreklar» tragediyasındaǵı Orınbay rolin atqarıwdan baslaǵan edi. Ózbekstan xalıq artisti, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, rejissyor Nájimatdiyn Ańsatbaev jas akteyordıń atqarıwshılıǵında ayrıqsha bir sheberlikti ańlap onı usı rolge múnásip dep tabadı. Jas aktyor ustazdıń hárbir kórsetpelerin puqtalıq penen orınlap bul roldi kámine keltirip atqarıp

shıqtı. Solay etip jas talant iyeleriniń teatrda taslaǵan dáslepki qádemı sátli boldı. Bunnan keyin oǵan rejissyorlar jetekshi rollerdi isenip tapsıra basladı. Bariton dawısqa iye aktyor N.Dáwqaraevtıń «Alpamis» muzikalı dramasında Alpamis, S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe» muzikalı dramasında Áwez, K.Raxmanovtıń «Edige» tariyxıy dramasında Edige, Q.Mátmuratovtıń «Berdaq» muzikalı dramasında Berdaq, Q.Zaretdinovtıń «Tumaris» operasında Áskerbası, A.Begimov, T.Allanazarovlardıń «Gárip ashıq» muzikalı dramasında Hákimzada wázir qusaǵan jigirmadan aslam hár qıylı rollerdi tabıslı atqarıp shıqtı.

Aktyor saxnada dóretken rolleriniń jetiskenliklerine marapatlanıp ketpedi de, ózin aspannıń jetinshi qabatında júrgendey sezbedi de. Endi onı «ózim saxnalıq dóretpe jaratsam» degen oy kúndiz-túni jatsa-tursa mazalaytuǵın edi. Aqırı ol rejissura atlı iláhiyda dúnyaǵa qádem taslawǵa bel bayladı. Bul jolda oǵan Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artist rejissyor Sársen Uzaqbergenov ustazlıq etip jol-joba kórsetti. Nátiyjede Qoshqar Narqabıldıń «Gúl almaǵan gózallar» spektakline rejissyorlıq etip ózin kórsetti. Ustazı menen birge qoyǵan birinshi spektakli tabıslı shıqtı. Endi M.Úsenov rejissurada nıq qádem taslay basladı. K.Raxmanovtıń «Muhabbat samalı» spektaklinde de rejissyor

dramaturgtıń aldığa qoyǵan ideyaların ayqın shtrixlar arqalı tamashagóyge jetkize bildi. Qaraqalpaq teatrında rejissuranıń ólpeń samalınıń esip, teatrda ustazlar jolı menen barıp óz jolın tapqan jańa rejissyordıń payda bolǵanınan derek bere basladı. Spektakl Tashkent qalasında ótkerilgen «Seni jırlaymız zamanlas!» atlı Ózbekstan teatrlarınıń respublikalıq kórik-tañlawında úshinshi orındı iyelewiniń ózi jas rejissyor ushın úlken jetiskenlik boldı. Al teatr menen ustazları bolsa onıń kelesheginen úlken úmit kútedi.

Endi rejissyor óz ústinde tınbay izlenip, rejissura dúnyasına tereń kirip barıwǵa háreket etti. 2018 jılı «Ullı jazıwshı hám mámleketlik ǵayratker Shıńǵıs Aytmatovtıń tuwılǵanınıń 90 jılıǵın keń belgilew haqqında»ǵı Prezidentimiz qararı qabıl etildi. Jas rejissyor Sh.Aytmatov shıǵarmasın qolǵa alıwǵa bel bayladı. Dáslepki de bul ullı jazıwshınıń shıǵarmasına qol urıwǵa júreksinbey tursa da «sheshingen suwdan tayınbas» degen deý táwekel etiwdi maqul kórdi. Sh.Aytmatovtıń «Jámiyla» povestini saxnaǵa arnap ózi inscenirovkaladı.

Sh.Aytmatov shıǵarmaları prozalıq usılda jazılǵan bolsa da, olarda haqıyqıy dramaturgiyaǵa tán tárepleri bar. Bul qaharmanlar háreketleriniń izshilliginde, mazmun kórinisiniń obrazlı formasında, qaharmanlardaǵı háreketli monologlarda kózge taslanadı. Avtordıń túsiniqleri teatrǵa júdá jaqın. Dóretiwshı shıǵarmalarına tán ótkir syujet, kúshli ishki ruwxıy hádiyseler ádette saxna shıǵarması ushın zárúr bolǵan komponentlerden esaplanadı. Rejissyor Sh.Aytmatovtıń shıǵarmasın qolǵa alıp, oǵan inscenirovka avtorı sıpatında birqansha ózgeriwler kirgizedi. M.Úsenov dóretken inscenirovka povesti qaytalamaydı, biraq tiykarǵı ideya saqlanıp qalınǵan. Rejissyor povestiniń mazmunın keńirek kórsetiw ushın ózine tán usıldı tańlaydı. Personajdaǵı ayırım uzın-uzın sózler bólip-bólip taslanıp, olardı dramalıq háreket penen kúsheytiwge háreket etilgen. Bunnan basqa, waqıya-hádiyseler bir tegis gúrriń etilmesten bir jaǵdaydan ekinshi jaǵdayǵa alıp ótiliw arqalı shıǵarmadaǵı pútinlik saqlanǵan. Bulardıń barlıǵı dramalıq háreketke belgili dárejede kúsheytiwge, shıǵarmanıń saxnagóyiligin támiyinlewge imkan beredi. Spektakl Sadiq (artist A.Akimov) penen Ospannıń (artist A.Muratbaev) tóbelesinen baslanadı. Olardı awıldıń jası úlkeni Orazimbet (artist D.Qudaybergenov) kelip arashalaydı. Sadiq báygide Jámiyladan jeńilip qaladı, soǵan arı kelip onı alıp qashadı. Sonlıqtan Jámiyla onı jaqsı kórmeydi. Tiykarǵı itibar muhabbat liniyasına qaratiladı. Mine usı muhabbat liniyasına anıqlıq

kirgiziw ushın rejissyor waqıyanı Ospan menen Sadiqtıń arasındaǵı qarama-qarsılıqtan baslaydı. Sebebi Ospan da Jámiylanı jaqsı kóredi. Usı aralıqta Sadiq urısqa ketedi. Jámiylanı jaqsı kóretuǵın úshinshi bir adam payda boladı. Ol - Daniyar (artist Á.Nazarimbetov). Endi qarama-qarsılıqlar Daniyar menen Ospannıń arasında júz bere baslaydı. Bul shıǵarmada ne ushın Jámiyla (artistka M.Mámbetmuratova) óziniń kúyewi bola tura Daniyar menen qashıp ketedi degen soraw tuwıladı? Bul jerleri biziń mentalitetimizge tuwrı kelmeydi álbette. Al, tiykarında Jámiyla menen Sadiqtıń arasında basta muhabbatıń ushqını da júz bermegen. Haqıyqıy muhabbat Daniyar menen Jámiylanıń arasında payda bolıp ol lawlaǵan jalınǵa aylanadı. Sonlıqtan Jámiyla muhabbat otına sharpılıp, átirapqa kóz jumıp Daniyar menen ketiwge májbúr boladı. Rejissyor shıǵarmanı qolǵa alǵan menen Jámiyla rolin kámine keltirip oynaytuǵın aktrisa tabıw múshkil is boldı. Bul rol jas aktrisa Miyrigúl Mámbetmuratovaǵa tapsırılǵanda gúmanlanıp «bas shayqaǵanlar» da boldı. Biraq aktrisa rol ústinde tınbay izlenip, miynet etiwiniń arqasında jaqsı nátiyjelerge erise aldı. Sh.Aytmatovtıń konfliktleri ótkir, xarakterleri kúshli. Mine tap usı qásiyetlerdiń barlıǵı insannıń sezimlerine birden tásir etedi. Teatr olardı insanlarǵa jetkeriwde kóplegen áhmiyetli súwretlew qurallarına iye. Rejissyor usı qurallardı sheberlik penen óz ornında paydalana alǵanı ushın da bul saxnalıq shıǵarmanı shıǵarıwǵa aktyorlarda qala berse pútkil teatr jámaátinde qızıǵıwshılıq arttı. Shıǵarma qaharmanlarınıń turmısı qanshama dramalıq waqıyalarǵa bay bolıp, olardaǵı shadlıq hám quwanış háp zamatta táshwish penen almasıp, geyde úmitsizlikke tússe de, tamashagóy barlıq hádiyselerdi durıs bahalaydı. Sol sebepten de bul shıǵarmada aldığa qoyılǵan ideyalardı tamashagóyge jetkiziwde teatrdiń imkaniyatları kúshli. Bul jerde Jámiyla menen Seyittiń bir-birine bolǵan múnásibetleri de tamashagóylerde qızıǵıwshılıq sezimlerin oyatadı. Seyit ele «awzınıń sarısı» ketpegen jas bozbala, jeńgesine degen húrmeti bálent, biraq jeńgesi kútilmegen sheshim qabıllanında da oǵan qarsı shıqpaydı, biraq qıymaydı. Endi ne qılıw kerek? Buǵan Seyit juwap taba almaydı. Qaharman menen birge tamashagóy de juwap taba almaydı, ishinen qıynaladı. Jámiyla «Sen barlıǵın túsineseń. Meyli meni jaman kór...biraq júrekke buyırıq berip bolmas eken. Bir kún kelip sen meni álbette túsineseń. Xosh bol». Mine usı Seyit penen Jámiylanıń xoshlasıw paytındaǵı sezimleri kimniń de bolsa kózine erksiz jas aldıradı. Seyittiń «Jámiylanıń hújdanı pák, júregi taza. Ol óz

muhabbatın qádirdedi, tek ğana onı túsiniwimiz kerek» degen sózleri menen muxabbat qıssası tamalanadı. Al tamashagóy muhabbat dúnyasına tereń shúmgen halda qaladı. Seyit rolin teatrđın jas aktyorı Dástan Baymurzaev sheberlik penen atqarıp shıqqan. Óziniń jasınan anaǵurlım kishi jastaǵı bozbalanıń obrazın jaratıw aktyordan úlken sheberlikti talap etedi. Aktyor bul obrazdıń

maǵızın tereń ashıp beriw arqalı tamashagóylerdiń júrek tórinen jıllı orın iyelegen. «Jámiyla» spektakli Tashkent qalasında Ózbekstan milliy akademiyaǵı drama teatri, Muqimiy atındaǵı muzıkalı drama teatri, Rus akademiyaǵı drama teatri saxnalarında qoyılıp tashkentli tamashagóylerdiń algıslarına sazawar boldı.

Ádebiyatlar

1. B.Sayfullaev, T.Bayandiev. “Qaraqalpaq teatri tariyxı” T. “Fan ziyosi”. 2023.
2. CH.Aytmatov. «Jamila». Povest. M. Xud.lit.1988.

REZYUME. Rejissyor saxna shıǵarmasın jaratıw barısında teatrđın barlıq komponentlerin birlestiredi hám tuwrı jolǵa baǵdarlaydı. Rejissyor bul maqsetke óziniń tiykarǵı pikirini, ideyasın jarıqqa shıǵarıw, pyesaniń saxnalıq kórinisi ústinde jumıs alıp baratuǵın dóretiwshilik ansambldi basqarıw arqalı erisedi. Bul process professionallıqtı talap etedi. Mine usı professionallıq rejissyorlıq óneriniń rawajlanıw procesindegi sheshiwshi basqısh bolıp tabıladı.

РЕЗЮМЕ. Режиссёр при создании сценического произведения все компоненты составляющие театра концентрируя направляет на правильный путь. Этой цели режиссер достигает, руководя творческим ансамблем, работающим над реализацией своей главной идеи, замысла, сценической постановкой пьесы. Этот процесс требует профессионализма. Именно этот профессионализм считается решающим этапом в процессе развития режиссерского искусства.

SUMMARY. When creating a stage play, the Director directs it to the right path, concentrating all the components of the theater. The director achieves this goal by implementing his main thought, idea, by leading a creative ensemble that works on the stage appearance of the play. This process requires professionalism. At the same time, the development of the art of directing this professionalism is considered a decisive stage in the process.

TEATRĐN TOQSAN TOǴZINSHI MÁWSIMI

Mexriban Xojanova - aǵa oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: teatr, aktyor, rejissyor, kompozitor, opera, libretto, sahna, dekoratsiya, orkestr, dirijyor, baleytmeyster, obraz, dikciya, xudojnik, raqs, original, kolorit, motiv.

Ключевые слова: театр, актер, режиссер, композитор, опера, либретто, сцена, декорация, оркестр, дирижер, балетмейстер, образ, дикция, художник, танца, оригинал, колорит, мотив.

Key words: theatre, actor, director, composer, opera, libretto, stage, decoration, orchestra, conductor, baleithmeister, image, dicias, goddess, dance, original, colorite, motif.

Qaraqalpaq xalqınıń ullı shayır, ataqlı sóz zgeri Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanıń 200 jıllıq torqalı merekesi YUNESKO qararı menen xalıqaralıq kólemde belgileniwiniń ózi shayır dóretiwshiliginiń klassik dárejede ekenliginen derek beredi. Usı múnásibet penen Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik akademiyaǵı muzıkalı teatri N.Muxammeddinovtıń «Ájiniyaz» operasın araǵa 37 jil salıp qayta saxnalastırdı. Bul operanıń qayta saxnalastırılıwınıń tiykarǵı sebebi xalıqtıń arasında ásirese jaslar arasında ullı shayırdıń ómir jolına onıń dóretiwshilik xızmetlerine degen qızıǵıwshılıq kún sanap artp barmaqta. Shayır tulǵasınıń teatr saxnasında

payda bolıwınıń ózi tamashagóylerde teatrǵa degen úlken bir qızıǵıwshılıq payda etetuǵını anıq. Operanıń tuńǵısh saxnalastırılıwı qaraqalpaq kórkem ónerindegi úlken bir jańalıq bolıw menen birge, muzıka óneri de professionalizmge jol alıp taǵı da bir bálent shoqqıǵa kóterilgenin óz waqtında dálillegen edi. Al operanıń bul qoyılıwı sońǵı buwın jaslardıń operaday kórkem ónerdiń qıyın da mashaqatlı janrın emin-erkin meńgere alatuǵınıń dálilledi. Opera qoyılıwınıń jańa quramı shayır basıp ótken qıyın da mashaqatlı jollar, sol dáwir aǵımı, shayırdıń qorshaǵan ortalıqqa degen kóz-qaraslarınıń barlıǵın saxnada anıq hám ayqın kórsetip bere aldı. Teatr

saxnasında uzaq tariyxıy ótmishti ótken ásirdegi patshalıq hákimiyatı, xalıq turmısı, úrp-ádetleri hám sol dáwirge tán koloritin kórsetiw júdá qıyın wazıypa. Degen menen, spektakldıń jańa quramı bul mashqalanı hár tárepleme ashıp beriwge qunt penen kirirken hám óz maqsetlerine tolıq erise alǵan.

«Ájiniyaz» operasınıń jaratılıwı Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kórkem óner ǵayratkeri, Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı kompozitor N.Muxammeddinov tárepinen tek ǵana tariyxıy temanıń kórsetiliwi menen ǵana emes, bálkim milliy opera dóretiwshiliginiń qalıplesiwi hám rawajlanıwı jolındaǵı nıq qádem boldı. Kompozitordıń xalıq muzika intonaciýalarınan sheberlik penen paydalana biliwi de dıqqatqa sazawar. Tariyxıy temada opera jaratıwdıń qıyın táreplerinen biri, shıǵarmanıń muzika tilin tariyxıy temaǵa tán hawazda beyimlestirip biliwde bolıp tabıladı. Bul wazıypa biz sóz etip otırǵan operada nátiyjeli sheshimin tapqan. Opera qaharmanlarınıń ariya hám duetlerinde, xor hám oyın bólimlerinde xalıq namalarınan keń túrde paydalanılǵan. Shıǵarma muzikasın tıńlap otırǵanımda, haqıyqattan da sol dáwir ruwxın kórsetiwshi intonaciýalar hawazın esitemiz. Bul tıńlawshı itibarın tema hám dáwir shegarasınan shetke shıǵıwǵa jol qoymaydı. Shıǵarmanıń qunlılıǵı da mine usında bolıp tabıladı. «Ájiniyaz» operasınıń jetiskenliklerinen taǵı biri sonda, kompozitor qaraqalpaq xalıq muzikasınıń massalıq, jeńil úlgilerinen sheberlik penen paydalana alǵan. Operanıń muzikalıq tili ápiwayı bolıp ǵana qalmaq, derlik barlıq nomerler original hám xalıq qosıqları ruwxında jazılǵan. Ariyalardıń qosıq formasında jazılıwı bolsa tıńlawshınıń qabıl etiw qábiletin ózine tartadı. Ariyalardıń bir forma hám ólshemde jaratılıwı opera janrınıń imkaniyatların hár tárepleme arttırıp baradı. Operada hár bir ariya yaqı ariozı obrazlardı xarakterlewde úlken orın tutatuǵına da kompozitor tiykarǵı itibarın qaratqan.

Kompozitor xalıq saxnalarına tiykarǵı itibardı qaratıp, onıń músiybetin súwretlewshi birqansha tásirsheń xorlar jaratqan. Xalıq úlken kúsh-qúdiret hám sonıń menen birge monolit kórkem obraz bolǵan hám barlıq saxnalarda da óz ornın tapqan.

Operanıń librettosın Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayıwı Ibrayım Yusupov jazǵan. Libretto avtorı shayırdıń ómir jolların kórsetiw menen birge onıń ishki tolǵanısların, ózinde zaman aǵımına qarsı turarlıq kúsh tawıp, xalıq mápi, xalıqtıń muńı menen qayǵısına sherik bolıp, olardı jarqın keleshekke qaray nıq qádem menen tuwrı joldan baslap barǵanın ayqın

dramalıq shtrixlar menen táriyiplep bere alǵan. Bul da bolsa shıǵarmanıń jetiskenlik táreplerinen biri bolıp tabıladı. Shıǵarma kompoziciyası pısıq, waqıya bayanı hám personajlar múnásibeti sáwleleniwinde sheberlik kózge taslanadı. Sonday-aq operanıń bul jańa talqılanıwında jas rejissyor Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artisti Marqabay Úsenov sońǵı buwın jas aktyorlardı kóbirek kirgizgen. Nátiyjede úlken bir aktyorlıq ansambli júzege kelgen. Rejissyor adamlar huqıqı hám pazıyletleriniń azatlıq ushın gúres temasın, kúshli hám jigerli adamlar obrazın qaharmanlıq romantik ruwx penen suwǵarılǵan jarqın teatral formada súwretlewdi óz aldına maqset etip qoyǵan. Obrazlar galereyasın jaratıwda hár bir obrazdıń ideyalıq xarakteri hám ishki sezimleriniń ashılıw qásiyetleri menen onıń teatralıǵı arasında tolıq garmoniya bolıwına erisken. Rejissyor shıǵarmanı tuwrı saxnalastırǵan. Obrazlardıń talqılanıwında haqıyqıy hám orınlı qurallar tapqan. Máselen Ájiniyaz (artist S.Shermanov) obrazınıń jaratılıwı. Ayırım saxnalarda óz ideyaların ápiwayı hám tásirsheń kórinisler menen anıq ańlata alǵan. Ájiniyazdıń (artist S.Shermanov) Xanzadaǵa (aktrisa G.Reymova) degen muhabbatı menen qálbindegi ishki sezimleri maqsetke muwapıq, isenimli hám tásirsheń qurallarda berilgen. Obrazlar talqılanıwı da ápiwayı dóretiwshilik kórinisler menen jariqqa shıǵarılǵan. Kórkem ónerdiń qúdireti sonda, ol tariyxıy kórsetiw menen birge rawajlanıw rejelerin ráwshan sızıp beredi. Bul maqsetine rejissyor usı postanovkasında tolıq erisken dep ayta alamız. Operada orkestrdiń roli júdá úlken. Bul orında orkestrdiń anıq hám ayqın jańrap esitiliwin ayrıqsha itibarǵa alıw kerek. Vokal partiyaları menen orkestr arasındaǵı jámleniw yaqı oyınlardı bórttirip beriwdegi muzikanıń rolin ashıp beriwde orkestrdiń xızmeti tıńlawshını zawıqlandıradı. Orkestrdiń bul nátiyjeli isinde Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kórkem óner ǵayratkeri Qurbanbay Zaretdinovtıń úlesi úlken. Baletmeyster Qaraqalpaqstan kórkem óner ǵayratkeri Ayjamal Tólegenova tárepinen saxnalastırılǵan oyınlar postanovkanıń úlken tabısı bolıp tabıladı. Barlıq oyın saxnalarındaǵı originallıq hám sheberlik teatrdá oyın atqarıwshılıǵınıń kamalatqa jetip atırǵanınan derek beredi. Oyınshılar atqarıwshılıq ónerinde náziklik, milliy koloritlerdiń qásiyetlerin kem-kemnen iyelep baratırǵanlıǵın kórsetti. Saxna jaqtılǵanda Bozatawda erte báhár kórinisi. Tallıq dáryasınıń boyı. Jigit-qızlar Nawrız bayramında seyilge shıqqan. Xiywadaǵı medreseni pitkerip, awılǵa qaytqan Ájiniyaz shayırdı xalıq kútip almaqta. Ájiniyaz «Jayında

eller barmeken» ariyası menen saǵınıshın bildiredi. Xalıq shayırdıń ariyasın zawıqlanıp tıńlaydı. Hár bir dóretiwshı ushın óz xalqınıń qayǵı-dártlerine sherik, dáwir ruwxına únles, olardıń tilek-úmitlerine pikirles adamlardıń ómiri hám tereń obrazların jaratıwdan artıǵıraq baxıt bar ma? Bunıń ushın xalqınıń júreǵinde jasay alıw, olardıń talap hám úmitlerin seze biliw de kerek. Mine qaraqalpaq xalqınıń ádiwli perzenti shayır Ájiniyaz obrazın jas aktyor Saparbay Shermanov usınday kóz-qarastan turıp talqılaǵan. Ájiniyaz obrazı S.Shermanovtıń atqarıwında teatr tarawında aytarlıqtay burılıs boldı. Sebebi obraz maǵızın ashıwda aktyor dramalıq jónelisin birinshi plangá alıp shıqqan. Sonıń ushın da Ájiniyaz obrazı S.Shermanovtıń atqarıwında basqa obrazlardıń birewine de uqsamaydı. Ondaǵı shayırlıq mártebe, ápiwayılıq óz ornında sonday sheberlik penen dóretilgen, bul álbette aktyordıń jetiskenligi bolıp tabıladı. Jas aktrisa Gúlbanu Reymova Xanzada obrazın úlken sheberlik penen atqarıp shıqtı. Náziklik, erkinlik súyiwshilik, sadıqlıq bul personaj pazıyletlerinen sanaladı. Aktrisa obrazdı sap aqıl hám shıǵıs qızlarına tán qásiyetleri menen ashıp beredi. Obrazdıń hújdan erkinligine umtılwshı kúshi qanshama ayqın bolmasın bári bir sheklew sızǵınan shetke shıqqaydı. Shayırǵa degen pútkil sezim hám tuyǵılar tap bir onıń júreǵinde qaynap atırǵanday. Bul jaǵday kem-kemnen háwij ala beredi hám sońǵı jetinshi kóriniste sońǵı noqatqa jetedi. Xanzada súyiklisine erisedi. Usı mashaqatlı joldaǵı onıń basınan ótken nebir azap-aqıbetlerdi, ishki dúnyasında keshken keshirme hám qıyınshılıqlardı aktrisa úlken sheberlik penen ayqın táriyiplep bere alǵan. Onıń baxıtqa erisip biylerdiń pátiyasın alıp atırǵan paytında ishinen qanday da bir jalın lawlap sırtqa shıqqanday boladı, bul quwanış hám baxıt jalını edi. Aktrisanıń teńi-tayı joq dawısı tıńlawshıların birden ózine bawrap alıp muzıkanıń ilahiyda dúnyasına jeteklep kete beredi. Jas aktrisa Miyrigúl Mámбетmuratova jaratqan Aybórek obrazı jáne bir úlken dóretiwshilik jetiskenlik boldı desek qátelespegen bolamız. Aktrisa óz qaharmanınıń ishki dúnyasın jan beriwshi suwlar menen suwǵara aldı. Ol jaratqan Aybórek hár tárepleme pütün obraz bolıp shıqqan. Aybórek shayırdı jan-táni menen súyip, ol ushın ózin hátteki otqa da suwǵa da taslawǵa tayar turmasın bári bir ol shayırdıń júrek tórinen orın taba almaydı. Usı bir ishki sezimlerdi sırtqa shıǵarıp, óz dártin shayıırǵa bildirgen gezleri de Ájiniyaz onı xoshlamaydı. Bul waqıttaǵı aktrisanıń ishinde qaynaǵan sezim jalınǵa aylanadı, endi ol ósh alıw jalınına aylanadı. Aktrisa óz usılınıń kórkemligi

menen emes, bálkim sezimler sáwleleniwiniń gózzallıǵı, ayırım jaǵdaylarda tańqalarlıq qızǵın bolıwı menen tıńlawshısın ózine qaratadı, oylandıradı, onı zawıqqá bóleydi.

Altınshı kóriniste ol qamaqta jatqan Ájiniyazǵa kelip birge qashıp ketiwdi usınıs etedi. Usınıń menen ol óz kewiliniń diydine jetpekshi boladı. Biraq shayıır kewili oǵan jılmaydı. Ashıw-ızaǵa bulıqqan Aybórek (aktrisa M.Mámбетmuratova) shayırdı basqa kórmew ushın onı bosatıwdı buyıradı. Qanshama urınbasın Aybórek shayırdıń kewlinen orın taba almaydı, demek júrek hámirine qarsı shıǵıw múmkin emes ekenligin aktrisa hár tárepleme óziniń ishki keshirmeleri arqalı ayqın dálillep hám kórsetip bere alǵan. Aktrisa M.Mámбетmuratova dikciyası jarańlaǵan hám sap bolıp esitiwshige anıq jetip baradı hám olarǵa ayırıqsha kúshli zawıq baǵıshlaydı. Operadaǵı kózge taslanatuǵın tiykarǵı obrazlardıń taǵı biri bul Pirim biy obrazı. Pirim biydi jas aktyor Nawrız Maxamadiyarov atqarǵan. Xalıq wákili Pirim biyge úlken júk júklengen, ol xalıqqa biylik etip ǵana qalmastan óz xalqınıń jırın jirlap, arın arlawshı jankúyer de bolıp tabıladı. Kerek waqtında xalıqtı erkinlik jolındaǵı gúreske jámley alatuǵın ayırıqsha tulǵa. Óz jurıtına bolǵan sheksiz muxabbatı onıń hár bir qádeminen de anıq kórinedi. Elim dep, xalqım dep janıp turǵan el perzentiniń tulǵasın aktyor bar sheberligi menen ashıp beriwge háreket etken. Aktyor N.Maxamadiyarovtıń Pirim biyinde saldamlılıq, obrazdıń ishki maǵızın tolıq ashıp beriw sheberligi qálislesip kiyatırǵanday. Ariya menen obrazdı baylanıstırıw motivleri ele jas aktyordan sheberlikti talap etip turǵanday seziledi. Xudojnik Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken kórkem óner ǵayratkeri Zawqı Sayıpov aldınǵı Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq xudojnigi, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı Islam Álibekovtıń islegen dekoraciýaların pútkilley qayta islep basqasha sheshim jasaǵan. Sol bir tariyxıy dáwirde obrazlı táriyiplewde, talqılanbaqshı bolǵan waqıyalıqtı janlandırıwda tiykarǵı qurallardan biri boldı. Saxnadaǵı saraylardıń kórinisleri hám joqarı taypa wákılleriniń kiyiniwindegi ózine tánliktiń janlı tiklengenligi bul dóretiwshiniń utısı álbette. Bul orında súwretshi xızmetin ayırıqsha atap ótken orınlı. Kórinislerde tariyxıy detallar ayqın kórinip turadı. Bunıń ózi kóriwshilerdi sol bir alıslarda qalǵan tariyxıy dúnyaǵa alıp kirgendey boladı. Bunday keńislikte obrazlar jaratıw da isenimli shıǵadı.

Ulıwma alǵanda, «Ájiniyaz» operasınıń araǵa 37 jıl salıp qayta saxnalastırılǵanı bul interpretaciyası qaraqalpaq muzıka óneriniń usı jıllar ishinde jáne de rawajlanıp jańa shoqqılarǵa

kóterilgenin ayqın dálilledi. Sonıń menen birge teatr aktyorlarınń dóretiwshiligi professional dárejege kóterilgenin de ayqın sıpatlap, qala berse pútkil teatr jámaátiniń de jemisli, tıńlılıqtı miynet

etkenin dáliyllep turıptı. Teatr bul opera arqalı akademiyalıq teatr degen atqa múnásip miynet etken.

Ádebiyatlar

1. B.Sayfullaev, T.Bayandiev. “Qaraqalpaq teatri tariyxı” T. “Fan ziyosi”. 2023.
2. K.Sultanov. «Ajiniyaz». Roman. “Qaraqalpaqstan” N.1978.

REZYUME. Qaraqalpaq xalqınıń ullı shayır, ataqlı sóz zergeri Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanıń 200 jıllıq torqalı merekesi YUNESKO qararı menen xalıqaralıq kólemde belgileniwiniń ózi shayır dóretiwshiliginiń klassik dárejede ekenliginen derek beredi. Usı múnásibet penen Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatri N.Muxammeddinovtıń «Ájiniyaz» operasını arǵa 37 jil salıp qayta saxnalastırdı.

РЕЗЮМЕ. Проведение на международном уровне по случаю 200-летия со дня рождения великого поэта Каракалпакского народа, выдающегося мастера слова Ажинияза Косибай оглы по решению ЮНЕСКО свидетельствует о глубокой и классической направленности творчества поэта. В связи с этим недавно на сцене Каракалпакского государственного академического музыкального театра имени Бердаха спустя 37 лет заново поставлена опера композитора Н.Мухаммеддинова «Ажинияз».

SUMMARY. On the occasion of the 200th anniversary of the birth of the great poet of the Karakalpak people, the famous master of words Ajiniyoz Kasiboy olili, the determination of the international level on the basis of the UNESCO Decision testifies to how thoughtful and classical the poet's work is. In this regard, the composer N. in the sakhnasin of the Karakalpak state academic musical theater named after Berdaq recently. Mukhammeddinov's opera «Ajiniyoz» was recast after 37 years.

БУГУНГИ МАВЗУ ВА МУАММОНИ ЎЗИДА АКС ЭТТИРГАН КОМЕДИЯ

Ажинияз Исмаилов - ўқитувчи

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: театр, драматург, актёр, режиссёр, спектакль, ижодкор, репертуар, декорация.

Ключевые слова: театр, драматург, актер, режиссер, спектакль, создатель, репертуар, декорации.

Key words: theater, playwright, actor, director, performance, creator, repertoire, scenery.

Бугунги кунда ўзининг драма ва комедиялари билан театрларимиз сахнасини безаб келаётган қалам устаси, драматург Кўчкор Норқобилнинг бу комедияси режиссёр Умирбек Бектурғановнинг эътиборини ўзининг мавзуси яъни, бугуннинг муаммосига айланиб улгурган ҳолат - виртуал оламга тушиб қолганлар ва уларнинг тақдирига боғлиқ воқеалар оқими билан тортган бўлса ажаб эмас. Комедияда информацион технологияларнинг шиддат билан ривожланиши натижасида китоб мутолаа қилишнинг қолиб кетаётганлиги жиддий муаммо сифатида эътиборга олинади ва бунга тегишли чоралар кўрилади. Бугунги кунда ижтимоий тармоқнинг кўринмас тўрига нафақат ёш авлод, балки, айрим ёши катталарнинг ҳам илингани ҳақиқат. Буни ҳеч ким инкор эта олмаса керак. Шу каби

муаммоларни олиб чиққан комедия “Уйдаги гап кўчада” номи билан Қорақалпоқ давлат ёш томошабинлар театри сахнасида жонланди.

Парда кўтарилиб, чироклар секин ёришар экан, сахнада бугунги кунда кенг кўламли оммани ўзида йиға олган “Tiktok”, “Instagram” каби ижтимоий тармоқларнинг логотипи туширилган декорациялар сахнага чиқа бошлайди. Бу ҳол эса персонажларнинг бу тармоқларда фаоллигини кўрсатарди.

Кичик қишлоқ одамларининг бу ҳолини кўрган мактаб ўқитувчиси -Лазиз чора кўришни ўйлайди ва китобхонлик мусобақасини ташкиллаштиради. Шу орқали одамларнинг турмуш тарзини ижобий томонга ўзгартиришга қарор қилади. Муаллим кутган натижа бирданига юз бермасада, Лазиз бу қарордан воз кечмай, уни такомиллаштириб боради. Яъни, ғолиб оилага республиканинг

энг таниқли шаҳарларига бепул саёхат борлигини маълум қилади. Тез орада қишлоқ аҳлининг ҳаёт тарзи ўзгариб кетади. Ҳар бир оиланинг ҳар бир аъзосининг қўлидан китоб тушмай қолади. Бу ҳол бироз ишончсизроқ кўриниши табиий. Лекин режиссёр буни персонажларнинг кулгили ҳолатлари билан кўрсатиб берган. Қўшнилари мусобақада ютиш ва бош совринни олиш учун бир-бирларидан китобни яшириб ўқий бошлади. Гуёки ўзларини китоб ўқимаётгандек, ҳали ҳам телефон билан дўстдек тутишади. Спектакль сўнгида Тохирнинг кенжа ўғли Эркабой китобхонлик мусобақасида ютуқни қўлга киритади. Воқеалар давомида бир неча характерларнинг ўзгарганига гувоҳ бўламиз. Спектакль бошида Тохирнинг оиласидагилар виртуал оламда яшаётган эди. Муаллимнинг тадбири натижасида оила соғлом ҳаёт тарзига қайтди ва уларнинг характери ҳам ижобий томонга ўзгарди. Мактаб ўқувчиси Эркабой ҳам китоб билан дўстлашиб олади.

Комедия мавзуси бугунги кун муаммосини олиб чиққани билан эътиборли. Лекин комедия номи билан мавзу ва ғоянинг нима боғлиқлиги бор, деган савол ҳам пайдо бўлиши мумкин. Комедияни кўришга келган томошабин унинг номидан уйдаги гапни кўчага ташувчи келинлар ёки қайноналар ҳақида деб ўйлашлари ҳам табиий. Уйдаги майда гап ва машмашаларнинг телефон, ижтимоий тармоқлар орқали оммага чиқиб кетиши комедиянинг “Уйдаги гап кўчада” дея номланишига сабаб бўлган, назаримизда.

Буюк файласуф Аристотелнинг “Поэтика” асарида “Аслида, кулгули нарса – бу ҳеч кимнинг дилини оғритмайдиган ва ҳеч кимга зарар келтирмайдиган баъзи бир нуқсон ва мажруқликдир” дейилади. Комедияда китобхонликни тарғиб қилиш олий мақсад ва бош ғоя бўлсада, персонажларнинг характерига таалуқли енгил кулгуга қурилган саҳналар ҳам мавжуд. Масалан Саида образи –

(Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган артист К.Шамуратова) эшитган янгилигини яна бировга етказмаса чидаб тура олмайдиган ғийбатчи хотиннинг сўнги янгиликларни иссиқлигида телефонда етказиб туриши каби саҳналар, шунингдек, Тохир (Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган артист Ж.Абдимов) ва Ҳамид (актёр С.Арзиев) бир-бири билан қанча тортишиб урушса да, лекин, уларни кўмғондаги оқ чой тотув қилиб куйиши, Али (актёр Р.Уразбаев)нинг рус хотин Олгани уйига олиб келиши, қўшнилари Ҳамид ва Тохирга таништириш саҳналари томошабинда эрксиз кулгу пайдо этади.

Комедия персонажларининг босим кўпчилиги ёши катталар бўлгани учун спектакльда театрнинг тажрибали, устоз даражасидаги актёр-актрисалар рол ижро этишган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Лиза Халқназарова, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган артистлар Жигербай Абдимов, Клара Шамуратова, шунингдек, маҳоратли ижрочилар Рустем Уразбаев, Қирмизи Кобесова, Саламат Арзиевлар ўз ролларини маромига етказиб ўйнаган. Уларнинг бой тажрибаси билан персонажларнинг характери ёрқин намоён бўлган.

Бу ҳаётда турли одамлар ва уларнинг турли-туман характерлари бор. Буюк файласуф Арасту “Бизга одамларнинг қандайлиги муҳим эмас, қандай бўлиши кераклиги муҳим” деган қарашларни олға суради. Яъни, ижодкор асар яратар экан, унда одамларнинг қандай эканлигини кўрсатиб беришдан кўра, қандай бўлиши кераклигини кўрсатиш муҳимроқдир. Сўз юритилаётган комедияда персонажлар ўзларининг кулгули ҳаракатларини намоён қилиши билан бирга спектакль сўнгида характерлар ижобий томонга ўзгариб, намуна бўла оладиган инсонларга айланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2012.
2. Қ.Норқобил. “Уйдаги гап кўчада” пьеса.

РЕЗЮМЕ. Мақола Қорақалпоқ давлат ёш томошабинлар театрида саҳналаштирилган Қ.Норқобилнинг «Уйдаги гап кўчада» номли комедиясининг талқини, спектаклнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена интерпретации комедии К.Норқобила «Слово на улице», поставленной в Каракалпакском государственном театре юного зрителя, достижениям и недостаткам спектакля.

SUMMARY. The article is devoted to the interpretation of K. Norkobil's comedy "The Word on the Street," staged at the Karakalpak State Theater for Young Spectators, the achievements and shortcomings of the performance.

SESTIŇ PÁNDE QÁLIPLESIW BASQÍSHLARI

Kurbaniyazov Rufat Karamatdin uli – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: ses, muzıka, garmonika, muzıkalı sesler, sózli sesler, shawqımlı sesler.

Ключевые слова: голос, музыка, гармония, музыкальные чувства, словесные чувства, звуковые чувства.

Key words: the voice, the music, the harmony, the musical senses, the verbal senses, the sound senses.

Ses dep qandayda bir deneniń ekinshi denege urılıwı nátiyjesinde arnawlı bir boslıqta hawa terbelisleri nátiyjesinde payda bolatuǵın proceske ayıladı. Ses tolqınları hawada perpendikulyar háreket etedi. Tolqın tarqalıp atırǵan maydan ses mákanı dep ataladı. Tolqınnıń uzınlıǵı ses baslanıp onıń aqırına shekem sóniwine baylanıslı. Sestiń bálentligin tolqınnıń amplitudası belgilep beredi. Amplituda - bul tolqınnıń úlken yamasa kishiligin belgilep beretuǵın termin. Ses tembrin jiyiliklerdiń háreketi belgilep beredi. Jiyilik (terbelis) bul - ses shayqalıwı nátiyjesinde payda bolǵan jiyiliklerdiń tezligin belgileytuǵın termin. Ses tezligi tınısh normal hawada, arnawlı bir sharayatta 340 m/s (metr/sekund) tezlikte háreketlenedi. Sestiń bul ózgeshelikleri normal atmosfera basımı bar orında payda boladı yaǵnıy 740 - 760 mm sinap (rtut) ústini. Ses dawamlılıǵı 3 tiykarǵı háreket penen belgilenedi:

1. Sestiń baslanıwı bul - 0 den baslap belgili bir biyiklikke eriskenge shekem bolǵan aralıq. Bul aralıq qanshelli uzın bolsa attack sonshelli úlken boladı hám kerisinshe qanshelli kem bolsa attack sonshelli kem boladı.

2. Ses dawam etiw waqtı dep, onıń belgili bir biyiklikte arnawlı turǵan waqtına ayıladı, yaǵnıy ses baslanıwı menen onıń sóniw noqatına shekem bolǵan aralıqtı quraydı, bul aralıq qanshelli uzın bolsa, decay da sonshelli uzın boladı.

3. Ses sóniwi tolqın tarqalıwınıń aqırın belgileydi, ses qanshelli áste sónse (release), ol sonshelli kóp boladı hám kerisinshe.

Filosof Fridrix fon Shelling jazǵanıday: Eger muzlatılǵan muzıkaday zat bolǵanıda (yamasa basqa muzlatılǵan ses), bul basım bolar edi. Bul da qulaqqa jaǵımsız boladı, insan basımdı ses sıyaqlı seze almaydı. Biz esitsip atırǵan basımdaǵı ózgeris basımı emes. Eger basım qısqa

waqt ishinde ózgermese biz hesh nárese esitpeymiz.

Bul júdá ápiwayı jaǵday: bul baraban oraması, insan sestı, gromkogovoritel konusı yamasa ol bul zattıń shawqımı arqa aldına vibraciya qılsa, onıń ústki bólegi bizdi háreketlendiredi, hám hawadaǵı molekulalardı birge qısadı.

Ses garmonikaları áne sol sestıń sapasın belgilep beredi, belgili bir orında payda bolǵan ses hár tárepke tarqala baslaydı hám olar belgili uzınlıqqa iye boladı. Bul tolqınlardan eń qattısı hám eń uzını 1- tiykarǵı ses dep ataladı, onnan kishiregi 2-garmonika, onnan keyingisi 3-, 4-, 5- hám taǵı basqa garmonikalar dep ataladı. Ses bálentligi insan esitip atırǵan sestıń eń kem ózgeriwine baylanıslı. Sestiń eń kem ózgeriwi matematikalıq tilde 100 eseni quraydı, insan qulaǵı esitetuǵın ses bálentliginiń eń minimal ózgeriwi 1 bellge teń. Bunday ózgerisler sam júdá úlken sanlardı payda etkeni ushın, 10 belldi birlestirip belgilew qabil etilgen, bul 1 detsibell (db) degeni.

Bul háreket bir molekuladan ekinshisine urılıw esabına ses jolın payda etedi.

Tap billiyard sharları sıyaqlı: hárbir molekula basqa bir molekulanı jılıtıp shıǵadı, biraq olar bir tegislikte bolıwı shárt emes. Aqır-aqıbette, molekulyar dúgilisiwi sestı hawadan biziń qulaqlarımızǵa shekem jetkeredi. Birdey hawa molekulaları basqa molekulalardı salıstırǵanda vibratsıyanı jaqsılaw keltiredi. Sol sebepli de kino qaharmanlar bólek bir sestı esitiw ushın temir jol relslerine qulaq saladı, sebebi, temir sestı júdá jaqsı ótkeredi. Sesler óz klassifikasiyasına qaray 3 túrge bólinedi:

1. Muzıkalı sesler.
2. Sózli sesler.
3. Shawqımlı sesler.

- Muzikalı sesler dep, belgili bir tonga iye bolǵan insan sestinen, muzikalı ásbaplardan kelip shıǵıw seslerine ayıladı.

- Shawqımlı seslerge belgili bir biyiklikke iye bolmaǵan dinamikalıq diapazonı belgili bolmaǵan hám tembri belgisiz sesler, shawqımlı seslerge kiredi. Kóbirek tábiy hádiyselerden payda bolatuǵın tolqınlarǵa ayıladı.

- Insannan taralıwshı sesler sózligindegi sesler qatlamına kiredi.

Sestiń dinamikalıq diapazonı dep, insan qulaǵı qabıl etetuǵın eń tómen esitiw shegarasınan qulaqta awırıw payda etetuǵın eń úlken biyiklik arasındaqı aralıqqa ayıladı. Insannıń esitetuǵın dinamikalıq diapazonı 120 dbdi quraydı. Simfoniyalıq orkestrdiń dinamikalıq diapazonı 80 dbge teń.

Muzika sesler 5 túrge bólinedi. Muzikalı sesler bálentligi, joqarılıǵı hám tembri menen parıq qıladı. Sestiń bálentligi onıń intensivligine baylanıslı; Sestiń joqarılıǵı tonnıń chastotası menen anıqlanadı; bir muzikalı ásbap yamasa sestıń ekinshi ásbaptan ajratıp turıwshı tembr, garmonikalardaǵı energiyanıń bólekleniwı jáne onıń waqıttaǵı ózgeriwı menen xarakterlenedi. Esitiw sisteması ayrıqsha qabıllaǵısh wazıypasın atqarıp, ol esitiw sistemasınıń periferikalıq hám joqarı bólimlerinen dúzilgen.

Sestiń jiyiligi xarakteristikası.

Ses jiyiligi dep, bir sekunda ishindegi terbelisler sanına ayıladı. Hár túrlı jiyiliktegi tolqınlar hár túrlı biyikliktegi sesler sıpatında qabıl etiledi: az chastotalı tolqınlar - tómen bas sesleri bolsa, kóp jiyilikli tolqınlar bolsa joqarı sesler bolıp tabıladı. Jiyilik Gerste ólshenedi (Hz): 1Hz=sekunda 1 terbelis; yamasa kilogerslerde (kHz): 1 kHz=1000 Hz. 18 jastan 25 jasqa deyingi kópshilik insanlar esitiw jiyiligi 20 Hz ten tap 20000 Hz ge shekem bolǵan ses terbelislerin esitiwi múmkin (jas ótiwi men en joqarı shegara páseye baslaydı). Tolqınlardıń naǵız ózi ózgeriwı ses diapazonı dep ataladı. Tolqın jiyiligi tolqın uzınlıǵına teris proporcional. Ses jiyiligi qanshelli kóp bolsa ses uzınlıǵı sonsha qısqa boladı hám kerisinshe. Tolqın uzınlıǵın tómendegi formula menen tabıw ańsat: $l=S/f$, S-ses tezligi (340m/s), f-ses terbelisleriniń jiyiligi. 100 Hz li tolqınnıń uzınlıǵı $340/100=3.4$ m. Tolqınnıń amplitudası - tıǵızlıqtıń eń joqarı hám eń tómen mánsidegi ayırmashılıǵına ayıladı. Eki

tolqınnıń salıstırmalı waqıt qásiyetlerin (yamasa bir tolqınnıń hár-túrlı bólimleri) xarakteristikalaraw ushın tolqınnıń fazası túsiniǵi kiritilgen. Esitiw qábiletiniń qásiyetleri - bul sestıń joqarılıǵın anıqlawı bolıp tabıladı. Ses joqarılıǵı jiyilik, ses basımı hám tolqın formasına baylanıslı.

Sestiń jiyiligi hám qabıllanıp atırǵan biyiklik arasındaqı parq ótken zamanda Pifagor, Galilley, Gelm-Gols tárepinen úyrenilgen. Házirgi waqıtta tájiriybeler tiykarında, ton bálentligi hám signal jiyiliginiń baylanıslılıǵı anıqlanǵan.

Belgili bolıwınsha insannıń esitiw diapazonı 20 Hz ten 20000 Hz ke shekem bolǵan jiyiliklerdi quraydı. Bul 18 jastan 25 jasqa deyingi saw insanlar arasında ótkerilgen tájiriybeler arqalı belgili bolǵan. Sestiń jiyiligi dep, tarqalıp atırǵan tolqınnıń terbelis tezligin túsinemiz.

Soǵan qaray, joqarı chastotalarda terbelis tez boladı, tómengi jiyiliklerde bolsa áste boladı, 20000 Hz ten joqarıraqta ornalasqan jiyilikler ultra sesler dep ataladı, 20 Hz den tómede ornalasqan sesler infra sesler dep ataladı. Infra hám ultra seslerdi esitpesek te, olar insan sestinde boladı, lekin zamanagóy jazıw hám esitiw texnikası 20 Hz ten 20000 Hz ke shekem bolǵan jiyiliklerdi qabıllawǵa mólsherlengenligi sebepli, bul jiyiliklerdi jazıp alıp esitiw múmkinshiligimiz joq. Barlıq seslerdiń eń jetiliskeń bálent esitiletuǵın jiyilikgi 450 - 500 Hz arasında turadı, sonı aytıp ótiw kerek, jiyiliklerdiń fizikalıq túsiniǵi menen muzikalı esitiliw arasında parq bar, Dawıs basımınıń dárejesi, db, SPL jiyiliklerdiń teń 2ge kóbeytiliwı nátiyjesinde fizikalıq ózgesheligi 2 ret terbelisler kópligin ańlatadı, yaǵnıy 131 Hz jiyilik 65.5 Hz jiyiliktiń 2 ret kóbeygenligin ańlatadı. 131 Hz tiń 2 ret kóbeyiwı bolsa 262 Hz ti ańlatadı. Solay etip, 65.5 Hz penen 131 Hz aralıǵındaǵı terbelisler sanı 131 Hz ten 262 Hz ke shekem bolǵan terbelisler sanınan 2 ret kem bolıp tabıladı.

0-16 Hz aralıǵı *infra ses*

16-20000 Hz aralıqtaǵı dawıs terbelislerin adam qulaǵı esite aladı.

20000 Hz teń joqarı diapazondaǵı dawıslardı *ultra ses* deymiz.

1 GHz ten joqarı sesler *giper ses*

Binaural effect – (latin tilinen alınǵan *bini* – eki, par *auris* - qulaq) – dawıstı eki qulaq penen qabıllawda payda bolatuǵın tásir.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Kurbanıyazov R. The main characteristics of sound //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 2. – C. 1180-1187.
2. Kurbanıyazov R. The main characteristics of sound //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 2. – C. 512-515.

3. ulı Kurbanıyazov R. K. Televidenie kecha va bugun //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 5. – C. 665-672.
4. ulı Kurbanıyazov R. K. Televidenie kecha va bugun //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 5. – C. 665-672.
5. Kabulov S., Kurbanıyazov R. Sound direction and its history //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 2. – C. 508-511.

REZYUME. Bul maqalada sesler, seslerdın sozımlılıǵı, olardıń tarqalıw tezlikleri hám ulıwma xarakteristikası aytp ótıledi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы поговорим о том, как они начинаются, как они продолжаются, когда они достигают определенной высоты и как они классифицируются.

SUMMARY. In this article, we'll talk about how they start, how they continue, when they reach a certain height, and how they're classified.

EFIRDA OVOZ BILAN ISHLASH MADANIYATI

Q.N.Tilepov - o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: san'at, televideniye, maxsus effektlar, musiqa, ovoz bezagi.

Ключевые слова: искусство, телевидение, спецэффекты, музыка, звуковое оформление.

Key words: Art, television, special effects, music, sound decoration.

Efir ishini baholash bo'yicha muvaffaqiyatli ish ko'p jihatdan ishlab chiqarish jarayonini to'g'ri tashkil etishga bog'liq. Televideniye va radioeshittirishda dasturlarning ikki turi mavjud - operativ va operativ bo'lmagan. Operativ bularga juda qisqa vaqt ichida yaratilgan yoki deyarli hech qanday tayyorgarlıksiz jonli efirga uzatiladigan dasturlar kiradi (bu asosan axborot dasturlariga tegishli). Dastlabki tayyorgarlik davri bo'lgan dasturlar chaqiriladi operativ bo'lmagan (filmlar, televideniye yoki radio ko'rsatuvlari va boshqalar), agar dasturning barcha kerakli qismlarini, shu jumladan uning ovozli yozuvini oldindan o'ylab ko'rish va tayyorlash mumkin bo'lganda. Televizion yoki radiodasturlarning ovozli yechimi bo'yicha ishlarni to'rt bosqichda olib borish maqsadga muvofiqdir.

1-bosqich. Bu siz litani olgan paytdan boshlab boshlanishi kerak ajoyib stsenariy, shunda ijodiy jamoaning har bir a'zosi qodir bo'ladi ishini "ko'rish" va "eshitish" haqidagi o'z tushunchangizni yarating. Shunday qilib, har bir kishi darhol "materialga" botib, faol ijodiy jarayonga jalb qilinadi. Ijodiy jamoaning har bir a'zosi o'z irodasini ko'r-ko'rona bajaruvchi emas, balki rejissorning sherigi bo'ladi. Tabiiyki, asosiy va hal qiluvchi pozitsiya hali ham muallifning rejissyor pozitsiyasidir, lekin ijodiy sherik (u operator bo'lsin, ovoz rejissyori yoki musiqa muharriri) rejissyorga o'ziga xos harakatni aytib berishi, u bilmagan narsani maslahat berishi mumkin. Bu yondashuv oxir-oqibatda eshittirishni

yanada qiziqarli va original qilishga yordam beradi.

2-bosqich. Bu bosqichda rejissyor o'z g'oyasini musiqachilarga (ovoz rejissyori, musiqa muharriri, bastakor) malakali va aniq tushuntirishi kerak. Siz yaratilgan tasvir yoki harakatning hissiy mohiyatidan chiqib ketishingiz kerak, so'zlarni ishlatib: qahramonlik, kulgili, fojiali, fantastik, parodiya, istehzoli, lirik va boshqalar. Rejissyor ovozning asar muhitini shakllantirishdagi, qahramon xarakterini yaratishdagi rolini va hokazolarni aniq tushuntirishi kerak. Xuddi shu bosqichda tovush ballining turi aniqlanadi.

3-bosqich. Ovoz rejissyori tomonidan tanlangan yoki bastakor tomonidan taqdim etilgan barcha musiqiy materiallar va shovqinlarni tinglash, shuningdek, butun ovoz shirasini yakuniy sozlash.

4-bosqich. AMFda ovoz berish. Ovozning barcha komponentlari (va televizorda ham tasvirlar) bilan intonatsion-ritmik uyg'unlikka erishish uchun birinchi navbatda barcha musiqa va shovqin alohida trekka yozib olinadi, so'ngra diktör yoki aktyor diktör matnini o'qish va bir vaqtning o'zida eshitish uchun taklif qilinadi. naushniklarda dasturning barcha musiqalari. Bunday holda, musiqaning o'zi hatto tajribasiz ma'ruzachi uchun ham nutqning kerakli tempi va intonatsiyasini boshqaradi. Shundan keyingina barcha audio (va televizorda, vizual) materiallarni "aralastirish" jarayoni amalga oshiriladi.

Eshitish noqulayligining asosiy nuqtalari

Eshittirish ishi uchun ovozli ball yaratishda ovoz rejissyorining asosiy vazifasi tomoshabinlarda tovush noqulaylik hissi paydo bo'lishining oldini olishdir. Eshitishdagi noqulaylikning eng keng tarqalgan sabablari orasida quyidagilar mavjud:

1. Musiqa matni idrok etishga xalaqit beradi, uni bo'g'adi. Odatda bu tuyg'u matn va musiqa o'rtasidagi ovoz balandligidagi noto'g'ri tanlangan muvozanat (musiqa-shovqin va nutq fonogrammalarini aralashtirishda) tufayli yuzaga keladi.

2. Eshittirish ishining ovozi musiqa bilan "ortiqcha yuklangan". Bu hodisa televidenie yoki radio asarlarining ovozli reytingida shovqinni kam baholaganligi sababli yuzaga keladi.

Musiqiy parchalarning keskin uzilishi. Bu ikki sababga ko'ra sodir bo'ladi:

- ovoz rejissyorining eshitish qobiliyati etarli darajada rivojlanmagan bo'lsa (buning natijasida u musiqiy iboralarning oxirini his qilmasa);

- Agar musiqali fonogramma magnit

fonogramma (AMP) apparat xonasida ovozni keyinchalik moslashtirmasdan bevosita efirga uzatilayotgan materialni tahrirlash vaqtida televidenie yoki radiodastur kontekstiga kiritilsa.

TASVIR
MATN
MUSIQA

TASVIR
MATN
Shovqin

TASVIR
—
MUSIQA

Radioda tinglovchining obrazi uning tasavvuriga almashtiriladi, bunga ovoz rejissyori tomonidan yaratilgan harakatning ovozli muhiti yordam beradi.

3. Efir asarini baholash uchun musiqiy parchalarni tanlashda uslubiy xatolar. Bunday xatoliklar yaratilish vaqti, musiqa uslubi, musiqiy fonogramma xarakteri personajning zarur emotsional holatiga (televideniya - vizual serial) mos kelmasa sodir bo'ladi.

4. Monotonallik, "sarkma" ovozi. Musiqiy parchalarning tempi va asbobsozlik monotonligi tufayli yuzaga keladi, bu esa tomoshabinlarni zerikish va charchoqqa olib keladi. Natijada, umuman dasturga qiziqish kamayadi.

5. "Ikki ma'lumot" Odatda, bu ikki holatda sodir bo'ladi:

- ijro etilayotgan qo'shiq matni bir xil tildagi diktor matni ustiga qo'yilganda;

- televideniya matni ko'paytirilmagan, ishlaydigan chiziq matni bilan sinxronlashtirilganda qulayli, lekin butunlay boshqa matn ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

6. Dastur matn bilan haddan tashqari yuklangan, idrok etishni qiyinlashtiradi va shuning uchun jamoatchilik qiziqish uyg'otadi.

Bu, ayniqsa, televideniya dasturlar uchun to'g'ri keladi. Gap shundaki, asar tanasida tovush va tasvir tasvir, matn, musiqa va shovqindan iborat. Agar ular bir vaqtning o'zida katta vaqt oralig'ida ishlatilsa, audiovizual ma'lumotlarning teksturasi muqarrar ravishda haddan tashqari yuklanadi. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun barcha tarkibiy qismlarni quyidagicha tarqatish kifoya:

Xulosa qilib aytganda, ushbu amallarga har bir ijodkor amal qilsa, yuqorida aytib o'tilganidek musiqa va shovqinning roli kuchayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Н.Н. Ефимова Звук в эфире. Москва. 2015, 89-б.
2. Тилепов Қ.Н. «Кино-тарбия воситаси» *Innovative Development in Educational Activities* 2.5 (2023): 314-317.
3. Тилепов Қ.Н. Main factors of the history and development of «karakalpakfilm» film studio. *World Bulletin of Social Sciences*, 27, 169-171.

REZYUME. Mazkur maqolada efirda ovoz bilan ishlashda nimalarga etibor berish kerak va televideniya yoki radiodasturlarning ovozli yechimi bo'yicha masalalar ilimiy jihatdan ko'rib shiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы, на которые следует обратить внимание при работе со звуком в эфире, и вопросы звукового решения телевизионных или радиопрограмм с научной точки зрения.

SUMMARY. This article discusses the following issues things to look out for in rabot with sound on the air, and the issues of sound reproduction of television or radio programs from a scientific point of view.

KINO - TELEINDUSTRIYADA AKUSTIKA

Zaretdinov Karamatdin Qurbanbaevich

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanish sózler: akustika, kino, televizion, radio, kompyuter.

Ключевые слова: акустика, кино, телевидение, радио, компьютер.

Key words: acoustics, cinema, television, radio, computer.

Házirgi zaman jámiyet turmısı, óndiris hám mádeniyattıń rawajlanıwın úzliksiz informaciya almasıwıarsız kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Bunday almasıw tiykarınan baylanıs quralları járdeminde ámelge asırıladi. Olardıń arasında eń áhmiyetlisi hám keleshegi barı radio hám televidenieden ibarat. Álbette bul tiykarda mámleketimiz rawajlanıwında prezidentimiz ulken 5 (bes) tashabbus astında háreket etiwimizdi talap etip qoydı. Hámmemizge belgili bes tashabbustıń birinshisi mámleketimizde mádeniyattıń rawajlanıwı nátiyesinde Ózbekstan Respublikamızdı rawajlangan mámleketler qatarınan orın alıwın talap ham maqset dep esapladı. Mádeniyattıń rawajlanıwı bolsa mámleketimizde ǵalaba-quralları bolǵan televidenie hám radionıń rawajlanıwın ǵalaba háreketi dep qarap ótemiz. Bunıń rawajlanıw tariyxına názer taslar ekenbiz Radio baylanısınımın ashılıwı tosınnan emes. Ol kóp sanlı izertlewlerdiń hám ashılıwlarıdıń nátiyesinen ibarat.

Anglichan fizigi M.Faradey 1831-jılı elektromagnitlik indukciya qubılısın ashtı. Faradeydiń pikirine tiykarlanıp hám olardı rawajlandırǵan inglis fizigi J.K.Maksvell 1865-jılı ózgermeli tok ótip turǵan metall ótkizgishler keńislikke jaqtılıq tezligi menen taralıwshı elektromagnitlik tolqınlarıdı nurlandırwı tiyisdegen teoriyalıq juwmaqqa keldi, bul juwmaqtı ilimpazlarımız ózleriniń tájiriyesinde keńnen paydalandı. Rus ilimpazı A.S.Papov 1895-jılıdıń aprelinde dúnyada birinshi bolıp radio baylanıs qurılmasın 1895-jılıdıń 7-may kúni eń birinshi daǵazalagan edi, bul kúni ilim tariyxında radionıń tuwılǵan kúni sıpatında kiredi. Televidenienin payda bolıwına kelsek, televizion signallardı jetkerip beriw metrlik hám diametrlik tolqın diapazonlarında ámelge asırıladi. Bul diapazonlardagi elektromagnitlik tolqınlar tuwrı sızıq boylap tarqaladı hám is júzinde hárqanday tosıqlıq penen tutılıp qaladı. Sonlıqtan televizion oraylardıń antennaları arnawlı minaralar yaki machталardıń joqarǵı ushlarına ornatıladi. Minara qansha biyik bolsa, televizion esittiriwlerdi onnan sonsha uzaǵıraqtan qabıllaw imkanıyatı tuwıladı. 1965-jılı birinshi baylanıs sputnigi «Molniya-1»

ushırılǵan edi. Bul sputniktiń orbitası sozilǵan ellipske megzes bolıp arnawlı periodı 12saatqa teń boladı. «Molniya» sputnigi «Orbita» baylanıs tarmaǵınıń Jerden sırtta jaylasqan retranslyatorı bolıp esaplanadı. Baylanıs sputniginen tısqarı «Orbita» tarmaǵına Jerdegi jetkerip beriwshi stanciya hám mámleketiń túrli ayaqlarına jaylasqan qabıllawshı stanciyalardıń dizimi kiredi.

Quyash bataryalarınımın múmkin bolǵan maksimal energiyanı alıw ushın sputniktiń pútkil ushıwı dawamında bul bataryalar avtomat túrde quyashqa qaratılıp turadı. Usınıń menen bir waqıtta sputnik antennalarınan birewi avtomat túrde Jerge qaratılıp turadı. Mine usılay etip eń birinshi ret televidenie orayları payda bolǵan. Televidenie Jerde payda etpesten burın buni ilimpazlarımız kosmosta hám Jer astı suw okean teńizlerde payda etedi. Televidenie - bul telekórsetiw ǵana emes. Televidenie kosmostı ózlestiriwde de qatnasadı. 1959-jılı adamzat tariyxında birinshi ret kosmos stanciyasınan Jerge Aydıń artqı tárepiniń súwretleniwi jiberilgen. Usınıń nátiyesinde hawa rayın baqlaw stanciyaların payda etken. Solay etip, 1962-jılı televidenie kosmosta payda bolǵan bolsa, 1965-jılları televidenie Jerde payda bola basladı. Televidenie xalıq xojalıǵında barǵan sayın keń qollanılmaqta. Máselen dispatcher óziniń jumıs ornında turıp, televizion kameralar járdeminde ózine kerek bolǵan cex uchastkasın, teńiz portın, temir jol uzelin, baqlawı múmkin. Televizion qurılmalar jer astı skladları hám qudıqlarınıń jaǵdayın baqlawshı birden bir qural bolıp esaplanadı. Suw astı televizion ustanovkaları suw astında jasırınǵan gidrotexnikalıq soorujenielerdiń bólimleri hám kemelerdiń jaǵdayın baqlaw ushında imkanıyat beredi. Televidenie ilimiy izertlewlerde keń qollanılmaqta. Atom texnikasında kúshli radiaciyaǵa baylanıslı insan kiriwi múmkin bolmaǵan zonalar televidenie járdeminde baqlanadı. Televidenie texnologiyasında rawajlanıwlar barısında ses tolqınlarınıń tarqalıwı haqqındaǵı ilim Akustika tiykarlarında házirgi waqıtta keńnen en jaymaqta. Máselen joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında akustika ilimin keńnen paydalanıp televidenie hám radio orayı cexlarında dawıs jazıp alıw dawıs beriw

kino teleoperatorlıq qánigeleri tayarlanbaqta.

Akustika rawajlanıwınıń baǵdarları kocert hám teatr tamashalarında maqul túsetuǵın akustikanı jaratıw maqul bolǵan talaptıń ósiwi onıń aktiv rawajlanıwına xızmet etedi. Dawıs tolqınlarınń tarqalıwı járdeminde insaniyat evolyuciyasınıń hár qıylı basqıshlarında paydalanıwǵa háreket etedi. «Akustika» túsinigi birinshi ret pánge 1701-jılı francuz alımı J.Sauveur tárepinen kirip keledi. Dawıstı úyreniwde akustika ne ekenligin anıqlaw ushın dawıs elastik ortalıqta mexanikalıq terbelisler waqtında payda bolatuǵın dawıs tolqınlarınan ibarat. Dawıs óz tábiyatında obyektiv hám subyektiv parametrlerge iye.

Obyektiv proces bul dawıstıń ortalıqqa tarqalıwı yaǵnıy suw hawa qattı denelerde tarqalıwı bolsa,

Subyektiv dawıstıń esitiw apparatları arqalı tarqalıwı yamasa qabil etiwı proceslerinde alıp barıladı.

Zamanagóy akustika insannıń ómiriniń kóplegen tarawlarına kirdi. Onıń wazıypaları menen dúnyanıń mámleketleriniń kóplegen ilimiy institutları shuǵıllanbaqta. Ol zamanagóy arxitektura qurılısta, audiovizual ásbap-úskenelerde, dawıs jazıw úskenelerin jaratıwda mısálǵa: aralıqtan basqarıw pulıları, mikrafonlar, kúshetkishler, basqarıw blokları, dawıstı qayta islew sistemaları hám basqalar kiredi. Akustikanıń tiykarǵı baǵdarı muzıka kórkem óneriniń rawajlanıwı hám rawajlanıw máselelerin sheshiw ushın zamanagóy ilim tiykarı bolıp esaplanadı. Kórkem óner menen shuǵıllanatuǵın insanlar ushın kompozitorlar, dawıs injenerleri, dirijyorlar, aktyorlar, muzikalı dizaynerler, atqarıwshılar, súwretshiler, hám taǵı basqada dóretiwshilik toparı adamları akustika pánin biliwi shárt. Joqarıda atap ótkenimizdey akustikanı ózlestirip alıwımız ushın uzaq waqt talap etiledi. Akustika tarawında eń áhmiyetli bolǵan Pifagor, Aristotel, Leonardo de Vinchi, Issak Nyutonlardıń miyneti kóp bolǵan. Bulardıń barlıq jumısları qorshaǵan-ortalıq dawıslardı úyreniwde, muzikalı kólemdi,

dawıs tarawındaǵı fizika nızamların hám zamanagóy akustikanıń tiykarǵı nızamların ápiwayı úyreniwden basladı. Bunıń ayqın mısalmın qarap óteyik fizikalıq hám matematikalıq D.Bernulli nızamındaǵı (1700-1782-jıllar aralıǵında) izertlewler nátiyjesinde muzıka ásbaplarınń terbelis proceslerinde edi. Ol cilindr sıyaqlı hám konuslı trubalarda hawa ústininiń rezonansları teoriyasın jarattı hám birinshi ret táreplerden biri jabıq bolsa, garmonikalar trubalarda payda bolıwın kórsetti. Sonıń menen birge onıń kásipleri L.Eyler (1707-1783) muzikalı tárezi, sesler uzınlıǵı hám dissonansı úyrenen, bul ilimpaz hawadaǵı bir, eki hám úsh ólshewli tolqın maydanların analiz etiw ushın tolqın teńlemesin usınıs etti hám házirgi kúnge shekem teoriyalıq akustikanıń qásiyeti bolǵan ózgeriwshilerdi ajratıw principin usınıs etti.

Búgingi künde akustika kompyuter texnologiyalarınan paydalanǵan halda dawıstı úyreniwde tiykarlanǵan. Olar ásbaplardı maǵlıwmatlar bazaları tiykarında dawıstı jaratadı, sintez etedi hám rawajlandıradı.

Ózbekstanda akustika XX ásirdeń 50-jılları basında baslanǵan. Bul waqıtta dawıs injenerligi boyınsha master klass ótkergen dawıs injeneri V.Badushkin keledi. Keyin akustikalıq eksperimental strukturalar qurılısı basladı. Solay etip, birinshi muzikalı kompaniya «Melodiya» dúzildi. Keyin, Ózbekstan Mádeniyat ministrliǵı orayında dawıs jazıw studiyası ashıldı. 1964-jılı studiya Orta Aziyadaǵı eń iri kompaniya bolǵan «Melodiya» dawıs jazıw kompaniyası quramına qosıldı. Ol kóp jıllar dawamında regiondaǵı eń jaqsı hám birden bir dawıs jazıw studiyası edi. Sonıń menen birge kóplegen aldınǵı tabıslardı óz ishine aladı: birinshi stereo jazıwlar, magnit lentalarǵa ótiw sıyaqlı jumıslardı atqarıp keldi.

Mine solay etip joqarıda atap ótilgen miynetler nátiyjesinde ilim tarawınıń rawajlanıwında ses rejissyorlıǵı, kino tele operator hám dawıs beriw (dublyaj) qánigelerin tayarlawda bul ilimler keńnen qollanılmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Meyerzon B.Y. Akusticheskiye osnovi zvukorejissuri. M. 2004.
2. Aldoshina I., Pritc R. Muzikalnaya akustika. Iskusstvo «Kompozitor», SPb., 2006.
3. Mirzayev A.A. Ovoz kuchaytrish apparaturasi va xavfsizlik texnikasi. Toshkent 2013.
4. Gushin V.N. Akusticheskiye osnovi zvukorejissuri. Toshkent 2008
5. Gushin V.N., Nasirov M.Z. Oborudovaniye studiy i sistemi zvukozapisi. Chast I, II. Toshkent 2008.

REZYUME. Bul maqalada zamanagóy kino-tele industriyada jańalanıw dáwirindegi akustika haqqında sóz júritiledi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье речь идет об акустике в эпоху обновления современной кино и телеиндустрии.

SUMMARY. This article discusses acoustics in the era of modernization in the modern film and television industry.

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

QORAQALPOG‘ISTONDA KUTUBXONALAR FONDINING SHAKLLANISHI TARIXIDAN

Aytmova Dilbar Aymuratovna – katta o‘qituvchisi
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: Qoraqalpog‘iston, kutubxona, ilmiy kutubxona, olimlar, ilmiy izlanishlar.

Ключевые слова: Каракалпакстан, библиотека, научная библиотека, ученые, научные исследования.

Key words: Karakalpakstan, library, scientific library, scientists, scientific research.

Har bir mamlakat ta’lim, ma’naviyat va ma’rifat sohasida jiddiy islohotlarni olib bormas ekan, rivojlanish va yuksalishda ortda qolib ketaveradi. Albatta, bu jarayon bir-ikki kunda emas, yillar davomida tizimga solinadi, sayqallanadi. Mamlakatimizda yuzaga kelayotgan bugungi zamonaviy talab va istaklardan kelib chiqsak, davlatimizning har bir hududida madaniy, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni saqlab qolishga qaratilgan yangicha chora-tadbirlar jadallik bilan amalga oshirilayotganiga guvoh bo‘lamiz. Ayniqsa, kutubxonalar faoliyatini tizimli ravishda tartibga solish, undagi ilmiy va badiiy adabiyotlarni chuqur tadqiq qilish, olimlar va ilmiy tadqiqotchilar faoliyatini o‘rganish bugungi kundagi muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi 4354-son Qarorida yurtimizda axborot-kutubxona sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi ishlab chiqilib, kutubxonalarda saqlanayotgan milliy madaniy merosni asrab-avaylash va boyitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga axborot-kutubxona muassasalari faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilandi. Xususan, Qoraqalpog‘iston Respublikasida kutubxona tarmoqlarini yanada takomillashtirish, ma’naviy-ahloqiy qadriyatlarni saqlab qolishga yo‘naltilgan prinsiplar yangi axborot markazlarini barpo etish zarurati ta’kidlandi. Shuningdek, aholini yanada kengroq va tizimli axborot bilan ta’minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish choralari qayd etildi[1]. Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida dastlabki va hozirda ham faoliyat olib borayotgan

kutubxonalarning shakllanishi va rivojlanish tarixi, faoliyati, unda saqlanayotgan adabiyotlarning olimlar faoliyatidagi o‘rni xususida to‘xtalib o‘tiladi. Ma’lumki, Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘zining boy o‘tmishi, milliy madaniyati, o‘ziga xos urf-odatlar bilan dunyo ahlini birdek qiziqtirib keladi. Bu esa ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilishida o‘z aksini topadi. 1925-1930-yillari Qoraqalpog‘istonda arxiv hujjatlarini to‘plash va o‘rganish, ayniqsa, kutubxonalardagi ilmiy manbalarni tadqiq qilish ishlari boshlangan. O‘sha yillari olim va ilmiy izlanuvchilar tomonidan turli tadqiqotlar olib borilib, qoraqalpoq xalqining ko‘p asrlik merosi va tarixiga oid manbalar to‘plana boshlandi. Masalan, 1920-yilning ikkinchi yarmida ilmiy etnografiya instituti xodimi G.Shuls, 1926-1930-yillarda sharqshunos olim E.S.Malov boshchiligidagi guruhlar qizg‘in faoliyat olib borishdi [2]. Shuningdek, sobiq Ittifoq Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti tomonidan ko‘plab ilmiy ishlar olib borildi va 1932-yilda institut qoshida akademik A.N.Samoylovich, professorlar N.N.Palmov, P.P.Ivanov, A.I.Ponomarev, S.N.Chernovlar boshchiligidagi olimlar ilmiy izlanishlar olib borishdi.

Tarixchilarni qoraqalpoqlar tarixiga oid monografik va jurnal adabiyotlari bilan tanishtirish maqsadida qisqacha bibliografiya ishlab chiqilgan. Bunda A.N.Samoylovich guruhi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar qoraqalpoqlar tarixini yozishga asos bo‘lib xizmat qilgan[3]. 1933-1944-yillarda Respublikaning shimoliy viloyatlarida tarixiy-folklor mutaxassisi A.A.Sokolov boshchiligidagi Qoraqalpoq ilmiy-tadqiqot institutining ekspeditsiyasi olib borildi. Shu o‘rinda, Respublikada yirik kutubxonalar tashkil etilib, ular keyinchalik ilmiy-tadqiqot jarayon-

larini o'zida mujassamlashtirgan muhim ilmiy obyektlarga aylanib borgan. Respublikadagi kutubxona filiallari XIX asrning 90-yillarida takomillashtirilgan To'rtko'l (Petro Aleksandrovsk) shahar kutubxonasiga aylandi[4]. Uning birinchi kitob fondi odamlarning o'z kutubxonalaridan olib kelgan kitoblari hisobiga yaratilgan. Mahalliy aholi mazkur kutubxonaning fondini ko'paytirishga katta hissa qo'shganlar. 1907-yilning 7-martida u "Shahar xalq kutubxonasi" rasmiy maqomini olgan. To'rtko'l (Petro Aleksandrovsk) shahar obodonlashtirish yig'ilishida uning nizomi tasdiqlanib, 41 xodimdan iborat komissiya saylandi. Kutubxona shahar aholisiga o'z kitoblari, gazeta va jurnallaridan foydalanish huquqini taklif qildi. Kutubxona mablag'i va kutubxona xodimlariga oylik shahar soliqlaridan, ayrim abonent to'lovlari hisobidan, odamlarning xayriyalaridan shakllangan. Nizomga ko'ra, kutubxona a'zolari va abonentlari barcha jinsdagi shaxslar bo'lishi mumkin, voyaga yetmaganlar, ta'lim muassasalari o'quvchilari, kam ta'minlangan va iroda erkinligi sud tomonidan cheklangan shaxslar bundan mustasno edi. 1912-yilda kutubxona fondi jurnallar bilan birga 3300 nomdan iborat edi. Kutubxona ochilganidan 100 kun o'tib, unga 697 kishi kelib, uyda o'qish uchun 2032 jild adabiyot olgan. 1916-yilda barcha o'quv yurtlari bo'limlarida jami 1647 ta kitob bo'lgan. 1919-yil aprel oyida ishchi va soldat deputatlari kengashida kutubxonani va yirik ishlab chiqarish korxonalari egalaridan milliyalashtirish uchun komissiya tuzildi. May oyida To'rtko'l'dagi Novikova shaxsiy kutubxonasi, sobiq podshoh ma'muriyati kutubxonasi va boshqa to'plangan kitoblar komissiya tomonidan milliyalashtirildi. Shahar kutubxonasi negizida To'rtko'l xalq (keyinroq Xorazm Respublikasi) kutubxonasi sifatida qayta tashkil etilgan, kutubxonada yetti mingdan ortiq kitob va boshqa turdagi nashrlar mavjud edi.

XX asrning 20-yillarida Qoraqalpog'iston hududidagi shaharlarda kutubxona filiallari, klublar ko'paydi. Qishloq va ovullarda maktablar, o'quv zallari tashkil etildi[5]. 1921-yilda ularning soni: choyxonalar oltita; o'quv zali sakkiztaga yetgani hududda madaniyat va kitobxonlikning o'sishi kuzatilganini anglatadi. Oradan 7 yil o'tib, choyxonalar soni 13 taga, kutubxonalar soni to'qqiztaga yetgani ham bu boradagi rivojlanish asta-sekinlik bilan amalga oshganidan dalolat beradi. 1933-yilda 43 ta kutubxona, 41 ta choyxona, 71 ta o'quv zali qayd etilgani hamda 1940-yilda respublikada 195 ta kutubxona ro'yxatga olingani o'sish sur'ati keskin ortganidan darak beradi. Urushdan keyingi yillarda

O'zbekiston bo'yicha 1774 ta kutubxona faoliyat yuritgan bo'lsa, shulardan 176 tasi Qoraqalpog'iston hududiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, 1 ta respublika miqyosida, 16 ta tuman va shahar, 6 ta qishloq, 2 ta bolalar kutubxonalari fuqarolarga xizmat ko'rsatgani jamiyatda ilmiy-ma'rifiy muhit darajasi past bo'lmaganligini ko'rsatadi. Qoraqalpog'istonda mavjud barcha kitoblar adadini yillar kesimida quyidagi diagrammada yaqqol ko'rish mumkin. Shu o'rinda, Respublikada turli yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borilishi, yosh tadqiqotchilarning manbalar bilan ishlash ehtiyoji oshib borishi, umuman, jamiyat hayotida ma'naviy-ma'rifiy bilimlarga bo'lgan talabning ortishida kutubxonalarining ta'siri katta bo'ldi. Quyida ularning ayrimlari haqida ma'lumotlar to'plandi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Respublika kutubxonasi 1936-yili To'rtko'l (Petro Aleksandrovsk)da shahar kutubxonasi negizida tashkil etilgan. Dastlab kutubxona fondi 30480 nusxani tashkil etgan. Shu yili kutubxona Nukus shahriga ko'chirilgan va Respublika kutubxonasiga aylantirilgan. 1941-yilga kelib kitob fondi 31046 nusxani tashkil etgan. Ahamiyatlisi, kutubxonada "Qizil Qoraqalpog'iston"dan to hozirgi kunga qadar 1941-yildan beri saqlanayotgan 586 nomdagi mahalliy gazeta-jurnallar, XIX asrga oid 200 ga yaqin nodir adabiyotlar mavjud[6]. Mazkur bosma nashrlar arxivi tadqiqotchilarga o'z ilmiy izlanishlarini olib borishda ishonchli manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. O'rta Osiyo tarixi va adabiyotiga oid nashrlardan, jumladan, Ibn Sinoning "Tib qonunlari" (XVII asr), Alisher Navoiy, Firdavsiy, Berdaq, Ajiniyoz, "Qirq qiz" asarlaridan foydalanmoqda. "Alpomish", "Bahodir", "Edige" dostonlari, qomuslar, ko'p jildli asarlar, tarixiy materiallar kitob fondining chin ma'nodagi boyligi sanaladi. Kutubxona "Kitob saqlash", "To'plash va qayta ishlash", "Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish", "Ilmiy-metodik", "Bibliografik ma'lumot berish", "Huquqiy axborot bo'limlari" hamda O'lka-shunoslik, Chet el adabiyotlari, Kitob almashish, Depozitar saqlash sho'balaridan iborat. Qoraqalpog'iston Respublikaning yana bir tarixiy kutubxonalaridan biri bo'lgan Respublika bolalar kutubxonasi 1962-yilda shahar bolalar kutubxonasi negizida tashkil etilgan. Ushbu kutubxonaning ochilishi natijasida bolalar adabiyotlarini jamlash, ularni yosh kitobxonlar e'tiboriga havola qilish, bu turdagi adabiyotlar tadqiqini olib borish zarurati tug'ildi. Dastlab kutubxona fondi 2 ming nusxadan iborat bo'lgan bo'lsa, 1965-yilga kelib, bu raqam 33234 nusxaga yetgan. Respublikada faoliyat olib borayotgan

zamonaviy tipdagi kutubxonalarning asosi – shubhasiz yuqorida sanab o‘tilgan tarixiy ilm maskanlari ekanini unutmash kerak. Ularning borgan sari resurs bazalari boyitilib, xizmat qamrovi kengayib borayotganini alohida ta’kidlash lozim. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limining fundamental kutubxonasi – respublikadagi asosiy va bosh ilmiy kutubxona sanaladi. Mazkur kutubxona Amudaryoning quyi oqimidagi mahalliy va xorijiy adabiyotlar, davriy nashrlar, qo‘lyozma va ilk bosma kitoblarning eng yirik kitob jamg‘armasi hisoblanadi. Ilmiy kutubxona 1931-yilda o‘sha paytdagi Avtonom Respublikada Qoraqalpoq kompleks ilmiy-tadqiqot institutining tashkil etilishi munosabati bilan ilmiy markaz sifatida shakllantirilgan.

Mustaqillik davriga qadar mazkur kutubxona Qoraqalpog‘istonda ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar va tadqiqotchilar uchun asosiy va birlamchi manba sifatida xizmat qilgan. 1992-yildan ilmiy kutubxona O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limining fundamental kutubxonasiga aylantirildi. Kutubxonaning kitob fondi o‘ndan ortiq tildagi, jumladan, qoraqalpoq, o‘zbek, qozoq, tatar, turkman, qirg‘iz, oltoy, ozarbayjon, uyg‘ur, arab, fors, ingliz, nemis, polyak va boshqa tillardagi kitoblarni qamrab olgan.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Fundamental kutubxonasi 126861 nusxa kitob fondiga ega bo‘lib, unda 30dan ortiq tillarda axborot resurslari va hujjatlar saqlanmoqda. Kitob fondining tarkibi dissertatsiyalar, avtoreferatlar, ilmiy hisobotlar, qo‘lyozma manbalar, litografik nashrlar, mikrofilmlar, ekranga proektsiyalash uchun tayyorlangan shaffof fotosuratlar, gazeta-jurnallarning yillik to‘plamlari, slaydlar, geografik xaritalar, milliy naqshlar eskizlari, fotoreproduktsiyalar, ilmiy va badiiy adabiyotlar, audio-kasetalar, kompakt-disklar hamda elektron resurslardan tashkil topgan. Kutubxonada saqlanayotgan turkiy xalqlarning madaniy tarixiga oid arab yozuvida qayd etilgan arab, fors va turkiy tillardagi qulyozmalar, toshbosma nashrlar, shuningdek, qoraqalpoq og‘zaki ijodi, yozma adabiyoti na‘munalaridan tashkil topgan hujjatlar asosida kutubxonaning qo‘lyozmalar fondi 2005-yilda noyob obyektlar tarkibiga kiritildi.

Kutubxonada “Qo‘lyozmalar fondi”, “Shaxsiy kolleksiyalar fondi”, “Avtoreferatlar fondi”, “Dissertatsiyalar fondi”, “Kitob-almashuv fondi”, “Jurnallar fondi”, “Gazetalar fondi”, “Ilmiy hisobotlar fondi”, “Mikrofilm va slaydlar

fond”lari tashkil qilingan. Shuningdek har hil davrlarda tushirilgan rasmlar fondi ham mavjud. Kitob fondida ilmiy va badiiy nashrlardan tashqari dunyoning qo‘lyozma fondlari analogida yo‘q nodir qo‘lyozmalar, respublikamiz hududida amalga oshirilgan arxeologik va folklor ekspeditsiyalari davrida yozib olingan va ilmiy xodimlar tomonidan yig‘ib olingan katta ilmiy ahamiyatga ega yozma manbalar ham mavjud. Hozirgi kunda mazkur fondta 3783 nusxa qo‘lyozma manbalar, 1628 nusxa noyob nodir nashrlar saqlanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi shu kunga qadar nafaqat davlatimiz balki dunyo ilm-fan rivojiga o‘z hissasini qo‘shgan olimlarni tarbiyalab chiqargan. Tabiiyki, ularning yaratgan ilmiy maktabi va ilmiy ishlari aks ettirilgan nashrlarsiz bugungi ilmiy jarayonni ko‘z oldimizga keltirish qiyin. Fundamental kutubxona fondida saqlanayotgan axborot resurslar negizida “noyob nashrlar”, “nodir qo‘lyozmalar”, “majburiy nusxalar”, “avtoreferatlar”, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi axborotnomasi jurnali, akademiklar, fan doktorlari hamda fan nomzodlarining ilmiy asarlari raqamlashtirilib, ilmiy-ta’limiy ma’lumotlar bazalari yaratilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, olimlarimiz yaratgan ilmiy meroslarni yanada chuqurroq o‘rganishda kutubxonalarning o‘rni beqiyosdir. Mazkur ilmiy ma’lumotlar bazasi va tarixiy manbaya hisoblangan dastlabki kutubxonalar tadqiqotchilarning axborot olish va bilimni mustahkamlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Biz yuqoridagi tahlillarimizga suyanib, Qoraqalpog‘istondagi dastlabki kutubxonalar jamiyatimizning rivojiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy maskanlar ekanligini alohida ta’kidlab o‘tishimiz joizdir. Mazkur kutubxonalarning shakllanishi va rivojlanish tarixidan keltirilgan manbalarni har tamonlama yanada o‘rganish ilm-fanimizning barcha javhalari taraqqiyotiga katta hissa qo‘shadi. Chunki barcha olim-u ziyolilar o‘zlarining ilmiy ishlarini amalga oshirishda birinchi navbatda kutubxonalardan foydalanib, samarali ilmiy izlanishlar olib borganligini alohida ta’kidlash o‘rinlidir. “Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug‘ ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor”-degan edi Prezidentimiz. Kutubxonalar ham xalqimizning beqiyos moddiy va ma’naviy boyligi hisoblanadi. Shunday ekan, bunday tabarruk maskanlarning tarixini o‘rganish har doim olimlar oldidagi dolzarb va eng asosiy vazifa sifatida qolaveradi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi. Qarang: <https://lex.uz/docs/>. (National database of legislation of the Republic of Uzbekistan. See: <https://lex.uz/docs/>)
2. Самойлович А. Материалы по истории каракалпаков. Москва Издательство Академии наук СССР. 1935. 299 с. (Samoilovich A .. Materials on the history of Karakalpakov. Moscow Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1935. 299 p)
3. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Axborot kutubxona markazining rasmiy veb-sayti ma‘lumotlari. Qarang: <http://www.nukusibc.uz>. (Information on the official website of the Information Library Center of the Republic of Karakalpakstan. See: <http://www.nukusibc.uz>)
4. Реймбаев, Р. Этапы развития библиотечного дела в Каракалпакстане// – Нукус. ҚГУ. 2020. – 289 с (212-214 б). (Reimbaev, R. Stages of development of library business in Karakalpakstan // - Nukus. KarSU. 2020.-289 p (212-214 p))
5. Qilichboyev O. O‘zbekistonning yirik kutubxonalari. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. – Toshkent. 2004. 100 b. (Kilichbaev O. Large libraries of Uzbekistan. Publishing House of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi. - Tashkent. 2004. 100 p.)
6. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limining rasmiy veb-sayti. Qarang: <https://aknuk.uz/library.html>. (Official Website of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. See: <https://aknuk.uz/library.html>)
7. Aytimova U. The main library of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan is the number of digitization and solutions to book funds, scientific works. Conf. - Tashkent: “Fan ziyosi” 2022. 295 .- (89-95).

REZYUME. Kutubxonalar faoliyatini tizimli ravishda tartibga solish, ulardagi ilmiy va badiiy adabiyotlarni boyitish, chuqur tadqiq qilish jamiyatda ma’naviy va ma’rifiy soha rivojlanishiga asos bo‘ladi. Ilmiy kutubxonalar faoliyati esa, xususan, ilmiy soha taraqqiyotiga poydevor bo‘ladi. Tadqiqotda Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi dastlabki kutubxonalar tarixi va rivojlanish bosqichlari o‘rganilgan. Ularning tarkibiga oid manbalarni keltirish orqali faoliyatiga ilmiy baho berilgan. Mazkur maqola ana shunday ilk kutubxonalarning olimlar ilmiy izlanishlarini olib borishidagi o‘rni yoritib berilganligi bilan shu yo‘nalishda qilingan boshqa tadqiqotlardan ajralib turadi.

РЮЗЕМЕ. Систематическое регулирование библиотечной деятельности, обогащение в ней научной и художественной литературы и их углубленные исследования являются основой роста духовно- просветительской сферы в обществе. Деятельность первых библиотек, в частности, является фундаментом для развития научной сферы. В исследовании изучены история и этапы развития первых библиотек в Республике Каракалпакстан. Данная статья отличается от других исследований в этом направлении тем, что освещает роль таких научных библиотек в проведении научных исследований учеными.

SUMMARY. The systematic regulation of library activities, the enrichment of scientific and fiction literature in it and their in- depth research are the basis for the growth of the spiritual and educational sphere in society. The activity of scientific libraries, in particular, is the foundation for the development of the scientific sphere. The study explores the history and stages of development of first libraries in the Republic of Karakalpakstan. This article differs from other studies in this direction in that it highlights the role of such first libraries in the conduct of scientists’ researches.

AXBOROT-KUTUBXONA FAOLIYATIDA MARKETING XIZMATLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING DOLZARB JIHLATLARI

M.B.Xudaybergenova

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: kutubxona, ilmiy kutubxona, olimlar, ilmiy izlanishlar.

Ключевые слова: библиотека, научная библиотека, ученые, научные исследования.

Key words: library, scientific library, scientists, scientific research.

Bugungi kunda axborot-kutubxona muassasalari faqatgina bilim va axborotni saqlash va ulashish bilan chegaralanmay, ularning xizmatlaridan keng jamoatchilik foydalanishini ta'minlash, resurslardan samarali foydalanishni oshirish yo'llarini izlash zaruratiga duch kelmoqda. Bunda marketing faoliyati hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Marketing strategiyalari axborot-kutubxona muassasalarining foydalanuvchilari bazasini kengaytirish, xizmatlar sifatini oshirish va jamiyat bilan aloqani mustahkamlashga yordam beradi. Shunday ekan, maqolada axborot-kutubxona faoliyatida marketing xizmatlarini takomillashtirishning ilmiy asoslari va dolzarb amaliy yo'nalishlarini ko'rib chiqamiz. Axborot-kutubxona muassasalari o'zlarining axborot manbalari, xizmatlari va imkoniyatlari haqida keng ommaga aniq, maqsadli va samarali ma'lumot yetkazishlari lozim. Marketing bu maqsadlarga erishishda asosiy vositalardan biridir. Marketing xizmatlari kutubxonaning strategik rejalarida katta ahamiyat kasb etadi, chunki ular foydalanuvchilarning ehtiyojlarini tahlil qilish, ularning kutubxona xizmatlariga bo'lgan talabini to'g'ri aniqlash va axborot manbalarini yetkazishda ko'maklashadi. Zamonaviy axborot texnologiyalari marketing faoliyatini yanada kuchaytiradi, kutubxona xizmatlarini yanada samarali, tezkor va keng jamoatchilikka yetkazish imkoniyatini yaratadi. Hozirgi vaqtda zamonaviy biznesni asosiy muammosi bu tovarlar tanqisligi emas, balki iste'molchilar tanqisligidir. Shu sababli zamonaviy marketing tizimining asosiy vazifasi – bu mijozlar uchun zarur bo'lgan qiymatni (iste'mol qimmatini) yaratish va mijozlar bilan foydali bo'lgan munosabatlarni shakllantirishdan iboratdir. Marketing bu ishlab chiqarilgan mahsulotni engil sotish san'ati emas, balki u iste'molchiga qimmatli bo'lgan narsani berib, uni hayotini yaxshilashga yordam berishdir. Axborot-kutubxona marketingini takomillashtirishning dolzarb yo'nalishlari quyidagilar hisoblanadi. Foydalanuvchi ehtiyojlarini tahlil qilish va segmentatsiya: axborotkutubxona xizmatlarida foydalanuvchilarning talablarini

chuqur tahlil qilish, ularning ehtiyojlari va xatti-harakatlarini segmentatsiya qilish marketing strategiyasining asosidir. Foydalanuvchilarni turli guruhlariga ajratish orqali ularga moslashtirilgan xizmatlarni taklif qilish kutubxona resurslaridan foydalanishni samarali tashkil etishga yordam beradi. Ilmiy tadqiqotchilar, talaba va o'quvchilar kabi ma'lum guruhlar uchun alohida xizmatlar va kontent yaratish kutubxona imkoniyatlarini yanada oshiradi. Axborot xizmatlarini raqamlashtirish va raqamli platformalar joriy qilish: raqamlashtirish zamonaviy kutubxona marketingining ajralmas qismidir. Axborot-kutubxona muassasalari raqamli xizmatlarni keng joriy qilish orqali nafaqat foydalanuvchilarga oson va tezkor kirish imkonini yaratadi, balki raqamli platformalarda o'z xizmatlarini faol reklama qilish imkoniyatini ham beradi. Onlayn kataloglar, elektron resurslar va mobil ilovalar orqali kutubxona foydalanuvchilari istalgan vaqtda kerakli ma'lumotlarni olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Kontent marketing va sifatli axborot ta'minoti: axborot-kutubxona faoliyatida kontent marketingi foydalanuvchilarni jalb qilish va ularning qiziqishini uyg'otishda muhim vositadir. Sifatli kontent yaratish, masalan, ma'lumotli maqolalar, infografikalar, video materiallar va interaktiv darsliklar orqali foydalanuvchilarni kutubxona resurslariga jalb qilish mumkin. Foydalanuvchilarning axborotga bo'lgan talabini qondiruvchi kontent yaratish orqali kutubxona xizmatlari o'ziga xos va jozibador bo'lib qoladi. Ijtimoiy tarmoqlar va maqsadli reklama kampaniyalari: ijtimoiy tarmoqlar bugungi kunda kutubxona marketingining ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Kutubxona xizmatlarini keng jamoatchilikka yetkazishda Facebook, Instagram, Twitter kabi platformalar katta ahamiyatga ega. Kutubxonalar foydalanuvchilari bilan muntazam aloqa o'rnatish, yangi resurslar va tadbirlar haqida ma'lumot yetkazish uchun ijtimoiy tarmoqlar orqali maqsadli reklama kampaniyalarini tashkil qilish samarador usullardan biridir. Bunda turli foydalanuvchi guruhlarini jalb qilish va kutubxona xizmatlaridan kengroq foydalanishga undash mumkin. Marketing tadqiqotlarida ma'lum

bir aniqlovchi rolni kutubxona faoliyat ko'rsatayotgan muhitni taxlil qilish o'ynaydi. U kam deganda uchta muhitda faoliyat ko'rsatadi: makromuhit, bevosita muhit va ichki muhit. Tashqi va ichki muhit kutubxonani ijtimoiy institut sifatida faolit yuritishiga katalizator bo'ladi yoki uni faoliyatini to'xtatishga ta'sir ko'rsatadi. Kutubxonani marketing tadqiqotlarida markaziy o'rinni, yuqorida aytib o'tilganidek iste'molchilarga ajratilgan. Bu esa kutubxona ko'rsatayotgan xizmat va mahsulotlarni sohalashtirish, ularni assortimentini va hajmini belgilash, aniq bir bozor segmentini belgilash imkonini beradi. Iste'molchilarni harakteristikasini tuzayotganda quyidagi parametrlarni e'tiborga olish lozim: ularni yashash joylari, demografik holati (yoshi ta'lumoti, kasbi va x.k.), ijtimoiy-psixologik faktorlar, (odatlari, ta'blari, harakterlari) mahsulotga (xizmatga) bo'lgan munosabatlari. Kutubxonani tashqi muhitini tadqiqot qilish, marketing tadqiqotlari yordamida amalga oshiriladi va hamkorlarni, raqobatchilarni va sohaviy bozorni o'rganish imkonini beradi. Kutubxona xujjatlar fondini potensial to'ldiruvchilarni (kitob savosi tashkilotlari, nashriyotlar, audiovizual mahsulotlar ishlab chiqaruvchi firmalar va bosh.) raqobatbardoshligi, ularni mutaxassislik darajasi, boshqa bozorga borish xarajatlarini va boshqa tomonlarini o'rganadi. Ko'pgina kutubxonalarda, jumladan Rossiya kutubxonalari shunday analitik-boshqaruv markazlar tashkil etilgan. Xozirda mavjud bo'lgan marketing bo'limlarini nomlanishi ko'proq ularni faoliyatlarini yo'nalishlari bilan bog'langan, masalan: kutubxona marketingi; innovatsiya va kutubxona marketingi; kutubxona marketingi va innovatsiya-uslubiy faoliyat; marketing va yangi texnologiyalar; iqtisodiy tahlil va kutubxona marketingi; marketing va koordinatsiya; marketing va reklama; marketing va pablik releysinz; marketing va bo'sh vaqt. Kutubxonalarining bunday bo'limlari haqidagi nizomlarni tahlili ular uchun asosiy vazifa va ish yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi[2]. Marketing – bu ikki yoki undan ortiq shaxslar yoki guruhlar o'rtasida qiymatga ega bo'lgan tovarlar yoki xizmatlar almashinuvi jarayonidir. Kutubxonada doimo ishtirok etadigan shaxslar orasida kutubxonachi ham bo'ladi. Marketing faqatgina reklama yoki targ'ibot bilan cheklanmaydi. Reklama yoki targ'ibot marketing jarayonining faqat bir qismidir. Marketingga mahsulot yaratish, narxlash va tarqatish ham kiradi. Marketing – bu kutubxona va axborot mutaxassislari uchun muhim bo'lgan

kompetentsiya sohalaridan biri sifatida tavsiflangan. Keng ma'noda marketing tushunchasi bir qator jarayonlarni o'z ichiga oladigan texnikalar to'plami sifatida; foydalanuvchilarga kerakli vaqtda to'g'ri ma'lumotni taqdim etish falsafasi sifatida; mijozlarning axborot ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan yondashuv sifatida hamda mijozlar markazida bo'lgan xizmat sektorida mijozlarga qaratilgan marketing sifatida ta'riflanishi mumkin. Kutubxona va axborot xizmatlarini marketingi – bu kutubxona va mijozni qoniqtiradigan almashuvlar yaratish uchun kutubxona mahsulotlarini rejalashtirish, narxlash, targ'ib qilish va tarqatish jarayonidir. Kutubxonalar axborot xizmatlarini targ'ib qilishga majbur bo'lib, jamiyat bilan mustahkam bog'lanishni yaratishi, tendensiyalarni oldindan ko'ra bilishi va veb-asosli axborot texnologiyalaridan foydalanishi kerak. Har bir kutubxonaning marketing harakatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: foydalanuvchilarga foydalanish uchun resurslarni sotib olish, resurslarning tegishli joyda mavjudligini ta'minlash, o'quvchilarning vaqtini tejash, o'z mahsulotlarini targ'ib qilish orqali talabni yaratish va foydalanuvchilarning ehtiyojlarini eng kam xarajat bilan qondirish, shu tariqa "har bir o'quvchiga uning kitobini" va "har bir kitobga o'quvchini" topish uchun imkoniyat yaratish. Kutubxonalar axborot xizmatlarini foydalanuvchilarga yangi texnologiyalardan foydalanish, tendensiyalarni oldindan ko'ra bilish uchun marketing qilishda muhim rol o'ynaydi. Kompetentsiyalar kutubxona xizmatlarini targ'ib qilishning ajralmas qismidir va buni kutubxona va axborot mutaxassislari e'tiborga olishlari zarur. Kutubxonachilar va axborot mutaxassislari elektron axborot resurslarining mavjudligini bilishi va ular kutubxona xizmatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi lozim. Ular internetdan foydalanish, veb-asosli elektron resurslar va onlayn axborot qidiruv texnikalaridan foydalanish bo'yicha xabardorlikni oshirishda faol ishtirok etishlari kerak. Bugungi kunda raqamlashtirilgan resurslar foydalanuvchi jamoasini qondirishda zamonaviy rol o'ynaydi[3]. AQShda axborot-kutubxona faoliyatida esa, marketingning rivojlanishi juda samarali va keng ko'lamda amalga oshirilgan. Amerika kutubxonalarida marketing strategiyalari ko'p yillar davomida shakllangan bo'lib, ular kutubxonalarini zamonaviy texnologiyalar, innovatsiyalar va foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashtirishga katta e'tibor qaratadi. Quyida AQSh kutubxonalarini faoliyatida marketingning rivojlanishi va uning asosiy yo'nalishlari tahlil

qilinadi. AQSh kutubxonalari marketing faoliyatini raqamli platformalar orqali muvaffaqiyatli amalga oshirib kelmoqda. Elektron resurslarga kirish, onlayn kataloglar, raqamli kutubxona xizmatlari va mobil ilovalar keng jamoatchilikka axborot manbalaridan foydalanish imkoniyatini beradi. Ko'pgina kutubxonalar o'z foydalanuvchilariga masofaviy xizmat ko'rsatish tizimlarini joriy qilgan, bu esa pandemiya davrida juda muhim rol o'ynadi. Marketing strategiyalarida foydalanuvchi tajribasini yaxshilash va ularga sifatli xizmat ko'rsatish birinchi o'rinda turadi. Kutubxonalar doimiy ravishda foydalanuvchilar ehtiyojlarini o'rganib, ularga mos xizmatlar va tadbirlar tashkil etadilar. Masalan, AQSh kutubxonalari kitobxonlar klublari, o'quv kurslari, tadbirlar va seminarlar orqali keng jamoatchilik bilan yaqin muloqotda bo'ladi. AQSh kutubxonalari ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanib, o'z foydalanuvchilari bilan doimiy aloqada bo'lishadi. Facebook, Instagram, Twitter va YouTube kabi platformalarda faol bo'lgan kutubxonalar foydalanuvchilarga yangi xizmatlar, yangiliklar va tadbirlar haqida ma'lumot yetkazadilar. Bu foydalanuvchi bazasini kengaytirishda va marketing samaradorligini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi. Ko'plab AQSh kutubxonalari o'z brendlarini yaratishga e'tibor qaratadi. Har bir kutubxona o'ziga xos logotip, ranglar palitrasi va kommunikatsion uslublar orqali o'z xizmatlarini taqdim etadi. Brend yaratish orqali kutubxonalar o'z xizmatlarini keng jamoatchilikka tanitib, ularga ishonch uyg'otishadi. AQSh kutubxonalari mahalliy hamjamiyatlar va notijorat tashkilotlar bilan hamkorlik qilishga katta ahamiyat beradi. Kutubxonalar mahalliy maktablar, universitetlar, jamoat markazlari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda tadbirlar tashkil qiladi. Bu nafaqat kutubxona xizmatlarini keng jamoatchilikka yetkazishda yordam beradi, balki jamiyatdagi ta'lim va madaniyat rivojiga ham hissa qo'shadi. AQSh kutubxonalari marketing strategiyasining bir qismi sifatida xususiy kompaniyalar va texnologiya gigantlari bilan hamkorlik qiladi. Masalan, Google va Microsoft kabi yirik texnologiya kompaniyalari kutubxonalarga axborot texnologiyalari sohasida yordam berishadi. Ular kutubxonalarga dasturiy ta'minot, raqamli texnologiyalar va boshqa innovatsiyalarni taqdim etib, xizmat sifatini oshirishga hissa qo'shadi. AQSh kutubxonalari davlat va xususiy sektor mablag'laridan foydalanib, o'z xizmatlarini kengaytiradi. Moliya va resurslar boshqaruvi samarali marketing strategiyalarini amalga oshirishga yordam beradi. Grantlar, davlat yordam

dasturlari va xususiy investitsiyalar kutubxonalar faoliyatining iqtisodiy asoslarini mustahkamlaydi va yangi loyihalar uchun imkoniyatlar yaratadi. AQSh kutubxonalari yangi texnologiyalar va innovatsion xizmatlar orqali o'z marketingini rivojlantiradi. Masalan, 3D-printer xizmatlari, virtual va kengaytirilgan reallik dasturlari, raqamli arxiv xizmatlari kabilar kutubxonalarni nafaqat axborot markaziga, balki texnologiya va innovatsiya markaziga aylantiradi. AQSh axborot-kutubxona tizimi marketing faoliyati orqali zamonaviy texnologiyalarni faol qo'llab, foydalanuvchilar bilan aloqa o'rnatish, kutubxonalarni raqamli transformatsiyaga moslashtirish hamda jamoatchilik bilan o'zaro aloqani kuchaytirishga qaratilgan. Bu esa kutubxonalarning ilmiy, ta'limiy va madaniy markaz sifatidagi rolini mustahkamlaydi va ularni zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylantiradi. Axborot-kutubxona marketingi sohasida bir qator muammolar mavjud bo'lishiga qaramasdan, imkoniyatlar ham kengdir. Moliyaviy resurslarning yetishmasligi, texnologik infrastrukturadagi kamchiliklar va marketing mutaxassislarining yetarli emasligi muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shunga qaramay, raqamli texnologiyalarni keng joriy qilish, xalqaro kutubxona modellaridan foydalangan holda tajribani boyitish, hamkorlikni kuchaytirish marketing faoliyatining yangi ufqlarini ochib beradi. Innovatsion texnologiyalar va ijodkorlikni qo'llash orqali kutubxonalar o'z xizmatlarini takomillashtirishda yangi bosqichga ko'tarilishlar mumkin. Axborot-kutubxona faoliyatida marketing xizmatlarini takomillashtirish bugungi kunda ilmiy, ta'limiy va axborot sohasida keng imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Foydalanuvchi ehtiyojlarini aniqlash, raqamli texnologiyalarni joriy qilish va sifatli kontent yaratish orqali kutubxona marketingi samaradorligini oshirish mumkin. Marketing strategiyalarining to'g'ri yo'lga qo'yilishi kutubxona xizmatlarini kengroq ommaga taqdim etish, foydalanuvchi bazasini kengaytirish va kutubxona obro'sini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, zamonaviy kutubxonalar marketing yondashuvlarini izchil rivojlantirib, raqamli resurslardan to'liq foydalanishlari zarur. Bu esa axborot-kutubxona muassasalarini foydalanuvchilar uchun yanada jozibador, samarali va dolzarb manba sifatida shakllanishiga yordam beradi. Axborot-kutubxona faoliyatida marketing xizmatlarini takomillashtirish bo'yicha quyidagi yondashuvlarni amalga oshirish mumkin: Foydalanuvchi talablariga moslashtirilgan xizmatlar: axborot-kutubxona xizmatlari foydalanuv-

chilarning ehtiyojlariga moslashishi kerak. Bunda foydalanuvchilarning turli guruhlari (talabalar, tadqiqotchilar, ishbilarmonlar, maktab o'quvchilari va h.k.) uchun maxsus xizmatlar yaratish tavsiya etiladi. Ilmiy tahlil asosida foydalanuvchilarning axborotga bo'lgan talabini aniqlab, ular uchun alohida xizmat paketlarini shakllantirish samaradorlikni oshiradi. Maqsadli auditoriyani chuqur o'rganish va ularning axborot ehtiyojlarini muntazam monitoring qilish. Maxsus segmentatsiya orqali har bir foydalanuvchi guruhiga moslashgan axborot xizmatlarini ishlab chiqish. Raqamli texnologiyalar bugungi kunda axborot-kutubxona marketingining asosiy omilidir. Elektron kataloglar, raqamli kutubxonalar, onlayn xizmatlar va mobil ilovalar foydalanuvchilarni jalb qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin: elektron resurslar va platformalarni integratsiyalash orqali xizmatlarni kengroq foydalanuvchilar bazasiga etkazish kerak. Kutubxona xizmatlariga maxsus mobil ilovalarni joriy qilish va ularni muntazam yangilab turish zarur. Ijtimoiy tarmoqlar hozirgi marketing vositalarining ajralmas qismiga aylangan. Kutubxonalar ham bu vositalardan samarali foydalanib, foydalanuvchilarga o'z xizmatlari haqida muntazam ma'lumot yetkazib berishlari kerak: Ijtimoiy tarmoqlarda kutubxona xizmatlarini kengroq reklama qilish uchun

raqamli reklama strategiyalarini ishlab chiqish. Facebook, Instagram, Twitter, Telegram kabi platformalarda maqsadli auditoriyani jalb qiladigan reklama kampaniyalarini tashkil etish. Xalqaro tajribalarni o'rganish va tatbiq etish: dunyodagi ilg'or kutubxonalarning tajribasini o'rganish va ularni o'z sharoitlarimizga moslashtirish kutubxona marketingini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega: AQSh, Evropa va Osiyodagi yetakchi kutubxona marketingi modellarini o'rganish va o'zlashtirish kerak. Xalqaro konferensiyalar va onlayn vebinarlar orqali global tajribalarni joriy qilish zarur. Marketing strategiyalarining samara-dorligini kuzatish uchun kutubxonalar analitik vositalardan foydalanishlari kerak. Google Analytics, Hotjar kabi vositalar foydalanuvchilarning kutubxona veb-saytidagi faoliyatini kuzatib borish va foydalanuvchilar ehtiyojlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Veb-sayt trafikini tahlil qilish uchun Google Analytics vositalarini o'rnatish, foydalanuvchi xatti-harakatlarini o'rganish uchun maxsus dasturlar va vositalardan foydalanish kerak. Bu tavsiyalar kutubxonalar uchun marketingni rivojlantirish va foydalanuvchilarga zamonaviy xizmatlar taqdim etishda dolzarb yondashuvlar hisoblanadi. Ilmiy va amaliy tadqiqotlar bu jarayonlarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Sh.Dj. Ergashxodjaeva., M.A. Yusupov., S.B. G'oyipnazarov., I.B. Sharipov. Marketing asoslari. – Toshkent.: Iqtisod, 2021. 251 b.
2. Maxmudov M. Kutubxona – axborot faoliyatini boshqarish. – Toshkent.: Elektron manba. 2009. 418 b.
3. Satpathy K C. Trends in Library Technology & Marketing of Information (pp.295-307). Publisher: Shankar's Book. 2015. Agency Pvt. Ltd, New Delh.

REZYUME. KIRISH: mazkur maqolada axborot-kutubxona faoliyatida marketing xizmatlarini takomillashtirishning dolzarb jihatlari tahlil qilinadi. Bugungi kunda axborot-kutubxona muassasalari o'z xizmatlarini kengroq auditoriyaga yetkazish va foydalanuvchilar ehtiyojlarini sifatli qondirish uchun marketing strategiyalariga e'tibor qaratmoqda. Foydalanuvchi ehtiyojlarini tahlil qilish, ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanish kabi muhim yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, kutubxonalarning moliyaviy va texnologik imkoniyatlarini oshirish, xalqaro tajribalarni qo'llash hamda kutubxona xizmatlarining ijtimoiy ahamiyatini kuchaytirishga qaratilgan takliflar bayon etiladi. Maqola axborot-kutubxona marketingining ilmiy va amaliy jihatlari yoritib beradi, bu sohadagi muammolar va imkoniyatlar muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ. ВВЕДЕНИЕ: в данной статье рассматриваются актуальные аспекты совершенствования маркетинговых услуг в информационно-библиотечной деятельности. На сегодняшний день информационно-библиотечные учреждения уделяют внимание маркетинговым стратегиям для того, чтобы донести свои услуги до широкой аудитории и качественно удовлетворить потребности пользователей. Рассматриваются такие важные направления, как анализ потребностей пользователей и эффективное использование социальных сетей. Также представлены предложения по улучшению финансовых и технологических возможностей библиотек, применению международного опыта и усилению социального значения библиотечных услуг. Статья освещает

научные и практические аспекты информационно-библиотечного маркетинга, анализируя проблемы и возможности в этой сфере.

SUMMARY. INTRODUCTION: this article analyzes the pressing aspects of improving marketing services in information and library activities. Today, information and library institutions are focusing on marketing strategies to deliver their services to a broader audience and meet users' needs more efficiently. Key areas such as analyzing user needs and effectively utilizing social media are discussed.

OLIY TA'LIMNING JAMIYATDAGI AHAMIYATI

Madreymova Nasiba Ubaydullayevna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim, jamiyat rivoji, ilmiy tadqiqotlar, innovatsiya, iqtisodiy o'sish, ijtimoiy mobilitet, madaniy tolerantlik, fuqarolik jamiyati, siyosiy faollik, global hamkorlik, yuqori malakali kadrlar, bilim va intellektual kapital, texnologik rivojlanish, siyosiy barqarorlik, raqobatbardoshlik, xalqaro ta'lim, ta'lim sifatini oshirish.

Ключевые слова: высшее образование, развитие сообщества, научные исследования, инновации, экономический рост, социальная мобильность, культурная толерантность, гражданское общество, политическая активность, глобальное сотрудничество, высококвалифицированные кадры, знания и интеллектуальный капитал, технологическое развитие, политическая стабильность, конкурентоспособность, международный уровень. образование, повышение качества образования.

Key words: higher education, community development, scientific research, innovation, economic growth, social mobility, cultural tolerance, civil society, political activity, global cooperation, highly qualified personnel, knowledge and intellectual capital, technological development, political stability, competitiveness, international education, improving the quality of education.

Oliy ta'lim tizimi jamiyatni rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida, nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy rivojlanishda ham muhim rol o'ynaydi. Oliy ta'lim muassasalari bilim va innovatsiyalarni ishlab chiqish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, shuningdek, ijtimoiy va siyosiy ongni rivojlantirish orqali jamiyatning turli sohalariga hissa qo'shadi. Bugungi kunda global iqtisodiyotda va ijtimoiy-siyosiy sohalarda yuz berayotgan o'zgarishlar oliy ta'limning yangi ahamiyatini yanada oshirdi.

Oliy Ta'limning Ta'lim va Ilmiy Taraqqiyotdagi Ahamiyati. Oliy ta'limning jamiyatdagi eng katta ahamiyatlaridan biri uning bilim va intellektual kapital yaratishdagi rolidir. Oliy ta'lim muassasalari ilmiy tadqiqotlar orqali yangi bilimlarni yaratish, texnologiyalarni ishlab chiqish va jamiyatga tatbiq etish uchun zamin yaratadi. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiy o'sishga, balki ijtimoiy tizimning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Statistika: UNESCO tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, 2021-yilda dunyodagi oliy ta'lim tizimlaridan 13,000 dan ortiq ilmiy maqola nashr etilgan bo'lib, bu ma'lumotlar global iqtisodiyotning yangi sohalarida (masalan, AI, biotexnologiya, qayta tiklanuvchi energiya) taraqqiyotga yordam beradi.

Innovatsiya va Texnologik Rivojlanish Oliy ta'limning innovatsiyalarni rivojlantirishdagi roli

muhimdir. Universitetlar va ilmiy markazlar yangi texnologiyalarni yaratish va ularni ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga hissa qo'shadi. Misol uchun, AQShda 2019-yilda 250 dan ortiq universitetlar o'z ilmiy tadqiqotlari orqali 1,5 milliard dollar daromad olishgan. Misol: MIT (Massachusetts Institute of Technology) va Stanford universitetlari kabi oliy ta'lim muassasalari, ilmiy tadqiqotlar va innovatsion loyihalar orqali butun dunyoda yuqori texnologiyali startaplar va kompaniyalar yaratgan.

Oliy Ta'limning Ijtimoiy va Madaniy Rivojlanishdagi O'zni. Ijtimoiy Mobilitet. Oliy ta'lim ko'plab jamiyatlarda ijtimoiy ko'tarilish va mobilitet imkoniyatlarini yaratadi. Oliy ta'limga kirish imkoniyati shaxsning ijtimoiy va iqtisodiy holatini yaxshilashga yordam beradi, bu esa jamiyatdagi tengsizlikni kamaytiradi. Statistika: 2020-yilda OECD ma'lumotlariga ko'ra, oliy ta'lim olgan shaxslar o'rta ma'lumotli shaxslarga nisbatan o'rtacha 60% yuqori maosh olishgan. Bu ijtimoiy ko'tarilish va iqtisodiy imkoniyatlar yaratishda oliy ta'limning ahamiyatini ko'rsatadi. [1]

Madaniy Tolerantlik va Inson Huquqlari. Oliy ta'lim madaniyatlararo muloqot va bilimlarni oshirish orqali jamiyatda tolerantlikni kuchaytiradi. Universitetlar va oliy ta'lim muassasalari turli etnik guruhlar va

madaniyatlarning birlashgan muhitida o'qish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu jamiyatda tolerantlik, inkluzivlik va inson huquqlari qadriyatlarini rivojlantiradi. Misol: Evropa Ittifoqi va AQShda oliy ta'lim tizimlari ko'plab xalqaro talabalarni qabul qiladi, bu esa madaniy o'zaro anglashuvni va ijtimoiy birlashishni oshiradi.

Oliy Ta'lim va Iqtisodiy Taraqqiyot. Ishchi Kuchini Tayyorlash. Oliy ta'lim tizimi iqtisodiyotda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi. Malakali ishchi kuchi jamiyatda texnologik va iqtisodiy rivojlanishning muhim poydevoridir. Statistika: Dunyo Banki ma'lumotlariga ko'ra, oliy ta'limni tugatgan shaxslar iqtisodiyotga o'rtacha 1,5-2 barobar ko'proq qiymat yaratishadi. 2020-yilda AQShda oliy ta'limni tugatganlarning o'rtacha yillik daromadi 45,000 dollarni tashkil etgan, bu esa iqtisodiy o'sishga yordam beradi.

Yangi Kadrlar, Yangi Yechimlar. Oliy ta'lim iqtisodiyotda yangi kadrlar va yangi yondashuvlarni yaratishga yordam beradi. Universitetlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va iqtisodiy jarayonlarni optimallashtirishga imkon yaratadi. Misol: Finlyandiya, Janubiy Koreya kabi davlatlar oliy ta'lim muassasalarida ilg'or ilmiy tadqiqotlar orqali yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirgan. Masalan, Finlyandiya "kashfiyotlar universiteti" konsepsiyasini ishlab chiqib, texnologik rivojlanish va iqtisodiy yuksalishga erishgan.

Oliy Ta'limning Siyosiy Rivojlanishdagi O'рни. Fuqarolik Jamiyati va Siyosiy Faollik. Oliy ta'lim jamiyatda fuqarolik ongini rivojlantirish va siyosiy faollikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Talabalar, o'z navbatida, demokratik jarayonlarda faol ishtirok etishga tayyor bo'ladilar. Misol: Universitetlarda siyosiy faollik va liderlik kurslari, talabalar orasida yosiy ongni oshiradi, bu esa fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga xizmat qiladi [2]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni.
2. Karimov I.A. - Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.
3. Qayumov A. - Innovatsion ta'lim tizimi.
4. Nosirov D. - Ijtimoiy taraqqiyotda ta'limning roli.
5. UNESCO va O'zbekiston Milliy tahliliy markazi.
6. Abdullayev M. - Ta'lim tizimini modernizatsiyalashning dolzarb masalalari.
7. Bozorov O. - Globallashuv sharoitida oliy ta'lim muassasalari.

REZYUME. Ushbu ilmiy maqola oliy ta'limning jamiyatdagi ahamiyatini keng qamrovli tarzda tahlil qiladi. Maqolada oliy ta'limning ilmiy, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarda jamiyat rivojiga qanday ta'sir ko'rsatishi, uning innovatsion rivojlanish, bilim yaratish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash va ijtimoiy tenglikni ta'minlashdagi o'рни batafsil muhokama qilinadi. Oliy ta'lim muassasalarining ilmiy tadqiqotlar,

Demokratik Asoslar va Siyosiy Barqarorlik. Oliy ta'lim, shuningdek, demokratiya va siyosiy barqarorlikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Ilmiy va madaniy jihatdan rivojlangan jamiyatlar siyosiy jihatdan barqaror bo'lishi ehtimoli yuqori. Misol: Universitetlar orqali tashkil etilgan seminarlar va tadbirlar, talabalarga demokratiya va huquqiy tizimni tushunishga yordam beradi. Bu jarayon siyosiy barqarorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Oliy Ta'limning Global Kontekstdagi O'рни. Xalqaro Hamkorlik va O'qitish. Oliy ta'limning global tarmog'ida ishtirok etish jamiyatning global miqyosda rivojlanishiga yordam beradi. Universitetlar o'rtasidagi hamkorlik, ilmiy tadqiqotlar almashinuvi va ta'lim resurslarini global darajada taqsimlash jamiyatni zamonaviy globallashuvga moslashtiradi. Statistika: 2021-yilda xalqaro talabalar soni 5,5 milliondan oshgan va bu raqam har yili o'sib bormoqda. Xalqaro hamkorlik, bilim almashinuvi va resurslarni birlashtirish global rivojlanishga hissa qo'shmoqda. Global Raqobat va Resurslar. Oliy ta'lim muassasalari global raqobatni rivojlantirishda va resurslarni samarali taqsimlashda muhim rol o'ynaydi. Universitetlar o'rtasida raqobat, ilmiy faoliyat va tadqiqotlar orqali yuqori sifatli bilim olishni ta'minlaydi. [3]

Xulosa qilib aytamizki ta'lim tizimining jamiyatdagi ahamiyatini yoritib berishga harakat qilindi. Ta'lim-millat ko'zgidir. Har bir rivojlangan davlat ortida ta'lim tizimi mavjud. Ta'lim va tarbiyaga bo'lgan e'tibor juda ham katta ahamiyatga ega. Jaloliddin Rumiy aytganidek "Inson tabassumi bilan tarbiyasini, nimaga kulgani bilan saviyasini namoyon qiladi". Ta'lim va tarbiya xarakterining ajralmas qismi hisoblanadi. Inson umrining ko'p qismini ta'lim olishga sarflaydi, tarbiya olishni esa tug'ilishi bilan boshlaydi. Ta'limning asosi tarbiyadir.

texnologik yangiliklar va global hamkorlik orqali jamiyatni rivojlantirishdagi roli keltirilgan. Shuningdek, maqolada ta'lim tizimining iqtisodiy o'sish, siyosiy barqarorlik va madaniy tolerantlikni shakllantirishdagi ahamiyati misollar va statistik ma'lumotlar bilan yoritiladi. Oliy ta'lim tizimining ijtimoiy mobilitet, fuqarolik jamiyati, va global raqobatdagi o'rni tahlil qilinib, uning jamiyatni kelajakda muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishiga qanday hissa qo'shishi ko'rsatilgan. Maqola oliy ta'limning jamiyatdagi umumiy ahamiyatini chuqur anglashni ta'minlashga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье всесторонне анализируется значение высшего образования в обществе. В статье подробно рассматривается, как высшее образование влияет на развитие общества в научной, социальной, экономической и политической сферах, его роль в инновационном развитии, создании знаний, подготовке высококвалифицированных кадров и обеспечении социального равенства. Представлена роль высших учебных заведений в развитии общества посредством научных исследований, технологических инноваций и глобального сотрудничества. Также в статье с примерами и статистическими данными подчеркивается значение системы образования в формировании экономического роста, политической стабильности и культурной толерантности. Анализируется роль системы высшего образования в социальной мобильности, гражданском обществе и глобальной конкуренции, а также то, как она способствует успешному и устойчивому развитию общества в будущем. Цель статьи – обеспечить глубокое понимание общей значимости высшего образования в обществе.

SUMMARY. This scientific article comprehensively analyzes the importance of higher education in society. The article discusses in detail how higher education affects the development of society in the scientific, social, economic and political spheres, its role in innovative development, knowledge creation, training of highly qualified personnel and ensuring social equality. The role of higher education institutions in the development of society through scientific research, technological innovations and global cooperation is presented. Also, the importance of the education system in the formation of economic growth, political stability and cultural tolerance is highlighted in the article with examples and statistical data. The role of the higher education system in social mobility, civil society, and global competition is analyzed, and how it contributes to the successful and sustainable development of society in the future. The article aims to provide a deep understanding of the general importance of higher education in society.

MÁDENIYAT HÁM KÓRKEM ÓNER TAWÍN BASQARÍWDA BASSHÍGA QOYÍLATUĞIN TALAPLAR

Orazbaeva Dilnaz Dauletbay qızı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

“Mádeniyat hám kórkem óner tarawı menejmenti” 2-kurs magistranti

Ilimiy basshı: Saparbaeva Gulshira Abatbaevna

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti

Nókis filiali docenti

Tayanish sózler: basshı, is-usılları, basqarıw, motivaciya, shólkemlestiriw, rejelestiriw.

Ключевые слова: лидер, деловые стили управлять, мотивация, организация, планирование.

Key words: leader, working methods, management, motivation, organizing, renovation.

Mámleketimizde Prezidentimiz baslaması menen barlıq tarawlarda turmısqa qollanılıp atırǵan perspektivalı joybarlar, orınlarda ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli jumıslar xalqımızdıń tek ǵana turmıs tárizin jaqsılap qoymastan bálki dúnyaǵa kóz-qarasın da túpten ózertip atır. Ásirese mádeniyat hám kórkem óner tarawında ámelge asırılıp atırǵan nátiyjeli is-ilajlar kózdi quwandıradı. Mámleketimiz basshısının atap ótkenindey, mámleketimizde mádeniyat hám kórkem óner rawajlanbasa, jámiyet rawajlanbaydı degenindey rawajlanıwdıń anıq nátiyjesi baylıq

yamasa kúsh-qúdıret dárejesi menen emes, milliy mádeniyat qanshelli shıǵa kóterilgenligi menen ólsheniwi tiykarında tariyxıy mısalları kóp. Mısalı, inglís kórkemónertanıwshı alımı F.R.Martin “Temuriylar sıyaqlı kórkem óner hám mádeniyatı qádirleytuǵın húkımdar Oraylıq Aziyada hesh waqıtta bolmaǵan”, dep jazadı.

Biz búgin bárshemiz Respublikamızda ámelge asırılıp atırǵan ózgerisler insan mápleri ushın xızmet qetetuǵın jańalanıwlarıdıń gúwası bolıp atırımız. Búgingi kúnde Ózbekstanıń jańa tariyxın jaratıw, materiallıq hám materiallıq emes

mádeniy miyras dúrdanaların asırıp-abaylaw, xalıq awızeki dóretiwshiligi hám háweskerlik kórkem ónerin jánede keń en jaydırıw, elimizdiń jáhán mádeniy makanına belsendi integraciyalasıwın támiyinlew, mádeniyat hám kórkem óner tarawın innovaciyalıq rawajlanıwına qaratılğan sistemalı basqarıw is-ilajlar ámelge asırılıp kelinbekte. Respublikamızdiń eń shetki aymaqlarında jasıp atırğan insanlardıń sonıń menen bir qatarda jaslardıń sanasına kórkem ónerimiz benen milliy mádeniyatımızdı sińdiriw, mádeniy sawatqanlıqın asırıw, olardı milliy hám ulıwma insanıy mádeniyattıń eń joqarǵı úlgerileri menen tanıstırıw hám sol tiykarda ruwxıy jaqtan jetiliskeń bárkamal insanlardı tárbialaw, jas talant iyeleriniń qábiletlerin júzege shıǵarıw maqsetinde keń kólemlı nátiyjeli isler ámelge asırılmaqta. 2017-jıl 3-avgust kúni jurtbasshımız mámleketimiz dóretiwshi zıyalıları wákilleri menen ushırasıwında tómendegi bahalı pikirlerin keltirip ótken edi. “Ózbekstanda ádebiyat hám kórkem óner, mádeniyat, ǵalaba xabar quralları, ruwxıy hám aǵartıwshılıq bizneske aylanbawı shárt hám biz buǵan heshqashan jol qoymaymız. Biziń háwes etse arızıtuǵın ullanıwımız bar, háwes qılsa arızıtuǵın ullanıwımız bar. Háwes qılsa arızıtuǵın biybaha baylıqlarımız bar, hám men isenemen, nesip etse háwes qılsa arızıtuǵın ullanıwımız, ullanıwımız hám kórkem ónerimiz de álbette boladı” dep atap ótkenindey házirgi kúnde mádeniyat hám kórkem óner tarawında kóplegen nátiyjeli is-ilajlar ámelge asırılıp tarawdıń elede rawajlanıwına jol ashıp berilmekte.

Házirgi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikası Mádeniyat ministrliǵı sistemasında jámi 98 mádeniyat mákemeleri bolıp sonnan 3 mámleketlik teatr, 5 mámleketlik koncert shólkemleri, 60 mádeniyat orayları 2 qánigelestirilgen mádeniyat hám kórkem óner mektebi, 1 internat, 24 balalar muzıka hám kórkem óner mektepleri, 2 joqarı oqıw ornı, 1 Respublikalıq kózi ázziler kitapxanası hám onıń 9 filialı jumıs alıp barmaqta. Bul mákemelerdiń hárbirin basqarıw, jumıs alıp barıwın támiyinlew, rawajlandırıw eń dáslep mákeme, shólkem basshısına júkletilgen wazıypa esaplanadı. Al, bul jumıstı nátiyjeli alıp barıw bolsa insannan óz aldına úlken kúsh jiger talap etedi.

Házirgi waqıtta basqarıw tarawında basshınıń mádeniyatına qarama-qarsı keletuǵın ayırım jaǵdaylarda kózge taslanadı. Solardan mádeniyat mákemelerinde zamanagóy ásbap-úskenerden nátiyjeli qollanıw isleri joqarı shólkemleskenlik dárejede paydalanılmay atırǵanlıǵı, xızmetkerlerdiń miynet haqsı kem

bolıwı, olardıń miynetlerin bahalap ústemeler belgilewde ádalatlı aqılǵa say jandasa almay atırǵanlıǵı, dóretiwshilik hám sociallıq belsendiligi, baslamashılıq, shólkemlestiriwshilik qábiletleriniń tómendegi dárejede ekenligi, eń tiykargısı basshınıń óz jumısına bolǵan pıdayılıǵınıń kórsetkishleri házirgi kúndegi basqarıw iskerligindegi mashqalalardan esaplanadı.

Basshı qashan el jurt isenimin aqlay aladı? Qashan júregi qolı taza, kewili ashıq, aqıl hám zakawat penen jumıs alıp barsa, tábiyatınan epshilik penen bilim, shaqqanlıq penen ádalat uyǵın bolsa, ol ózi basqaratuǵın adamlardıń ǵam-táshwishlerin basınan ótkere alıw qábiletlerine iye bolsa ǵana xalıqtıń isenimin aqlay aladı.

Basshı.

- joqarı dárejede shólkemlestiriwshi, tınım bilmes dóretiwshi, ózine isengen,
- isbilermen, baslamashı,
- qıyın máselelerge tes sheshim taba alatuǵın, jámáátti izinen erte alatuǵın, óz isiniń ustası,
- basqarıwda tejewge itibarlı bolıwı,
- wádesiniń ustinen shıǵatuǵın bolıwı kerek. [1.20-b]

Basqarıw bul barlıq tarawlarda bar bolıwına qaramastan mádeniyat hám kórkem óner tarawında shólkemlerdi basqarıw ondaǵı is alıp barıp atırǵan xızmetkerlerdi basqarıwdıń ózide bir kórkem óner desek qátelespeymen. Sebebi kórkem ónerge janı qumar bolǵan názik tábiyatlı insanlar menen birge islesiw olardıń islegen jumıslarına baha beriw de ańsat is emes. Sonlıqtanda basqarıw haqqında aytqanda jetik danıshpanlardan biri “Dúnyada eń qıyın kórkem-óner basqarıw kórkem óneridir” dep atap ótken.

Menejerdıń professional iskerliginiń birinshi qásiyeti – bul onıń juwapkershiligi. Bul haqqında tanıqlı mádeniyattanıwshı alım U.Qoraboev “Madaniyat masalaları” atlı kitabında tómendegishe pikirlerdi bildirgen.

Juwapkershilikli adam isenimli boladı. Isenimli adamlar jámiyetke júdá kerek. Sebebi olar jámiyet rawajlanıwına óz úleslerin qosadı. Sonıń ushın juwapkershilik insannıń eń áhmiyetli pazıyletlerinen birine aylanǵan. [2.94-b]

Madeniyat orayları - túrli jónelisler hám kórkem ónerdiń barlıq tarawları boyınsha dúzilgen háweskerlik dógerekleri, mádeniy aǵartıwshılıq hám dem alıw iskerligin qollap-quwatlaw hám rawajlandırıwdı támiyinlewtuǵın mámleketlik mákeme esaplanadı. Bunday mákemeni basqarıw bolsa insannan úlken juwapkershilikti talap etedi. Mákemeni basqarıwda basshı búgingi kúniń hám erteńin oylap is alıp barıwı kerek boladı. Basqarıw waqtında basshıǵa

qoyilatuǵın eń tiykarǵı talaplar tómendegiler bolıp esaplanadı.

- zamanagóy usılda pikirlew,
- máselege tez sheshim taba alıw,
- jaqsı qarım –qatnasta bolıw.

Máseleni anıqlaw hám oǵan tezlik penen nátiyjeli sheshim taba alıw da basshıdan úlken sheberlikti talap etedi. [3. 117-b]

Ulıwmalastırıp aytqanda házirgi kúnde kórkem óner tarwında basshı is alıp barıwı menen bir qatarda óz ústinde islewi izleniwi, zaman menen teń adım atıwı, hám sonıń menen birge qol astında islep atırǵan xızmetkerlerge de motivaciya bere alıwı kerek. Sebebi mákemeniń qay dárejede

jumis alıp barıwı, rawajlanıwı tikkeley basshıǵa baylanıslı.

Basshı óz iskerligi dawamında mádeniyat hám kórkem óner tarawındaǵı ámeliy proceslerdi, tariyxıy jazba derekleri tereń úyreniwi, taraw wazıypaları, jónelisleri, tiykarların jaqsı biliwi kerek. Basshıdaǵı joqarı aqıl-zakawat, keń dúnya-qaras, zamanagóy maǵlıwmatlardan xabarar bolıw, mádeniyat hám kórkem óner tarawındaǵı bárshe jetiskenliklerdi ámelyatqa engiziwi, jańa dawıslar, jańa talantlılardı izlep tabıw ol alıp barıp atırǵan iskerlikke tiykar bolıp xızmet etedi. [4.77-b]

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. D.Qurbonov “Madaniyat va san’at sohasini boshqaruvi rahbarlarning vazifalari” maqolası. 20-bet. Ilim fan va innovaciya ilmiy-amaliy konferenciya 2023j.
- 2.A.Nurullaev. “Sanat menejmenti va marketingi” Toshkent 2023-j 94-bet.
- 3.A.Haydarov “Madaniyat va san’at sohasini boshqarish asoslari” Toshkent 2016-j. 117-bet
4. “ Kórkem óner hám mádeniyat xabarshısı” ilmiy-metodikalıq jurnalı, Nókis 2024-jıl. № 2- san. 77-bet.

REZYUME. Bul maqalada házirgi kúnde mámleketimizde kórkem óner hám mádeniyat tarawında islenip atırǵan jańa is-ilajlar, kórkem óner mákemelerinde basshılardıń iskerligi, hám olarǵa qoyilatuǵın talaplar haqqında sóz etiledi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье говорится о работе, которая в настоящее время ведется в сфере искусства и культуры в нашей стране, деятельности руководителей чхудожественных учреждений и требованиях к ним.

SUMMARY. This article talks about the new reforms in the field of art and culture in our country, te activities of leaders in art institutions, and the demands placed on them.

RUWXIY JETIKLIK INSAN KAMALATI

Saparbaeva Gulshira Abatbaevna - docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: madaniyat, ma’naviyat, bo’sh vaqt, xalq ijodiyoti, tanlov, madaniyat markazi, havoskorlik.

Ключевые слова: культура, духовность, свободное время, народное искусство, конкурс, культурный центр, самодеятельность.

Key words: culture, spirituality, free time, folk art, competition, cultural center, amateur performances.

Jańa Ózbekstanıń rawajlanıwı menen mámleketimizde alıp barılıp atırǵan ekonomikalıq, siyasıy jumislar menen bir qatarda, mádeniy - aǵartıwshılıq, huqıqıy hám tálim - tárbiyalıq tarawlarda kóplegen reformalar ámelge asırılmaqta. Usı baǵdarda mádeniyat hám kórkem ónerge baylanıslı tálim-tárbiyanıń mazmunında jurt tınıshlıǵı, Watanımızdıń rawajlanıwı, insanlardıń ruwxıy jetikligin joqarılatıw sıyaqlı túsiniklerdiń áhmiyetli jemisi ata babalarımızdan miyras qádiriyatlarımızdı qádirlew, milliy-

ligimizdiń dúrdanaların áwladtan-áwladqa jetkerip beriwe juwapkerli wazıypalar belgilengen. Xaqımızdıń ruwxıyılıǵın joqarılatıwda, olardı pák hám hadal jasawǵa shaqırıw, óz pikirine iye bolıw, jaslar arasında salamat immunitetti qalıplestiriw sıyaqlı pazıyletlerdi rawajlandırıwda milliy hám dúnya mádeniyatınıń eń jaqsı úlgilerin úgit-násiyatlaw hám xalıq sanasına sińdiriw, ósip kiyatırǵan jas áwladtı, zamanagóy jaslardı tárbiyalaw, milletke, tariyxqa, insanıyatqa bolǵan

húrmet sezimlerin oyatıw hám saqlaw insanlardın ruwxıy jetiskenliginiń jemisi esaplanadı.

Ozbekstan Respublikası Prezidentiniń 28-yanvar 2022-jıldıǵı “2022-2026-jıllarǵa baǵdarlangan Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyası haqqında” ǵı pármanında, ruwxıy rawajlanıwdı támiyinlew hám tarawdı jańa basqıshqa alıp shıǵıw wazıypası belgilengen. Xalqımızdın ózine tánligi hám biytákirarlıǵın saqlaw, tariyxıy rawajlangan áyyemgi milliy mádeniyatlar, kórkem óner hám xalıq dóretiwshiligi, júz jıllar dawamındaǵı payda bolıp rawajlangan milliy dástúrleri hám úrp-ádetleriniń óz-ara jaqınlasıwı hám de bir-birin bayıtıp barıwı ushın, dúnyada jasap atırǵan túrli millet hám elat wákilleri arasında óz-ara húrmet sezimlerin qarar taptırw áhmiyetke iye process bolıp tabıladı.

Húrmetli Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Biz jaratıp atırǵan jańa Ózbekstannıń ideologiyası jaqsılıq, adamgershilik, gumanizm ideyası boladı. Biz ideologiya degende, dáslep, pikir tárbiyasın, milliy hám ulıwmainsanıyılıq qádiriyatlar tárbiyasın túsinemiz. Olar xalqımızdın neshe miń jıllıq turmıshlıq túsiniń hám qádiriyatlarına tiykarlangan” degen edi. [1]

Házirgi kúnniń áhmiyetli talabı, xalqımızdın ózligin ańlawında, turmıshlıq jasaw sharayatınıń tereń tariyxıy mazmunın túsiniń jetiwi zárúrligi, solay etip, erteńgi kúnniń dawamshıları bolǵan, ózimizdın perzentlerimizdın sanasına ata-babalarımızdın ólmes miyrasların, olar qaldırıp ketken ilim, bilim kónlikpelerin kóz qarashında asırıp-saqlaw hám rawajlandırıwday wazıypalardı úgit-násiyalawdan ibarat. Demek, ásirler dawamında qalıplesken joqarı ruwxıy úrp-ádet dástúrleri, ullı ata-babalarımızdın óshpes miyraslarınan azıqlanadı. Sonı atap ótiw orınlı, hárbir dáwir, insanıyattın keleshegi, adamlardıń turmıs dárejesi, tálim hám tárbiyası menen baylanıslı boladı. Sonı atap ótiw orınlı, hárbir dáwir, insanıyat keleshegi turmıs dárejesi tálim hám tárbiya menen baylanıslı boladı. Onıń ruwxıy jetikligide – jeke pikirlewinde, ilim hám tárbiya insandı ruwxıy joqarılatıwı sózsiz. Atap aytatuǵın bolsaq, VII-XII ásirler dawamında Oraylıq Aziyada mádeniyat, ilim-pán rawajlanıp kelgen. Bul tariyxıy dáwirlerde jasap, dóretiwshilik etken alımlarımız insanlardın ruwxıy hám pikirlew dúniyasın bayıtıw menen birge olardıń sanasına mádeniy-aǵartıwshılıq kóz-qaraslarınıń ósiwinde dáretiwshilik isleri menen itibar qaratqan. Danıshpanlarımız, Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Yassawiy, Naqshband, Imom Buxoriy hám basqalar insan tárbiyasına qaratılǵan ádep-ikramlılıq qaǵıydaların engizip kelgen. Ruwxıyılıq,

tálim-tárbiya insan kámilliginiń tiykarı esaplanadı. Jańa Ózbekstan rawajlanıwında tálim - tárbiya tarawında, ruwxıyılıq qádiriyatların tiklew, milliy úrp-ádetler hám dástúrler tiykarında ruwxıy jetiklik máselelerin ásirese jaslar arasında úgit-násiyatlaw aktual máseles bolıp tabıladı. Hárbir dáwirde ózine tán bolǵan tárbiyalıq nızamlıqları hámde talapları bar. Ata-babalarımızdan miyras bolıp kelgen tárbiya hámme waqıtta jas áwladtın kekseler tájiriyesine súyengen halda, jaslardın sanası hám pikirlewinde sińdiriw dawamıyılıǵın qollanǵan hám tariyxıy miyraslar, úrp-ádetler insan tárbiyasında áhmiyetli sanalǵan. Tálim – tárbiya insannıń salamat hám bekkem bolıwına jáne ruwxıy joqarılawına járdem beredi. Sebebi insan jaqsı ámel, jaqsılıqlardı gózlegen halda jaratılǵan. Insannıń turmıs mádeniyatı shaxstın jámiyettegi ruwxıy dárejesiniń natıyjesi bolıp tabıladı. Sebebi, jámiyettiń salamatlıǵı harbir insannıń joqarı dárejede turmıs mádeniyatına, ruwxıyılıǵına iye bolıwın talap etedi.

Prezidentimiz “Jámiyet turmısınıń denesi ekonomika bolsa, onıń janı hám ruwxıy mánawiyat” degen edi, 2021-jıl 19-yanvarda Mánawiy – ruwxıy isler sistemasın tıpkiilikli rawajlandırıw boyınsha mámleket hám jámáátshilik shólkemleri menen birge islesiwde kúsheytiw máseleleri boyınsha videosektor jıynalıısında. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 26-marttaǵı PQ-5040-sanlı qararında, mádeniyat, ádebiyat, kino, teatr, muzıka hám kórkem ónerdiń barlıq túrleri, baspa ónimleri, ǵalaba xabar qurallarında mánawiy-ruwxıy ólshemler, milliy hám ulıwmainsanıyılıq qádiriyatlardıń ústinligine erisiw wazıypaları begilep berilgen. Xalıqtın ruwxıy joqarılawın támiyinlewde mádeniyat hám kórkem óner mákemelerinde ózine tán is usılları boyınsha iskerlikler shólkemlestiriledi. Hárbir xalıqtın tariyxıy rawajlanıw basqıshlarına sáykeslengen bayramları payda bolǵan, bul bayramlar xalıqtın quwanışı, shadlıǵın ózinde sáwlelendiriwshi ilajlar mánisin ańlatadı. Sol sebepli xalıq bayramlarınıń mazmunın tereń úyreniw, olardaǵı ayılǵan pikirler átirapında bayram túrlerin zamanagóylestiriw, shólkemlestiriw usılların tálim tárbiya tarawında keńnen en jaydırw áhmiyetli esaplanadı. Bir sóz benen aytqanda shaxstın ruwxıy joqarılawı onıń sociallıq iskerligin asıradı hám jámiyettiń rawajlanıwın tezlestiredi. Álbette insanlar sanasında mánawiy-ruwxıy, huquqiy, tárbiyalıq áhmiyetke iye bolǵan túsiniń keńeytiw, jámiyettiń belsendi aǵzasına aylanıwında, Watandı súyiwshilik, tınıshlıq, jańa Ózbekstannıń rawajlanıw jolın tereń túsiniw, onı qádirlew siyaqlı qádiriyatlar mádeniy ilajlardı,

bayramlardı shólkemlestiriw arqalı ámelge asırılıw maqsetke muwapıq boladı. Sonın ushında xalqımız arasında milliy ideyalar menen suwǵarılǵan, mazmunı jaǵınan áhmiyetli bayramlardı shólkemlestiriw, olardıń ruwxıy dúnyasın bayıtıp barıwǵa járdemlesedi. Húkimetimiz miliy qádiriyatlardı tiklew barısında ásirese, mádeniy miyraslardıń uzaq tariyxqa iye bolǵan kórkem ónerimizdi saqlap qalıw, onı rawajlandırıw xalqımızdıń ruwxıy barksamallıǵın asırıwǵa xızmet etetuǵın sharayatlardı jaratıp bermekte. Xalqımızdıń ásirler dawamında jaratılǵan hám kórkemlik tárepinen bezetilgen arzu etken dástúrlerimiz, sonday-aq bayram hám seyillerdegi dástúrlı tamasha kórkem óneriniń elementleri de qayta tiklendi. Ata-babalarımızdıń jaratqan bay mádeniy miyrası tiykarında rawajlangan qádiriyatları arasında xalqımızdıń ózine tán bolǵan gárezsizlik saltantı esaplangan «Gárezsizlik bayramı» úlken áhmiyetke iye bolmaqta. Álbette bayramlar hárbir xalıqtıń jasaw tárizindegi basıp ótken turmıslıq jaǵdayları, ózleriniń jetiskenlikleriniń jeńislerinen baxıtlı ómirlerinen kewli tolıwları nátiyjesinde payda boladı. Usınday bayramlarǵa óz dáwirlerinde alımlar tárepinen pikirler berilip, ilimiy izetlenip kelinggen. Bayramlar haqqındaǵı pán «eortologiya» yunonsha «eorto» bayram hám «logos» úyreniw dep ataladı. Shıǵıs alımları Firdavsiy, Farobiy, Maxmud Qoshqariy, Alisher Nawayı, Zahridin Muxammed Babur, Ogahiy, Behbudiy, Fitrat sıyaqlı alim danışpanlar bayramlar hám

onıń shólkemlestiriliwi haqqında bayramlardıń sociallıq turmıstaǵı ornı hám roli boyınsha túrli kóz-qaraslar menen pikirler menen miyras qaldırǵan. Usı tarawdı úyreniw boyınsha I.Snegirov, I.Saxarov, F.Buslaev, A.Afanasev, Yo.Anichkov, K.A. Mardjanov, D.M.Genkin, I.M.Tumanov, B.Sayfullaev, V.K.Rustamov, S.Ywldosheva, J.Eshoqulov, A.Ashirov, W.Toshmatovlardıń [2] ilimiy izetlewler alıp barǵan. Xalqımızdıń mádeniy qádiriyatları, mádeniy miyrası, milliy dástúrleri hám uzaq tariyxqa iye bolǵan kórkem ónerimizdi saqlap qalıw, asırababaylaw hámde onı jánede rawajlandırıw hám jámiyette xızmet etiwı ushın sociallıq ekonomikalıq sharayatlar jaratıp berdi. “Milliy joqarılaw, milliy ózlikti añlaw, ruwxıy qádiriyatlar kólemin keńeytiw procesi hám ádep-ikramlılıq sawleleniwlerimiz, dástúrlerimiz hám jaqsılıq paziyetlerimizge barıp taqaladı. Sociallıq joqarılaw heshqashan ádep-ikramlılıqtı, insanıyılıqtı buzıwǵa alıp kelmegen.” Demek manawiyat - insanıń belgili dárejedege fizikalıq, aqlıy, ádep-ikramlıq ruwxıy ulıǵlanıwı hám dúnya qarasarına joqarılatıwshı túsiniq.

Haqıyqattanda millet hám elatlardıń ózine tán tariyxıy miyrası, kórkem óneri hám ádebiyatı mádeniyatı menen bir qatarda olardıń úrp-ádet hám máresimleri, ruwxıy jetiskenligi arqalı ádep-ikramlıq, keń peyillik, mehir múriwbet, húrmet-izzet sıyaqlı paziyetler kámil insanıń qalıplesiwiniń tiykarın quraydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. <https://qalampir.uz.news>.
2. B.Sayfullaev., V.K. Rustamov. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. Toshkent 2016. 85-bet.
3. T.Mahmudov. Mustaqillik va ma'naviyat. Toshkent - 2001yil. Nashiryot Sharq. 158 b.
4. A.Хайдаров. Харакатлар стратегияси ва маънавий юксалиш. Тошкент -2018 й. F.Фулум нашириёти. 256 б.

REZYUME. Maqolada Yangi O‘zbekistonning rivojlanishida ma’naviyat hayotimizning yangi kuch, yangi harakatining mahsuli sifatida kelajagimiz bo‘lgan yoshlar tarbiyasining asosiy masalasi va aholining bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishda madaniyat markazlarida innovatsion ish jarayonlari haqida nazariy tushunchalar berilgan.

РЕЗИОМЕ. В статье в развитии Нового Узбекистана духовность – новая сила нашей жизни, продукт нового движения, главный вопрос воспитания молодежи, которая – наше будущее, и 86 теоретические концепции об инновационных процессах работы в культурных центрах. в осмысленном проведении свободного времени населения.

SUMMARY. In the article, in the development of New Uzbekistan, spirituality is a new force of our life, a product of a new movement, the main issue of educating young people, who are our future, and theoretical concepts are given about innovative work processes in cultural centers for meaningful leisure time of the population.

бий» поэмаларында да (1855-1856) тарийхий халық көтеріліслери сөз етиледі.

Тарийхий қосықлар барлық ұақытта алға қарай раўажланыўшы жанр. Халық турмысына өзиниң актив тәсирин тийгизген тарийхий ұақыяларға классик шайырларымыз да өз көзқарасын билдирип шығармалар дөретти.

Олардың ең баслыларын атап көрсеткенде Жийен жыраўдың, Күнхожаның тарийхий шығармалары менен Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың «Айдос бий», «Ерназар бий», «Амангелди», «Хорезм», «Шежире» шығармаларының традициялық тәсири басқа да шайырларды тарийхий шығарма дөретиўге бағдарлағанын көремиз.

Жоқарыдағы қосықлар, поэмалар тарийхий қосықлардың ең соңғылары деп қараў пүткиллей надурис болар еди. Аўызеки халық дөретпелериндеги тарийхий қосықлардың традициялық тәсири жаңа мазмунға, формаға ийе болған, өтмишти, ҳазирги дәўирдеги ең бир әҳмийетли ұақыяларды сөз ететуғын тарийхий шығармалар менен ушласады.

Тарийхий қосықлардың қолда бар материалларының тийкарғы тематикасы Хийўа ханлығының зулымлығын әшкаралаў, теңсизликтің хәр қыйлы көринислерин сыпатлайтуғын хан қазыўы, түркмен феодаллары – баспашылардың хәрекетлерин сөз етиўден ибарат.

Бунда аўыр зулымлықтың жәбирин тартып, зулымлық үстемлик еткен дәўирде өз теңлигин ала алмай, ақырында өлимге гириштар болған мийнет адамының трагедиялық турмысы сөз болады.

Қарақалпақ жериндеги үлкен өзгерислердің бири 1873-жылы қарақалпақлардың (дәрьяның оң жүзи) патша Россиясының қараўына өтиўи болды. Бул дәўирдеги сиясий жәмийетлик дүзимдеги болған хәр қыйлы өзгерислер классик шайырларымыздың шығармаларында (Бердақ, Өтеш, Сыдық, Омар) көрине баслады. Шын мәнисинде халық турмысы бұрынғысынша аўыр жағдайды бастан кеширди. Сыдық шайырдың «Заман» деген қосығында шайыр дәўирди былай сыпатлайды:

*Журтымыз еки бөлинди,
Бухара тозып, бүлинди...*

Тарийхий қосықлар барлық ұақытта алға қарай раўажланыўшы жанр. Халық турмысына өзиниң актив тәсирин тийгизген тарийхий ұақыяларға классик шайырларымыз да өз көзқарасын билдирип шығармалар дөретти.

Олардың ең баслыларын атап көрсеткенде Жийен жыраўдың, Күнхожаның тарийхий шығармалары менен Әжинияздың «Бозатаў»,

Бердақтың «Айдос баба», «Ерназар», «Амангелди», «Хорезм», «Шежире» шығармаларының традициялық тәсири басқа да шайырларды тарийхий шығарма дөретиўге бағдарлағанын көремиз. Сондай-ақ, Әбдиқәдирдің «Қызкеткен», «Қатты ағардан жыққын кетти», Сыдық шайырдың «Аққапшық», «Заман», Аяпбергеннің «Бола баслады», Аббаздың «Әмиўдәрья», «Ақбөгет», «Халықты темир жолға шақырыў» хәм т.б. шайырлардың шығармаларында тарийхий ұақыялар сөз етиледі.

Тарийхий қосықлардың қолда бар материалларының тийкарғы тематикасы Хийўа ханлығының зулымлығын әшкаралаў, теңсизликтің хәр қыйлы көринислерин сыпатлайтуғын хан қазыўы, түркмен феодаллары – баспашылардың хәрекетлерин сөз етиўден ибарат.

Бұлардан «Мәрдиқар», «Жети үйден бир белдар», «Нәйлейин», «Тапсырдым», «Яранлар», «Залым яўмыт», «Бир әламан заман болды», «Өлер болдық баспашының дәртинен» тағы басқа тарийхий қосықлар менен халықтың батыр улларын тәрийиплейтуғын «Әўезжан», «Өтеш», «Асқар батыр», «Ермағамбет», «Марқабай» деген соңғы дәўирлерди сөз ететуғын қосықлар менен ушласады.

Тарийхий қосықлардың ишинде белгили бир тарийхий қонысты дәрья, көл хәм т.б. орынларды сөз ететуғын тарийхий-топонимикалық характердеги қосықлар да бар. Бұлардан «Кегейли», «Бозатаў», «Нәўпиржап», «Ақдәрья», «Теңизбай», «Жайлаўым» хәм т.б.

Халық легендалары тийкарында жазылған «Қоңырат легендасы» деген көлемли тарийхий қосық та бар.

Жоқарыдағы қарақалпақ тарийхий қосықларына тән ортақ идея, халықтың турмыс тиришилиги, гүреслери менен әрманлары, халық батырларын тәрийиплеў, жаўызлыққа қарсы халықтың күшли нарийзалығы, теңсизликтің қурбаны болған-лардың идиралды тилек-әрманлары сөз етиледі.

Солай етип, қарақалпақ тарийхий қосықларының раўажланыў хәм қәлиплесиўи көп дәўирлерди өз ишине алады. Оның тематикалық диапазоны кең болып, фольклорлық шығармалардың барлық жанр-лары менен тығыз байланыслы түрде раўажланыў менен бирге, қарақалпақ халқының сиясий-жәмийетлик турмысының дерлик барлық дәўирлерин еске түсиреди. Тарийхий қосықлар, жыр хәм толғаў, термелер барлық ұақыт халық турмысына тығыз байланыслы түрде пайда болды, таралды.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, 1 том, 136-бет
2. Бердақ. Таңдамалы шығармаларының толық жыйнағы. - Нөкис:ККМБ, 1950, 15-бет
3. Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. – Нөкис, 1980.- 17 бет
4. Қарақалпақ халық қосықлары. Нөкис, 1965, 358-бет
5. Непесов Ф.Н. 1920-1924-жыллардағы Хорезм халық Совет революциясында Қарақалпақстан мийнеткешлериниң роли. Нөкис, 1964. 34,43-48-бетлер.
6. Сыдық Тоқпан улы. Шығармалары. – Нөкис, 1978
7. ӨЗРИА ҚҚБ Қолжазбалар фонды, инв. 37344
8. Тореев А. 1916-жылғы халық көтерилиси. Нөкис, 1967, 22-31-бетлер.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ тарихий құшиқларининг ривожланиши ва шаклланиши бир канша даврларни ўз ичига олади. Фольклор жанрлар билан бирга ривожланиб, қарақалпақ халқининг сийсий-ижтимоий ҳаётининг барча даврларин ўз ичига олади. Тарихий құшиқлар ҳамма даврларда халқининг турмуш тарзига боғлиқ пайдо бўлади ва ривожланди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается каньшинский период развития и становления каракалпакских исторических песен. Фольклор развивается вместе с жанрами и охватывает все периоды социально-общественной жизни каракалпакского народа. Исторические песни появлялись и развивались во все периоды в зависимости от образа жизни народа.

SUMMARY. The article examines several periods of development and formation of Karakalpak historical songs. Folklore develops along with genres and covers all periods of the social and social life of the Karakalpak people. Historical songs appeared and developed in all periods, depending on the way of life of the people.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ЭТНОТОПОНИМЛЕРДИ ҮЙРЕНИЎ

Бердиева Бағдагүл - оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Key word: onomastics, toponomy, toponym, ethnonym, ethnотoponym, ethnonyms.

Өзбекстан хэм Қарақалпақстан топонимиясының бай хэм көп қырлы материалларын түрли территориялар бойынша топлаў хэм изертлеў жумыслары бойынша көп ғана жумыслар әмелге асырылды. Нәтийжеде, Өзбекстанның бир қатар ўәлаят хэм районларың топо-номиясын тиллик, тарийхый этнографиялық хэм топологиялық көз қарастан анализлеўге арналған көплеген монографиялар баспадан шығарылды, усы темаға тийисли бир неше кандидатлық хэм докторлық диссертациялары жазылды, топонимиялық түсиндирме сөзликлери дүзилди. Соған қарамастан, өзбек ономастикасының барлық курамалы хэм де әхмийетли мәселелери үзил-кесил шешилген емес [1].

Өзбек этнонимиясы хэм соның ишинде қарақалпақ этнонимиясы, олар тийкарында пайда болған меншикли атлықлар топарын тарийхый-этнографиялық, структура-семантикалық хэм этимологиялық қурылысы жағынан изертлеў әхмийетли машқалалар қатарына

киреди. Қарақалпақ этнонимиясына тийисли тиллик материаллар еlege шекем монографиялық тәризде терең анализ етилмеди. Базы-бир илимий изертлеўлерде бул мәселе улыўмалық тәризде үйренилген [2] ямаса топонимияға тийисли айырым жумысларда басқа машқалалар менен байланыслы үстирттин тилге алынған болса да, белгили бир территорияға тийисли болған этнонимлер хэм этнотопонимлер усы күнге дейин арнаўлы изертлеў объекти болған жоқ. Этнонимлер меншикли атлықлар қатарындағы бир қатар атамалар топарының жүзеге келиўинде үлкен орын тутады. Бул жағдай көбирек антропонимлер хэм топонимлердиң жасалыўында айқын көзге тасланады. Сол себептен этнонимлер менен топонимлер дизиминиң өзара мүнәсибети хэм усы тийкарда этнонимлердиң келип шығыў нызамлылықларын монографиялық негизде үйрениў қарақалпақ топонимикасының бир қатар

теориялық хэм әмелий машқалаларын шешиўге тийкар болады.

Топонимика басқа илимлер тарауы менен илимий хэм практикалық әхмийетке ийе. Буның менен айрықша тарийхшылар, этнографлар, ботаниклер шуғылланады. Топонимика арқалы көплеген тарийхый фактлерди, айырым халықлар менен руўлардың территориялық шегараларын, дәстүрин, үрп-әдетин, мәдениятын, тил өзгешеликлерин анықлаў менен сондай-ак, белгили жер-суў өсимликлер хэм жәниўарлар дүньясының хәр кыйлы қәсийетлерин топонимиканың жәрдеми арқалы анықлаўға болады [3:119].

Этноним хэм этнотопонимлерди топлап изертлеў қарақалпақ тилиндеги меншикли атлықлар қатарының қәлиплесиў басқышлары хакқында қымбатлы мағлыўматлар берип ғана калмай, халқымыздың тарийхы, үрп-әдетлери, турмыс тәризи, үлкемиздің географиясы хэм археологиясы, сондай-ак, руўхый байлықларымызды өз ишине алатуғын изертлеўлер алып барыўға тийкар бола алады. Этно-

топоним материалларын белгили территориялар бойынша топлаў хэм үйрениў бул мәселениң негизине және де терең кирип барыў хэм де территориялық - тиллик ўақыялар дизиминиң өзине тән нызамлылықлары хэм қәсийетлерин ашыўға көмеклеседи. Қарақалпақстан аймағында жасаўшы жергиликли халықтың этникалық атамалар хэм олар негизинде пайда болған этнотопонимлер хәзирге дейин арнаўлы изертленбеген.

Жуўмаклап айтқанда, Қарақалпақстан топонимиясын тийкарынан бул аймаққа тән этнонимлер хэм этнотопонимлерди үйрениў ислерине дәслепп тарийхшылар, этнографлар, гейпара географлар сезилерли дәрежеде үлес қосқан. Бул машқала кейинирек диалектологлар хэм тилши топонимистлер тәрәпинен арнаўлы анализлене баслаған. Соған қарамастан, Қарақалпақстан этнонимиясы хэм этнотопонимлери хәзирги дәўирге шекем арнаўлы илимий изертлеў объекты сыпатында хәр тәрәплеме терең анализ етиледи деген үмиттемиз.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Эназаров Т., Есемуратов А., Хусанова М. Ўзбек номшунослиги (монография). -Тошкент: «Наврўз», 2015.
2. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
3. Бердимуратов Е. Топонимиялық атамаларға дыққат аўдарайық. /«Еркин Қарақалпақстан» 20-июнь 2000-жыл, №73 (17355).

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада муаллифлар ономастика(яъни номшунослик)да хозирги кунда долзарб масалалардан бири - этнотопонимлар тўғрисида фикр юритишган. Эски давр мафқурасига идеологиясига оид ясама атамалар ўрнига жойларнинг қадимги атамалари қайта тикланди.

РЕЗЮМЕ. В статье изложены проблемы изучения этнотопонимов каракалпакского языка. Наименования относящиеся к старой идеологии заменены истинным названием местности.

SUMMARY. The article describes the problems of studying ethnotoponyms of the Karakalpak language. Names related to the old ideology were replaced by the original names of the area. The authors present their views on the importance and use of toponyms in the methodological aspect.

БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ

ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ж.Бердимуратов - оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: панду-насият, дидактика, фалсафа, фолькор, шеър, кўшиқ.

Ключевые слова: пропаганда, дидактика, философия, фольклор, поэзия, стихи.

Key words: propaganda, didactics, philosophy, folklore, poetry, poems.

Биз қайсы миллеттиң әдебиятын оқымайық, ески грек-рим әдебиятында, орта әсирлик Шығыс әдебиятында болсын узақ

дәўирлерден хәзирги күнге шекемги барлық дүнья әдебияты классиклериниң дәрәпелерине нәзер салсақ, халық нақыллары

менен өзгеше бир сулыў беზეў бериў менен инсанға деген ишки туйғы-сезим хэм руўхый азық беретугынлығының гуўасы боламыз. Қарақалпақ балалар поэзиясында шайырлардың көпшилиги қарақалпақ халқының аўызеки әдебияты үлгилеринен илхам алыў менен бирге, фольклорлық дәстүрлерден пайдаланыўды үрдис етип алған.

Улыўма айтқанда халықтың кеўлине қонымлы аўзында үзликсиз айтылатуғын қанатлы, итибарлы қысқа мазмунға образ хэм пикирге бай, күшли эмоциональ, интеллектуал тәсир күшине ийе болып, көркем афоризмге ийе сөзлер нақыл-мақал болып қалады.

Мысалы, Халмурат Сапаровтың қосықларында да ушыратыўға болады.

Ўақыт- алтын, ўақыт қысқа
Өтпесин деп бостан-босқа,
Уқтырғандай хәр бир жасқа
Саат тили сыртыл дейди.

Туўрылық темасындағы қосықта балаларды кишкентайынан баслап, ҳадаллыққа, туўрылыққа, өтирик сөйлемейге, расын айтыўға, ҳақыйқатлыққа хэм ҳақыйқый инсапарўарлыққа үйретеди. Ал, “Саат тили сыртыл дейди” қосығының тийкарғы мазмуны болса, балалардың ўақыт пенен есапласыў керек екенлигин уқтырады. Ўақыт саған қарап турмайды. “Жаслықта алған билим тасқа ойылған нағыс” және “Ўақыт өтсе, бахыт кетеди”, “Ўақыттың өзи де устаз” деген нақыл-мақаллардың дурыс екенлигин тастыйықлап турғандай айтылып тур. Яғный хәр бир күнің босқа өтпесин “Жақсыдан бағ, жаманнан дақ” қалады дегендей изиңде, жақсы атың менен данқың қалсын деген нийет пенен жазылғанлығы көринип тур.

Ғәрезсизлик жылларындағы қарақалпақ балалар поэзиясында балалар шайырларының қосықларында нақыл-мақаллардың хәр қыйлы формаларының қолланылыў өзгешеликлерин көриўге болады. Толыбай Қабуловтың “Әй, Перзентим” қосығында
Әй, перзентим саған пәндиў-нәсият,
Кисини сыртынан сайыўшы болма.
Сыйла устазыңды атаңнан зыят,
Ләбзи-ықырарыңнан тайыўшы болма.

Қосықтың екінши, үшінши, төртінши қатарларындағы сөзлер қарақалпақ халқының аўыз еки әдебиятында гезлесетуғын нақыл-мақалларда ушырасатуғын “Адамды сыртынан жаманлама” айтатуғын гәпиң болса, көзиңше айт, “Устаз атаңдай уллы”, “Ләбзиңнен қайтпа”, яғный айтқан сөзиңнен қайтпа, сөзиңде тур деген мәнистеги сөз дизбеклериниң орынланыўын шайыр бас

мақсет етип қояды. Өмирбай Хожановтың қосығында:

«Хә Шәрипбай, Шәрипбай» (балалар термеси)
Хә Шәрипбай, Шәрипбай,
Күнде жәнжел, күнде даў,
Ойынынан оймақ шығарып,
Болмады сирә, күнің саў,
Сеннен бийзар болып тур,
Қоңсы-қоба, бақша-баў,
Қабақларың ашылмас,
Шаңғытларың басылмас,
Биймәни ойын адамға,
Нағыз душпан, нағыз қас,
Мынаў өмир дегениң,
Алды бийик қыя тас,
Хеш ким жәрдем ете алмас,
Ислемесе туўры басың

Шәрипбай деген баладан хәмме хәтте қоңсы-қубаларыда бийзар екенлигин шайыр өзиниң бул термелеринде хәр бир қатарында сәдде-сәдде етип Шәрипбайдың бул минези менен алысқа бара алмайтуғынлығын тастыйықлап турғандай сезилсе, екінши тәрептен шайыр оған және бир имканийт берип басыңды ислетсең онда келешегің жақсы болады деп, ескерттип атырғандай тахлетте жазылған яғный айтқанда бул терме ақыл-нәсият дидактикалық формасында тәрийипленген.

Жоқарыда айтылған хәр бир қосықтың көркемлик өзгешелиги, тәсиршеңлиги, хәр қайсысының жоқары идеялылығы менен бирге турмыс пенен тағыз байланысып келеди. Және де булардың кең мәнилик олардағы пикирдің уллылығы хэм баҳалылығы оқыўшылардың хәр тәреплеме тәлим- тәрбия алыўында, педагогика-психологиялық жақтан қабыл етиў ушын көркемлик жақтан ықшамлы етип жазылған.

Улыўма жуўмақластырап айтқанда, қарақалпақ балалар поэзиясындағы шайырлардың дидактикалық қосықларында қолланылған афоризм усылындағы сүүретлеўлер балалардың дүньяға деген козқарасын қызығыўшылығын раўажландырыў менен бирге, турмыслық ўақыяларға сүйенген ҳалда поэтикалық тил менен салыстырмалы дәрежеде китап оқыўшыларына тәсирли, көркем етип жеткерип бере алған

Балалар шайырларының хәр бир шығармасы ғәрезсизликке ерискеннен кейинги жылларда талап дәрежесинде болып, бүгинги күн келешек әўладлардың хәр тәреплеме жақсы инсаныйлық пазыйлетлерди пайда етиўде, ата-анаға хұрмет-иззет көрсетиўге,

дослары менен татыў, аўыз биршиликли болыўда, олардың дўньяға көз-қарасларының жақсы тәреплерге раўажланыўында балалар

шайырларының шығармалары үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе болып қалады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Сапаров Х. Қуяш балаларымыз. -Нөкис: 1992, 3-4-б.
2. Сейитжанов Т. Гумис қоңыраў. -Нөкис: 1997, 14-19-20-21-25-б.
3. Қабулов Т. Пәндиў нәсият. -Нөкис: 1995, 3-4-30-49-59-б.
4. Хожанов Ө. Мазалы айтсеш мазалы. -Нөкис: 1996, 19-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ балалар поэзиясида шеър тузилишининг хусусиятлари ўрганилган. Х.Сапаров, Т.Сейитжанов, Т.Қабулов асарларининг ўзига хос жиҳатлари кўрсатилган. Бадий ғоянинг тематик хусусиятлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются структура стихов и разновидности каракалпакской детской поэзии в годы независимости. В детской поэзии большое значение имеют афоризмы. Исследуются отличительные особенности афоризмов структур стихов С.Аббазова, Х. Сапарова, Т.Сейитжанова, Т. Кабулова. Рассматриваются многосложные размеры и структура стихотворений в каракалпакской детской поэзии и определяются идейно-художественные и тематические особенности каракалпакской детской поэзии.

SUMMARY. The article deals with the structure of poems and other kinds of Karakalpak poetry for children for the years of independence. Aphorisms play a great role in children's poetry. The author studies the peculiarities of aphorisms and structure of poems by S.Abbasov, Kh. Saparov, T. Seytjanov, T.Kabulov. The complex size and structure of poems in Karakalpak poetry for children and their ideological-artistic and thematic features have also been investigated in the work.

PARIJ SINDROMINIŇ INSAN PSIXIKASINA TÁSIRI

N.E.Ernazarov – *assistent oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: hayol, sayohat sondromi, inson psixikasi, ong osti dasturi.

Ключевые слова: фантазия, синдром путешествия, психика человека, программа подсознания.

Key words: fantasy, travel syndrome, human psyche, subconscious program.

Sindrom (áyyemgi grekshe συνδρομή "birlespe, toplanıw "; συν - "menen" + δρόμος "juwirıw, háreket") - Ulıwma etimologiyalı hám patogenezi bolğan, kórinıwshı kompleks [9:52]. Al, psixologiyalıq sindrom-bul patologiyalıq (kesellik) penen baylanıslı bolmağan, júz berip atırılğan hádiyseniń rawajlanıwınıń bir mexanizmi menen birlesetin organikalıq belgiler toplamı. Psixologiya iliminde sindromlardıń túrleri júdá kóp hám túrlishe. Bul, sindromlardıń kópshiligi insan ómirine qáwip payda ettiriwi, sırtqı ortalıqtan ózin ayırıwı, ómirge kózqarasın ózgertiwi, hátte óz janına qastıyanlıq etiwge de májbúr etedi. Sindromlar jas tańlamaydı hám belgili jasqa kelgende óz-ózinin insan sanasında joq bolıp ta ketpeydi. Álbette, tiyisli qánigelerdiń járdeminde yaki ayırım sindromlardı, insandağı ózgeristi ańlay alıwshı, ómirlik tájiriyesi bar insanlar psixikalıq sindromnıń aldın alıw múmkin. Sindromlardıń túrleri kóp bolğanlıqtan, siz benen

kópshiligimizde ushırasatuǵın "Parij sindrom"ı haqqında sóz etiwdi maqul kórdim.

Parij sindromı (FR. Syndrome de Paris, yapon. 巴黎症候群 pari syo: ko: gun) Franciyağa sayaxat etip kelgen sayaxatshılar (tiykarınan yapon xalıqların)da ushırasatuǵın ruwxıy kesellik. 1986-jılı Franciyada jumıs islegen yapon psixiatrı Xiroaki Toy tárepinen anıqlanğan [4:17]. Parij sindromı ruwxıy kesellik bolğanlıqtan, usı künge shekem de yapon psixologları, Yaponiyadan kelgen sayaxatshı yaponlarğa ózleriniń psixologiyalıq járdemin tiygizip kelmekte. Parij sindromına shalınanlardıń kópshiligi, jergilikli xalıqtıń unamsız háreketlerin sebep etip kórsetedi. Kesellengenlerdiń úshen eki bólegi, birneshe psixoterapiyalıq shınıǵıwılardan soń normal jaǵdayǵa qaytadı, qalǵanları bolsa uzaq múddetli emleniwge mıtáj yaki kúshsiz psixoz analizin aladı. Francuz psixiatriya jurnalı "NERVURE journal de Psychiatrie" da aytılıwınsha, bul

sindrom mádeniyatlar arasındaǵı qarım-qatnas nátiyesinde kelip shıǵadı eken [1:35]. Parij sindromına shalıńǵan isanlardı biz minez qulqınıń ózgeriwinen, ózin qolaysız tutıwınan sezip alsaq ta boladı. Parij sindromınıń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat:

- Minez-qulıqtıń buzılıwı;
- Gallyucinaciya;
- Dipressiya, stress;
- Kúshli táshiwishli jaǵdayı, derealizaciya, depersonalizaciya;
- Sebepsiz ashıwlanıw;
- Sabırsızlıq;
- Bas aylanıw h.t.b [7:1].

Yaponiyadan kelgen sayaxatshılardıń ruwxıyatı, dúnyaǵa kóz-qarası Parij sıyaqlı qalaǵa keliwge tayar emes. Olar miymandoslıqqa úmit etip, onıń kerisin kóredi. Olardıń nervleri bunday stresske shıdam bere almaydı, dep túsindiredi psixolog Erv Benhamou [3:42]. Shinında da, Parijdi dúnydaǵı eń romantik qalalar sıpatında qıyallaw qansha jıllar dawamında ǵalabalıq mádeniyat tiykarında ósip kelmekte. Keń kóshelerdi, Eyfel minarasındaǵı shıraqlardı, áyyemgi arxitekturalardı hám bir-birin jaqsı kórip seyil etip júrgen juplıqlardı Parij haqqındaǵı júzlep filimlerdiń ajıralmas bir bólegi bolıp, ol filimlerdi tamashalaǵan shet elliklerdiń bir bólegi qala haqqında ájayıp qıyallar payda ettiredi. Biraq, Parijdiń shın ómiri bunnan jıraq – kóshedegi úysiz adamlar, kelgindi xalıqlardıń kópligi, qopal múnásibet hám biytanıslar menen kóz benen baylanıs etpew (kózge qaramaw), sayaxatshılardı hayran qaldıradı. Mádeniyat kóz-qarasınan Yaponiya hám Franciya xalıqları bir-birinen júdá pariq etedi. Franciyada sayaxat etken yapon sayaxatshısınıń aytıwınsha: “Biz ushın Parij ármanlar qalası. Barlıq francuzlar shıraylı. Biraq biz olar menen júzbe-júz ushrashqanıwızda, aljasqanıwızdı túsinemiz. Biz minez-qulıqtan da, dúnyaǵa kóz-qarastan da bir birimizden pariq etemiz”, dep shaǵım etedi jábirlengenlerdiń biri [3:43]. Yapon kollektivistik mádeniyatında, insanlar óz ara qarım-qatnasta kishi peyillik hám insanǵa húrmet ústemlik etedi. Yapon dúkanlarında qarıydarǵa húrmet júzesinde xızmet etse, Párijde bolsa satıwshı olarǵa zorǵa itibar beredi. Jámiyetlik transportında adamlar qopal, kóshe urıları bolsa tek otqa janar may qosadı” [8:2]. Mádeniyatlar aralıq baylanıslar boyınsha qanıgelerdiń pikirine kóre, Parij Yaponiya hám kollektivistik mádeniyatqa iye bolǵan basqa mámleketlerden kelgen sayaxatshılar sıyaqlı AQSh yamasa basqa mámleketlerden kelgen sayaxatshılardı tańlanıwda qaldırıwı múmkin [7:4].

Parij sindromı jábirleniwshileri. Xiroaki Oti diń sózlerine kóre, 30 jasqa shekem bolǵan hayallar Parij sindromına kóp ushıraydı. Máselen, Parijge birneshe ay yaki jıllar dawamında kelgen (máselen, diplomatlardıń kelinshegi) Parij sindromına kóbirek beyimilerik boladı [5:12]. Filipp Adam óziniń "Parij sindromı" kitabında Parij sindromına eń kóp biyimli bolǵan insanlar sıpatında 20-25 jaslı, kóbinshe gumanitar maǵlıwmatqa iye bolǵan qızlardı esletip ótedi [2:7]. Degen menen, Yaponiyadan kelgen erkekler de, basqa mámleketlerden kelgen sayaxatshılar da sindromǵa meyil. Hátteki, Parij sindromına franciyanıń basqa qalalarınan kelgen francuzlardıń ózlerinde de payda bolıwı múmkin.

Sońǵı jıllardaǵı Parij sindromı. Sońǵı jılları Yaponiyadan kelgen sayaxatshılar, Parijge birinshi ret kelgen basqa mámleket sayaxatshıları, Parij sindromı menen keselleniw jaǵdayları 80-jıllarǵa qaraǵanda kemirek hám sindromnıń intensivligi de ótken on jıllıqlarǵa salıstırǵanda tómen. Sońǵı birneshe jil ishinde Parij sindromı menen kesellenen yaponlardı emlewanaǵa jatqızıw jaǵdayları az ushıraydı. Sebebi, jaǵdaydı jaqsılaw ushın, sindromnıń payda bolıwınıń aldın alıwda Yaponiyanıń turizm tarawı tárepinen sharalar kórilip atr. Sonıń menen birge, Franciya paytaxtı haqqında eń obyektiv maǵlıwmatlardı tabıwınıw múmkin bolǵan internette bul máseleге sheshim bolmaqta. Biraq, klinikalıq psixolog Oliviya Akiko Goto-Greget hám psixiatr Xiroaki Ota nıń sózlerine kóre "bilw bir zat" (Parijdaǵı zatlardıń haqıyqıy jaǵdayı haqqında maǵlıwmat)" hám bunı shinında da bastan keshiriw basqa zat" [5:14] dep házirgi waqıttada Parij haqqında maǵlıwmatqa iye insanlarda Parij sindromına shalıwıw tez-tezden gúzetiletuǵının aytıp ótedi.

Psixolog Patrisiya Bartelmidiń atap ótiwisheshe, Parij sindromı keleshekte pútkilley joq bolıp ketedi. Sebebi, búgingi kúnde sayaxatshılar 20 jil aldın múmkin bolmaǵan, internet tarmaǵınan ózleriniń sayaxat mánzilleri haqqında júdá kóp maǵlıwmatlardı ala aladı. Sonıń menen birge, statistikalıq maǵlıwmatlarǵa kóre, búgingi kúnde Parijge kelgen yapon sayaxatshılarınıń yarımı ilgeri ol jerde bolǵalıǵı, bul sindrom múmkinshiligin sezilerli dárejede azaytıwı [6:17]. Parij sindromınıń túsindirmesi boyınsha, ómirimizde júz berip atırǵan hádiyseler yaki júz beriwi kútilip atırılǵan hádiyselerdi óz betinshe boljawımız yamasa armanlawımız nátiyesinde júz beredi. Máselen, joqarıda sóz etilgendey Parij qalasına sayaxat etpekshi bolǵan yaponiyalı sayaxatshılar Parij qalası haqqındaǵı óz kóz-qarasınıń real ómirge say kelmewi nátiyesinde ózligin joytıp alıwǵa, stress qabıllawǵa sebep

bolğan process, bizdın ómirimizde de júz berip turadı. Aldımızǵa qoyǵan maqsetlerimiz, ármanlarımız, ózimiz qálegen waqıyalar shın ómirde júz bermese tınıshsızlanıwımız, keypiyatımızdın jamanlanıwı tábiyiy. Insannın iskerliginde, shańaraqlıq ómirinde tiykarınan sezim múnásibetlerinde Parij sindromına jolıǵw ushırasadı. Máselen, kásiplik xızmette insannın ózi jobalastırǵan nátiyjelerge erise almasa, sezim múnásibette jubınan kútken sezim qarım-qatnas ózin aqlaması yaǵı biz kútken waqıya ómirimizde kerisinshe júz berse sindromǵa shalınw múmkin. Álbette, oylaw, armanlaw hám keleshekkegi iskerligimizdi jobalastırw hár bir salamat insańǵa tán. Biraqta, bul armanlardın ishinde jasaw, oǵan tolıq isenip qalıw nátiyjede biz qálegen waqıya júz bermese kewlimiz óksinedi hám motivlerimiz sónedi. Máselen, turmıs qurıw aldındaǵı qız, óziniń turmısı, jańa shańaraq aǵzaları, olar menen qarım-qatnastı unamlı armanlaydı. Bul armanlarına isenip turmısqa shıǵadı. Biraqta, óziniń jańa shańaraǵı haqındaǵı qıyalı real ómirine mas kelmegeni ushın ózinde passiv stresti, keypiyatı túsıwin sezıp, bul ishki zorıǵw qalay payda bolǵanıń túsindirip bere almaydı. Bul psixikalıq ishki zorıǵw jas kelinshektiń qıyalındaǵı ómir menen real ómirine say kelmegenligi sebepli payda boladı. Siz jańa jumıs

ornına kelmekshisiz, jumıs ornınız, kásipleriniń benen unamlı qarım-qatnas, kásiplik iskerliginińdegi nátiyjeler haqında qıyallaysız. Tilekke qarsı siz kútken waqıyalar júz bermeydi, kásipleriniń benen múnásibetinińde kelispewshilikler bar, olar menen konfliktke túsip qaldınız yaǵı basshınızǵa siziń jumıs ornlaǵanıń unamadı. Bul jaǵdayda sizde óz-ózińiz benen ishki konflikt, ózińizge bahańız sóniwi sıyaqlı unamsız ishki seziniwler payda boladı. Jumısqa barıwdı qálewı, kásiplik xızmetinińde nátiyjelik sóniw ketiwi de múmkin.

Joqarıdaǵı misallardan kóplep misallar keltiriw múmkin. Parij sindromına shalınw ushın sayaxat etiwı shárt emes, insannın kúndelikli ómirinde júz beriwı de múmkin. Tiykarınan empatiyaǵa iye (ózgeniń ishki keshirmelerin, ózinde sezine alıwshı) insanlarda hám kópshilik jaǵdayda sezimli pikir júritiwshı hayal jumıslı wákillerde tez-tezde ushırasadı. Juwmaqlap aytqanda armanlaw, qıyallow, keleshek iskerligimizdi jobalastırw qáte emes. Biraqta, sol armanlaw, qıyallow hám iskerligimizdi jobalastırıp, ómirimizde júz beriwine tolıq isenip qalıp, nátiyjesi biz kútkennen basqasha bolǵanda kewlimizdın óksiniwi, motivlerimizdın sóniwi, stress yaǵı dipressiya qabıllawımız qáte bolar.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. [Les japonais en voyage pathologique à Paris : un modèle original de prise en charge transculturelle. | Association Française et Eugène MINKOWSKI.](#) www.minkowska.com. Дата обращения: 24 октября 2019. Архивировано 11 июня 2016 года.
2. Le syndrome de Paris - Philippe Adam (фр.). Babelio. Дата обращения: 24 октября 2019. Архивировано 24 октября 2019 года.
3. Paris Syndrome' leaves tourists in shock. Дата обращения: 23 декабря 2011. Архивировано 18 декабря 2011 года.
4. Paris Syndrome' strikes Japanese. Дата обращения: 23 декабря 2011. Архивировано 31 октября 2009 года.
5. Qu'est-ce que le syndrome de Paris ? (фр.). A Nous Paris (28 ноября 2018). Дата обращения: 24 октября 2019. Архивировано 24 октября 2019 года.
6. The strange condition upsetting tourists in France. NewsComAu (26 сентября 2017). Дата обращения: 24 октября 2019. Архивировано 24 октября 2019 года.
7. https://www.katrenstyle.ru/syndrome/parizhskiy_sindrom
8. В Париже для борьбы с карманниками выйдут на улицы 5 тысяч полицейских. www.atorus.ru. Дата обращения: 24 октября 2019. Архивировано 24 октября 2019 года.
9. Гребенев А.Л. Пропедевтика внутренних болезней. — М.: Медицина, 2001. — 592 с. — 10 000 экз. — [ISBN 5-225-04704-1](#).

REZYUME. Ushbu maqolada hayotimizda duch kelishimiz mumkin bolǵan Parij sindromi haqida soʻz boradi. Parij sindromining sabablari, oqibatları va inson ruhiyatiga taʻsir kuchi haqida soʻz boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о парижском синдроме, с которым мы можем столкнуться в нашей жизни. Будут обсуждены причины парижского синдрома, его последствия и сила воздействия на психику человека.

SUMMARY. This article talks about the Paris syndrome, which we may encounter in our lives. The causes of the Paris syndrome, its consequences and the power of its impact on the human psyche will be discussed.

ҒАРЕЗСИЗЛИКТЕН КЕЙИНГИ ДӘЎИРДЕ БАСПАСӨЗДЕ ЖОҚАРҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ХАҚҚЫНДА

А.Прекеева – ф.и.к, доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: ғарезсизлик, миллий өзликти аңлаў, кино, баспасөз бетлери, жоқарғы қарақалпақлар, Ферғана ойпаты, Ташкент, Сурхандәрья, Наўайы, Аўғанстан қарақалпақлары, тарийх, тил, әдебият.

Ключевые слова: независимость, национальное самосознание, кино, печатные словари, верхние каракалпаки, Ферганская долина, каракалпаки Ташкента, Сурхандарья, Навои, Афганистана, история, язык, литература.

Key words: independence, national self-awareness, cinema, printed dictionaries, Upper Karakalpaks, Fergana Valley, Karakalpaks of Tashkent, Surkhandarya, Navoi, Afghanistan, history, language, literature.

Өзбекстан ғарезсизликке ерискеннен соң, халқымыздың тилин, әдебиятын, мәденияттын, тарийхын шын мәнисинде үйрениўге кең имканиятлар ашылды. Әсиресе, жоқарғы қарақалпақлардың тилин, әдебиятын, тарийхын үйрениўге қызығыўшылық күшейди, халықтың өзлигин таныў бойынша бир қанша жумыслар алып барылды.

Тарийхий мағлыўматларға сүйенсек, 1926-жылғы халықтың есабын алыў ўақтында Ферғана округинде 1305, Зарафшан округинде 170, Самарқанд округинде 290, Ташкент округинде 137, Әндижан 14043, Кенимех районында 5938, Туркменстанда 1537 қарақалпақ деп көрсетилген. [1]

Халқымыз басына түскен хәр қыйлы жаўгершиликлер, ашаршылықлар салдарынан өзлерине қолайлы орынларға көшиўге мәжбүр болған. Усындай жағдайлар себебинен жоқарыда көрсетилген орынларда, хақыйқаттан да, хәзирги дәўирде қарақалпақлар жасап келмекте. Жоқарғы қарақалпақлар хаққында ғарезсизликтен кейин ғалаба хабар қуралларында публицистикалық хэм илимий бағдарда очерклер, мақалалар китаплар хэм телекөрсетиўлер жарық көрип, хўжетли фильмлер алына баслады.

Булардан Ш.Пайзуллаеваның «Аз емесдур қарақалпақ көп», Т.Нажимовтың «Өмир өткеллери», А.Султановтың «Жоқарғы журтлардағы қарақалпақлар» китаплары, Аўғанстанлы қарақалпақлар хаққында жергиликли илимпазлардан биринши мағлыўмат берген тарийхшы О.Доспановтың мақалалары, Т.Қанаатовтың «Таўелибай тарийхынан там-тум сыр» атамасындағы илимий изертлеўи Қарақалпақстан телевидениесиндеги «Алыстағы ағайин» телекөрсетиўлерин, қарақалпақ кинофильми тәрәпинен сүүретке алынған «Бухаралы қарақалпақлар» хэм «Ферғаналы қарақалпақлар» атамасындағы хўжетли фильмлерди атап айтсақ болады.

Ш.Пайзуллаеваның «Аз емесдур қарақалпақ көп» мийнетинде: «Ташкент ўәлаятының Жоқары Шыршық районының Қаратухым, Бескепе Балта аўылларында қарақалпақлардың қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт, мүйтен,

қоңырат сыяқлы бирқанша руў тийрелери бар». [2] Сондай-ақ, булардан тысқары Шыназ, Янги йўл, Қибрай, Бөке районындағы қарақалпақлар хаққында дереклер береди. Жазыўшы Самарқанд, Наўайы, Ферғана, Әндижан, Наманган қарақалпақлары арасында болып, олардың тарийхынан, әдебиятынан бай мағлыўматлар келтирип өткен, кенимехли жыраў Курбан Наўрызовтан Ерназар Әмиедхан дәстанын жазып алып, 1993-жылы Омийдәрья журналында жәриялайды.

Илимде аўғанстанлы қарақалпақлар хаққында швед илимпазы, лингвист Г.Ярринг, австрия илимпаз С.Вурм хэм басқа да изертлеўшилердиң мийнетлеринде жазып қалдырылған. Тарийхшы илимпаз О.Доспанов аўғанстанлы қарақалпақлар арасында болып, сәўбетлесип олардың тарийхы, саз әсбаплары туўралы бай мағлыўматлар алған. «Олар 1914-1918 жыллары Сурхандәрья бойларынан аўыл-аўыл болып көшип келген қарақалпақлар екен. Буннан кейинги келгенлер Сыр бойынан барғанларды қурайды. Усы жерде бирқанша жыйнақлы қарақалпақлар мөканы Қоңырат аўылы. Олар тийкарынан қостамғалы, қәндекли, балғалы, қанжығалы, тийекли, қазаяқлы хэм теристамғалылар. Хәзир бул аўылда 120 хожалық қалған. Саны жағынан ең көби қәндеклилер. Олардың әдеўир бөлеги Пакистан тәрәпке, қазаяқлылар Хайдарабадқа көшип кеткен. Бициң аңлағанмыз, Миянкөлле жасайтуғын аз санлы қарамурт руўы Аўғанстанда да кең тарқалған. Қатаған руўы ол жақта көпшиликти қурайды. Маңғытлардың көпшилиги Бухара әмирлигинен өткен болса, кенегеслер менен мүйтенлердиң биразы өзлерин Түслик Туркистанның түпкиликли турғынлары санайды». [3]

Самарқандтағы қарақалпақлар хаққында проф. К.Мәмбетовтың мийнетлеринде қарақалпақлардың кенегес руўынан шыққан Ибрайым бийдиң Самарқандты қолға алғанын, бийлик дәрежесинде ел басқарғаны айтылған. [4]. Мен жоқарғы қарақалпақлар менен сәўбетлесийлеримде кенегес руўын хэмме орынларда ушыратқанман.

«Мен руўымның тарийхы бойынша өзим де қызығаман хэм мағлыўматлар

жыйнағанман. Ферғана ойпатының Даңғара туманында (Кунган) қасында қарақалпақ деген жер бар, Бувайда туманында, Үшкөприк туманында кәттә Кенегес, киши Кенегес деген қышлақтары бар. Наманган ўәлаятының өзінде де төрт-бес Кенегес деген қышлақтарымыз бар. Кенегес руўы тек Ферғана ойпатында емес, ал Бухара, Самарқанд, Шәхрисәбизде де жүдә көп қарақалпақ руўлары тарқалған» (Мағлыұмат беріуши Наманган ўәлаяты Поп районы 24-мектептиң тарийх пәни оқытушысы Рустамов Исмайылжан, АндУ питкерген. [5])

Жазыушы Т.Нәжимовтың «Өмир өткеллери» китабында: «Волгаградтағы Қарақалпақ көшеси, Ставропол үлкесіндеги қаңлы руўы хәм Ферғана ойпатында қарақалпақлар жасайтуғын Задәрья районы 1960-жылға шекем «Қарақалпақ даласы» деп аталып, он алты қарақалпақ колхозы хәм Гүлбағ совхозы жайласқан еди». [6]

Жазыушы хәм шайыр А.Султанов «Жоқарғы журтлардағы қарақалпақлар» деген мийнетінде Ферғана қарақалпақлары арасында болған, олар менен сәўбетлескени хәққында жазып қалдырған. [7]

Илимпаз Т.Қанаатов «Таўелибай тарийхынан там-тум сыр» деп аталған илимий изертлеўинде Таўелибай халқының аўызеки әдебиятынан қызықлы, бай хәм тың мағлыұматлар айтып өткен. [8]

Жоқарғы қарақалпақлардың бир бөлеги Наўайы ўәлаяты Кенимех районында жасайды.

Олардың тили илимий жақтан үйренілди хәм илимде қарақалпақ тилинің Кенимех сөйлесими деп дәлилленди [9].

Наўайы ўәлаятының қарақалпақлары ғәрез-сизлик дәўиринде ана тилинде билим алыўға еристи, сондай-ақ Наўайы пед-институтынан «Қарақалпақ филологиясы», «Баслаўыш тәлим» факультетлерин ашып, хәзирги күнде Кенимех жаслары өз ана тилинде билим алмақта.

Хәзирги күнде жоқарғы қарақалпақлар менен байланыс жолға қойылып, мәдениет тараўы хызметкерлери, шайыр-жазыушылар барып ушырасыулар, сәўбетлесіулер өткерип турады, олар өзлериниң тарийхы хәққында мағлыұматлар алғанын толып тасып айтып береді.

Жуўмақластырып айтқанда, тарийхты еслеўсиз келешек жоқ-дегениндей, халқымыздың бир-биринен ажыралғанына үш әсирден асламырақ ўақыт болды. Мине, соннан ХХ әсирдиң екінши ярымынан баслап жоқарғы қарақалпақлар деген атама илимде пайда бола баслады. Ғәрезсизликтен кейин жоқарғы қарақалпақлар менен катнасықлар жолға қойылып атыр, бирақ бул байланысларды еле де күшейтинкиреў керек деп есаплаймыз. Сол арқалы олардың тилин, аўызеки әдебиятын, тарийхын, этнографиясын үйренип, бүгинги қарақалпақ илимине қосыу шешимин күтип турған ўазыйпалардың бири.

Әдебиятлар

1. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. Каракалпакское государственное издательство. - Нукус, 1959, 4-5-бетлер.
2. Ш.Пайзуллаеваның «Аз емесдур қарақалпақ көп» Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 1995, Б.99.
3. Доспанов О. Аўғаныстан қарақалпақларының аўызеки мийраслары. Национальный фольклор народов центральной Азии и проблемы духовного обновления общества, (Материалы Международной научно-практической конференции.) Нукус-2008.
4. О.Доспанов . Қарақалпақ миллий саз әспаплары: кеше хәм бүгин Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигине бағышланған Халықаралық илимий әмелий конференция материаллары (6-май, Нөкис-2011)
5. Мәмбетов К.Қарақалпақлар тарийхы (Илимий изертлеўлер) Нөкис-1993, 97 бет,
6. Дала жазыулары
7. Нәжимов Т. «Өмир өткеллери» Нөкис. Қарақалпақстан – 2009 ж. Б.56-58 -233.
8. Султанов А «Жоқары журтлардағы қарақалпақлар» (Жол жазыулары) Нөкис. Avangard баспа. 2022. Бети 94.
9. Т.Қанаатов, Таўелибай тарийхынан там-тум сыр. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 1993, 100 б.
10. Прекеева А. Конимех қарақалпақлари шеvasи: Филол. фан. ном. дис. ... автореф. Нукус, 2012. – 19 б.

РЕЗИОМЕ. Бул мақала ғәрезсизликтен кейинги дәўирде ғалаба хабар куралларында жәрияланған жоқарғы қарақалпақлар хәққында мағлыұматларға тоқтап өтеди.

РЕЗИОМЕ. В этой статье рассматриваются сведения о каракалпаках-верхурожцах, опубликованные в средствах массовой информации в период после обретения независимости.

SUMMARY. This article focuses on information about the upper Karakalpakhs published in the media after independence.

MAZMUNÍ

BAS MAQALA

Ayarov A. Biz doslyқты жырлаймыз.....3
BIZ DOSLIQTÍ JIRLAYMÍZ
Юсупов К.Б. Миллетлер ара татыўлық хэм кең пейиллик - раўажланыў кепили.....4
Zaretidinov K.Q. Do‘stlik – tinchlik tumori.....6
Абдреймов М.Б. Совместно снятые фильмы как символ дружбы народов в Узбекистане.....9
Askarov A. Búgingi Qaraqalpaqstan telejurnalistikasında milletler aralıq tatıwlıqtı ulılawshı filmlerdiń jarıtlıwı.....11
Bawetdinov Sh.K. Búgingi kúnniń mádeniyatı hám doslıq tınıshlıq belgisi - kino kórkem óneri.....13
Bauniyazov J.K. Milliy qádiryatları sáwlelendiriwde xalıqlar doslıgınıń áhmiyeti.....15
Жуманов Қ. Праздники других национальностей в Узбекистане как символ дружбы народов...17
Qdirbaev I.Q. Jańa Ózbekstanda xalıqlar doslıgınıń áhmiyeti.....19
Qurbaniyazov R. Respublikamızdın sociallıq-siyasiy turmısındaǵı rawajlanıwlar hám de doslıq qatnasıqlar.....21
Ниетуллаев Р. Дружба народов в Узбекистане через телешоу.....22
Tilepov Q.N. Eki mámleket xalıqları arasındaǵı kóp ásirlik doslıq, biradarlıq baylanıslar nátiyjesi (Ózbekstan Turkmenstan mısasında).....25

TEATR HÁM MUZÍKA

Allambergenov R. Bayan - akkordeon muzika ásbabı sıpatında.....27
Askarova Z.K. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń qalıplesiwi.....29
Балтаниязов С. А. Ўзбекистон худудидаги кўшиқчилик санъати тарихи.....31
Худайбергенова Г., Сейтимбетов Қ. Қарақалпақ халық той жырлары.....33
Жолдасбаева Т. Халық қосықларына айланған дәретпелер.....35
Куламбетова Ж. Қахарманлық дэстанлардағы хошласыў қосықлары.....37
Мунтеева Г. Ә. Тэжимуратовтың «Айдынлар», «Гөззал» қосықлары ҳаққында.....39
Насыров М.Б. Музыка мәденияты хэм көркем өнер тарийхында фортепиано саз әсбабының әхмийети.....41
Насыров М.Б. Джакомо Пуччини өмири хэм дәретиўшилиқ жолы.....46
Турдиев К.А. Жыраўшылық хэм бақсышылық миллий мийрасымыз.....51
Yuldasheva Z. Ózbek xalıq oynıların saxnalastırıwda baletmeyster sheberligi.....55

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Хожанов J., Хожанова M. Rejissor – M.Úsenov.....59
Хожанова M. Teatrdın toqsan toǵızınshı máwsimi.....61
Исмайллов А. Бугунги мавзу ва муаммони ўзида акс эттирган комедия.....64
Kurbaniyazov R.K. Sestiń pánde qalıplesiw basqıshları.....66
Tilepov Q.N. Efirda ovoz bilan ishlash madaniyati.....68
Zaretidinov K.Q. Kino - teleindustriyada akustika.....70

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

Aytimova D.A. Qoraqalpog‘istonda kutubxonalar fondining shakllanishi tarixidan.....72
Xudaybergenova M.B. Axborot-kutubxona faoliyatida marketing xızmatlarını takomillashtirishning dolzarb jihatlari.....76
Madreymova N.U. Oliy ta’limning jamiyatdagi ahamiyati.....80
Orazbaeva D.D., Saparbaeva G.A. Mádeniyat hám kórkem óner tarawın basqarıwda basshıǵa qoyılatuǵın talaplar.....82
Saparbaeva G.A. Ruwxıy jetiklik insan kamalatı.....84

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Турдиев Б. XIX әсирде қарақалпақ тарийхый қосықлары.....87
Бердиева Б. Қарақалпақстанда этнопонимлерди үйрениў.....89
Бердимуратов Ж. Балалар поэзиясында нақыл-мақаллардың қолланылығу өзгешеликleri.....90
Ernazarov N.E. Parij sindrominiń insan psixikasına tásiiri.....92
Прекеева А. Ғәресизликтен кейинги дәўирде баспа сөзде жоқарғы қарақалпақлар ҳаққында...95

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikaliq jurnalı

Redaktor: A.Xojamuratov

Tex. redaktor: A.Aytmuratov

Operator: A.Matniyazov

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 01.12.2024.

Qaǵaz formatı 60-84^{1/8} ofset usılında basıldı.

Garniturası - «Times». Kólemi 12 b/t.

Jámi 50 nusqada. Bahası shártnama boyınsha.

Buyırtpa №58

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen
Baspa xızmeti menen shuǵıllanıw ushın 2021-jıl 13-fevral
Al №6374-7260-276d-a5ad-5276-7722-9442
licenziyası berilgen.

«PRINT DARHAN» baspası: 230100.

Mánzil: Nókis qalası, A.Ablatov kóshesi, nomersiz jay.

«PRINT DARHAN» baspası
Nókis – 2024

<https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>

5614

2023

